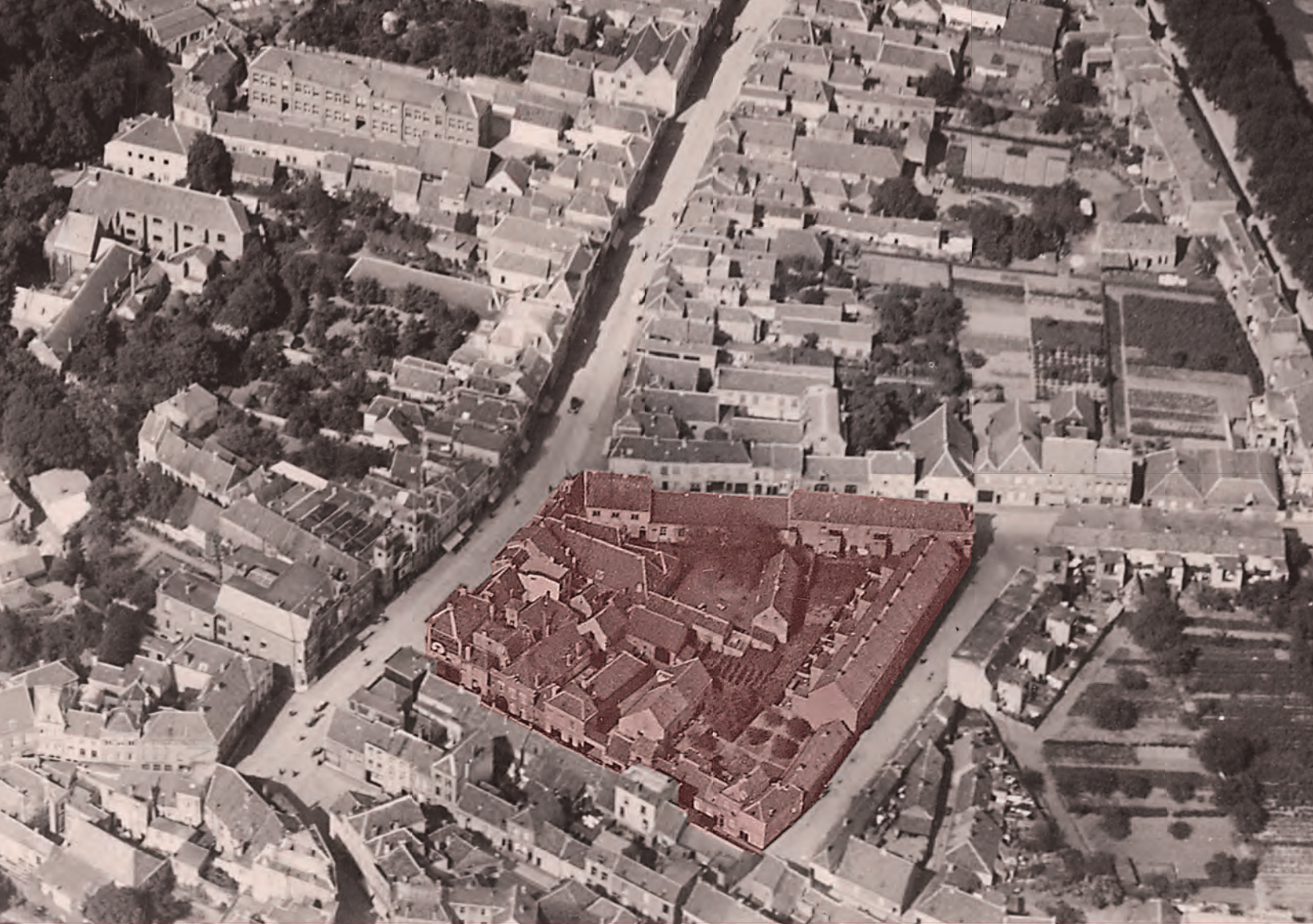

Erfgoedrapport Breda 95

'Tot behoef van de siecken ende armen'

Archeologisch onderzoek naar het
Bredase Gasthuis, 1958-2006

deel 1

drs. Eric Jacobs
drs. Steffen Baetsen
drs. Johan Hendriks
drs. Lisette Kootker
drs. Sebastiaan Ostkamp

Lina de Jonge MA
drs. Kinie Esser
Hans de Kievith
drs. Carola Nooijen
Gerard Otten

Gemeente Breda

'Tot behoef
van de siecken
ende armen'

COLOFON

Titel: 'Tot behoef van de siecken ende armen' Archeologisch onderzoek naar het Bredase Gasthuis, 1958-2006
ErfgoedRapport Breda 95

Auteurs: drs. Eric Jacobs, Lina de Jonge MA, drs. Steffen Baetsen, drs. Kinie Esser, drs. Johan Hendriks, Hans de Kievith, drs. Lisette Kootker, drs. Carola Nooijen, drs. Sebastiaan Ostkamp, Gerard Otten

Redactie: J. Hendriks, H. de Kievith, E. Peters

Autorisatie: E. Peters

Kaarten: H. de Kievith

Vondstfoto's: A. Schut

Lay-out: F. Stevens, L. de Jonge, Studio Maaïke Klijn

Foto omslag: Luchtfoto oostelijk gedeelte van de binnenstad met centraal het Gasthuiscomplex. KLM Fototechnische dienst, 1925. (collectie Aviodrome, Lelystad)

ISSN: 2210-9552

ISBN: 978-8890-219-2

Afbeeldingen zonder bronvermelding zijn vervaardigd door en eigendom van de Gemeente Breda. De titel van het rapport is een zinsnede uit een 18e-eeuwse transcriptie van de scheidingsakte uit 1308 van het klooster St. Catharinadal en het Gasthuis.

Gemeente Breda

© Gemeente Breda, 2013

Directie Ontwikkeling
Afdeling Ruimte
Postbus 90156
4800 RH Breda

Dit rapport is tot stand gekomen met een subsidie van het NWO

‘Tot behoef
van de siecken
ende armen’

Archeologisch
onderzoek naar het
Bredase Gasthuis,
1958-2006

drs. Eric Jacobs, Lina de Jonge MA, drs. Steffen Baetsen,
drs. Kinie Esser, drs. Johan Hendriks, Hans de Kievith,
drs. Lisette Kootker, drs. Carola Nooijen,
drs. Sebastiaan Ostkamp, Gerard Otten

VOORWOORD

Breda, halverwege de 13^e eeuw. De nederzetting is niet veel meer dan een burcht met een handjevol straten daaromheen, beschermd door een aarden wal van amper twee kilometer lang. Alhoewel men in die tijd wellicht liever had gesproken van een dikke duizend vadem.

Het is gissen naar de exacte locatie van de Burcht, ergens langs of op een eiland in de Mark. Zeker is dat hij ideaal gelegen was om de scheepvaart door de Mark goed in de gaten te houden. En om tol te heffen. Breda lag op een knooppunt van wegen. Als de noordwestelijke toegangspoort tot het Hertogdom Brabant. Het is, zo bezien, niet meer dan het herstellen van een historisch evenwicht, als straks de HSL naar Antwerpen en Brussel gaat rijden, om maar eens een parallel naar het heden te leggen.

Het waren de heren van Breda die de grondleggers waren van de groei van de nederzetting tot echte stad. Waarschijnlijk om daarmee hun aanzien te vergroten, maar zeker om met de toenemende handel ook hun eigen inkomenspositie te vergroten. Het draaide ook toen al gewoon om het geld. De eerste haven verscheen, de stad kreeg een verdedigingswal en, vanaf 1332, een stenen ommuring.

Die toenemende verstedelijking had ook een ander gevolg: de vestiging van een gasthuis. Dit laat-middeleeuwse fenomeen diende twee doelen. Enerzijds, bij gebrek aan herbergen en logementen, de opvang van reizigers en pelgrims. Anderzijds het 'lenigen van de geestelijke en fysieke noden van burgers uit de stad die daar niet op eigen kracht in konden voorzien'.

Het is de ligging van het Gasthuis die intrigeert. De Boschstraat was ook in de late middeleeuwen al een doorgaande weg, een 'inloper' naar de stad. Het Gasthuis lag daarmee buiten de stadswal en de latere ommuring. Wilden de toenmalige stadsbewoners de vreemdelingen en armen het liefst buiten de deur houden? Bevreesde de stedelingen een Gasthuis in de directe woonomgeving, net zoals anno 2013 de komst van een daklozenopvang in de eigen buurt gevoelens van afkeer veroorzaakt. Of lagen er andere, meer praktische motieven ten grondslag aan de locatiekeuze?

Ondanks de vele onderzoeken naar de geschiedenis van het Gasthuis, bleven er genoeg onbeantwoorde vragen over. De diverse archeologische onderzoeken die tussen 1958 en 2006 hebben plaatsgevonden, waren versnipperd en wisselend van kwaliteit. Het Odyssee-project van het NWO gaf de mogelijkheid de archeologische informatie van de laatste vijftig jaar opnieuw te onderzoeken. Het rapport 'Tot Behoef van de siecken ende armen' bundelt daarmee niet alleen de resultaten van vier archeologische campagnes, het destilleert nieuwe informatie uit de oude datasets. En al blijft de geschiedenis van het Gasthuis ook nu nog lacunes bevatten, het Odysseeproject mag met recht, naast een archeologische zwerftocht, ook een episch dichtwerk genoemd worden. Een werk waarin gaten in de kennis rondom de stichting en ontwikkeling van het Gasthuis, zo zorgvuldig mogelijk worden gedicht.

Selçuk Akinci

Wethouder Mobiliteit, Duurzaamheid en Cultuur

Gemeente Breda

Inhoudsopgave

Samenvatting	- 9
Inleiding op het gasthuiscomplexproject	- 13
1 Geschiedenis van het onderzoek	- 17
2 Onderzoeksmethoden en onderzoeksvragen	- 27
3 Fysische geografie	- 39
4 Historie	- 45
5 Sporen en structuren	- 65
6 Het aardewerk en het glas	- 113
7 Keramisch bouw materiaal en natuursteen	- 149
8 De metaalvondsten	- 163
9 Het dierlijk bot	- 179
10 Fysische antropologie van de begraven individuen	- 199
11 Synthese	- 277
Literatuur	- 293
bijlage 1: Vervreemding van gedeelten van het Gasthuiscomplex van de 16 ^e tot en met de 20 ^{ste} eeuw	- 305
bijlage 2: Tabellen bij Hoofdstuk 9	- 318
bijlage 3: Tabel bij Hoofdstuk 10	- 331

SAMENVATTING

Tussen 1958 en 2006 is het Gasthuiscomplex van Breda vijf keer aan een archeologisch onderzoek onderworpen. Het complex ligt net buiten de middeleeuwse stadskern die in de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw was omgeven door een stadsmuur en stadsgracht. Aan de zuidzijde van de uitvalsweg die uiteindelijk richting 's Hertogenbosch voert en daarom Boschstraat genoemd. Oorspronkelijk was de benaming van deze weg "Bij het Gasthuis" of "Buiten de Gasthuispoort".

De bebouwing aan de Boschstraat, oostelijk van het Gasthuis, ontwikkelde zich in die tijd zodanig dat de straat in 1526 werd aangeduid als het Gasthuiseinde, waarbij de term 'einde' duidt op een voorstad met aaneengesloten lintbebouwing. Ook aan de zuidelijke en westelijke uitvalswegen waren dergelijke voorsteden in de late middeleeuwen ontstaan. Deze werden ook opgenomen in de nieuwe vestingwerken die vanaf 1531 werden aangelegd. Daarmee kwam ook het Gasthuis binnen de vesting te liggen.

Historische context, de gasthuisstichting

De exacte stichtingsdatum van het Gasthuis van Breda is onbekend, evenmin door wie het gesticht is. De oudste vermelding ervan dateert uit 1246. Het gaat daarbij om het testament van Godfried IV van Schoten, heer van Breda, waarin hij een klein legaat aan het 'hospitale de Breda' nalaat. Aangenomen wordt dat hiermee het Gasthuis bedoeld wordt. Gezien het feit dat de vermelding ervan nog van voor de stadsrechten in 1252 dateert, wordt aangenomen dat het Gasthuis dan nog niet lang bestaat en niet verder teruggaat dan het eerste of tweede kwart van de 13de eeuw. Deze aanname is in overeenstemming met het feit dat de meeste gasthuisstichtingen in Brabant en elders uit deze periode dateren.

Archeologisch onderzoek

In de periode 1958-2006 zijn er in dit bouwblok diverse opgravingen uitgevoerd. Daarmee is ca. tweederde van het terrein onderzocht. Het niet onderzochte gedeelte bevindt zich onder het huidige museum of is niet opgegraven tijdens het onderzoek van 1985.

Onderzoek 1958, proefsleuf R.O.B.

Het Oudemannenhuis, als zorginstelling opgeheven in 1954, kreeg een tweede leven als Cultureel Centrum de Beijerd. Ten westen hiervan, langs de Vlaszak bevond zich nog tot in de vorige eeuw (het restant van) de bij het Gasthuis behorende kapel. De in 1957 uitgevoerde sloop van de bebouwing rond de Beijerd vormde in 1958 aanleiding tot het eerste onderzoek op de locatie. Hierbij werd

door de toenmalige R.O.B. een lange oost-west georiënteerde sleuf door het hart van de kapel aangelegd. Toen werd al de complexe bouwgeschiedenis van de kapel duidelijk.

De ambitieuze bouwplannen met onder andere een stadskantoor werden echter in de ijskast gezet waarna het terrein bijna 30 jaar als parkeerterrein heeft gefunctioneerd.

Campagne 1985, waarneming 1988, vlakdekkend onderzoek over de kern van het complex

Aanleiding voor dit onderzoek was de voorgenomen aanleg van een woon- en winkelcomplex op de hoek van de Boschstraat en de Vlaszak. Op basis van zowel het onderzoek van 1958 als historische gegevens mocht er vanuit gegaan worden dat op dit deel van het terrein sporen van de kapel, de daar rondom gelegen begraafplaats en het naastgelegen passantenverblijf aanwezig zouden zijn. Tijdens het onderzoek zijn behalve de verwachte sporen ook een uit de Romeinse tijd daterende waterput en sporen van de postmiddeleeuwse bewoning langs de Boschstraat aangetroffen. Een opvallend maar niet onbekend fenomeen was de aanwezigheid van een groot aantal sloten op het terrein met name uit de late middeleeuwen.

In 1988 tijdens de aanleg van de bouwput konden aan de zuidzijde van het terrein nog belangrijke sporen worden gedocumenteerd.

Campagne 2003 en 2006, proefsleuven en Definitief Onderzoek

De voorgenomen ontwikkeling van het Graphic Design Museum (nu MOTI) ter plaatse van de voormalige hoofdgebouwen van het Oudemannenhuis vormde in 2003 de aanleiding voor het uitvoeren van een Aanvullend Archeologisch Onderzoek (AAO). Dit om te controleren of ook op dit deel van de locatie nog sporen aanwezig waren die samenhangen met het laatmiddeleeuwse Gasthuis of dat deze tijdens de diverse verbouwingsfasen in de nieuwe tijd geheel of grotendeels waren opgeruimd.

In 2006 is vervolgens eveneens door BAAC bv ter plaatse van de inmiddels gesloopte achterbouw van het voormalige Cultureel Centrum de Beyerd en het terrein van een gepland ondergronds auditorium ter hoogte van het binnenterrein, een vlakdekkend onderzoek uitgevoerd. Bij het onderzoek zijn sporen van houtbouw, waterlopen, greppels, (afval)kuilen en bakstenen constructies aangetroffen, die in de periode volgend op het veldwerk in hun totaliteit uitgewerkt, beschreven en geïnterpreteerd zijn.

De begraafplaats en de begravingen

Het fysisch antropologisch onderzoek naar de 429 individuen, begraven rond het Gasthuis in de 13^e –17^e eeuw heeft veel informatie opgeleverd over de mensen en hun leefomstandigheden.

De begraafplaats is vrij lang in gebruik geweest, maar het merendeel van de begraven individuen zal in de 16^e en 17^e eeuw zijn bijgezet, toen het Gasthuis dienst deed als pesthuis.

De conservering en volledigheid van het botmateriaal varieert sterk. In het algemeen was de conservering redelijk en waren de skeletten zodanig compleet dat bekken en schedel aanwezig waren.

De lagere levensverwachting, het veelvuldig voorkomen van deficiëntie ziekten, glazuurhypoplasie, en anatomische varianten die duiden op zware fysieke belasting wijzen erop dat we te maken hebben met individuen die onder slechtere omstandigheden leefden dan hun tijdgenoten. Het Gasthuis was bestemd voor de armen, zieken en passanten, maar in de 16^e en 17^e eeuw worden er waarschijnlijk vooral pestslachtoffers begraven en zal de heersende Tachtigjarige Oorlog voor minder gunstige levensomstandigheden hebben gezorgd. Het fysisch antropologisch onderzoek heeft de verwachting van een minder goede gezondheidstoestand van deze Bredase Gasthuispopulatie min of meer bevestigd.

Aan de hand van spreiding van de begravingen en de archeologische sporen kon een zekere fasering in het gebruik van de begraafplaats worden vastgesteld. Daarnaast kon er een strakkere begrenzing van de begraafplaats worden aangegeven.

Integrale uitwerking, Odyssee bood uitkomst

De uitdaging in 2010 om de diverse onderzoeken te integreren in één onderzoeksproject was groot. Binnen het voor de uitwerking gevormde team was evenwel sprake van diverse personen met uiteenlopende specialisaties en in de loop der jaren waren de technologisch middelen om de dataset te analyseren aanmerkelijk verbeterd. Tevens waren inmiddels vele historische en archeologische onderzoeksresultaten zowel binnen als buiten Breda beschikbaar gekomen waar dan ook dankbaar gebruik van gemaakt is.

Ondanks deze inzet is uiteindelijk de geschiedenis van het Gasthuiscomplex niet compleet ontrafeld. Daarvoor waren de lacunes (met betrekking tot ruimte, tijd en samenhang), in de onderzoeksgegevens te groot. Financiering via het Odyssee-project bood echter de mogelijkheid om een zo groot mogelijk rendement uit de onderzoeksdata te halen.

Besluit

Met dit rapport zijn we er in geslaagd om verbindingen te leggen tussen de diverse opgravingsprojecten en het complex nauwkeuriger te duiden. Ruimtelijke ontwikkelingen op en om het complex worden aan de hand van de opgravingsdata en historisch onderzoek verhelderd.

De vroegste ontwikkeling blijft echter in nevelen gehuld. Doordat het Gasthuis in of bij een reeds bestaande (agrarische) nederzetting wordt gebouwd en het ontbreken van goed gedateerde sporen uit deze tijd is het niet goed mogelijk om de aard en begrenzing van het oudste complex vast te stellen.

In de 14^e -16^e eeuw is er echter sprake van een volwaardig gasthuiscomplex met een gasthuis, kapel, begraafplaats, een beijerd en een agrarische component.

Met betrekking tot het consumptiepatroon en de materiële cultuur kunnen er voor deze periode belangrijke uitspraken gedaan worden. Aan de hand van

uitgebreid archiefonderzoek kon voor de postmiddeleeuwse periode nauwkeurig de inkrimping van het complex, ruimtelijk en functioneel, worden vastgesteld.

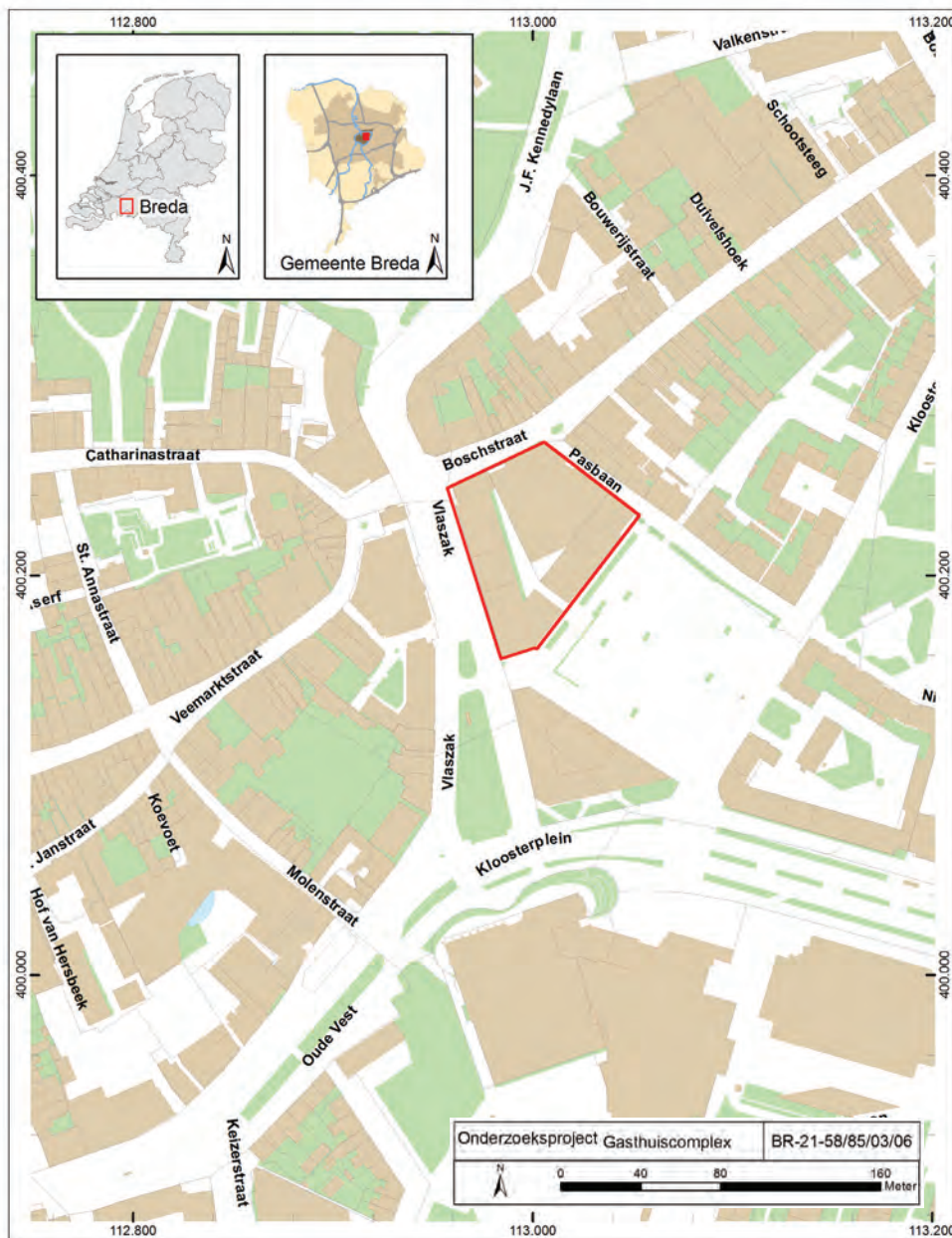
In het voormalige Oudemannenhuis, heden ten dage een relict in een modern stedelijk bouwblok, is nu het "Museum of the Image" (MOTI) gevestigd. We hopen dat we met het onderzoeksrapport de bijzondere geschiedenis van dit complex hebben kunnen visualiseren.

INLEIDING OP HET GASTHUISCOMPLEXPROJECT

Johan Hendriks & Eric Jacobs

Het Gasthuiscomplex, tegenwoordig omsloten door de Boschstraat in het noorden, de Pasbaan in het oosten, de Vlaszak in het westen en de parkeerplaats Vlaszak/Beyerd in het zuiden, is in de periode van 1958-2006 vijf keer aan archeologisch onderzoek onderworpen geweest. Van het oorspronkelijke Gasthuis van Breda is niet zoveel meer over. Slechts de Hollands classicistische voorgevel van Laurens Drijfhout uit 1643 is er een verre representant van. Of eigenlijk, van de opvolger van het Gasthuis, het Oudemannenhuis.¹ Bij de rigoureuze verbouwingen in 2006, toen het voormalig Cultureel Centrum De Beyerd plaats moest maken voor het Graphic Design Museum² werden de laatste sporen van het voormalige Gasthuis van Breda definitief opgeruimd. Wat resteerde waren de resultaten van de vijf archeologische onderzoeken die in respectievelijk 1958, 1985-1986, 1988, 2003 en 2006 werden uitgevoerd, waarbij in totaal 2222 m² van het Gasthuiscomplex werd onderzocht. Slechts de omvang van de monumentale voorbouw van het Oudemannenhuis aan de Boschstraat kon hierin niet worden meegenomen.

De archeologische onderzoeken zijn door diverse instanties en organisaties uitgevoerd. In 1958 door een groep welwillende amateur-archeologen onder leiding van de heer Bert Moelands, in 1985-1986 door de toenmalige archeologische dienst van de gemeente Breda³, in 1988 zijn er waarnemingen gedaan door de Archeologische Vereniging Breda en door Cora van Beek en in 2003 en 2006 door het archeologische opgravingsbedrijf BAAC bv. Bij al die onderzoeken werd het terrein anders aangeduid, waarbij de meest voorkomende benaming 'Beijerd/Vlaszak' luidde, wat nog wel eens tot verwarring wil leiden. Daarom wordt deze term in deze rapportage bewust vermeden. Op de eerste plaats omdat niet alle onderzoek zich aan de west- of Vlaszakzijde heeft afgespeeld en vervolgens omdat de naam 'Beijerd' de lading niet helemaal dekt. Een 'beijerd' in de laatmiddeleeuwse betekenis van het woord, was een gebouw waar pelgrims en vreemdelingen konden worden ondergebracht, een passantenverblijf dus en was maar één van de vele elementen die deel uitmaakten van een Gasthuiscomplex. Er was in de middeleeuwen in ieder geval een Gasthuis, een passantenverblijf, een kapel en een begraafplaats. We begrijpen wel waarom de naam 'Beijerd' of 'Beyerd' werd gebruikt omdat tijdens een aantal van de uitgevoerde onderzoeken het Cultureel Centrum De Beyerd het beeldbepalende bouwwerk op de locatie was. De naam 'Beyerd' is hier als pars pro toto gebruikt voor het gehele complex. Een tweede reden om deze naam niet te gebruiken is dat voor vele oudere Bredanaars de naam 'Beijerd' onlosmakelijk verbonden aan een inmiddels verdwenen straatje dat oorspronkelijk gelegen was ter hoogte van de huidige, veel bredere, Vlaszak. Het

Afb. 0.1:
Kaart van de omvang en
ligging van het Gasthuis-
complex.

pand aan de Boschstraat 22 blijft voor hen het Oudemannenhuis. De term 'gasthuis' is ook weer voorbehouden aan het in de 19^e eeuw gestichte Rooms Katholieke Gasthuis op de Haagdijk aan de westzijde van de stad, het huidige St. Elisabeth.⁴ Om verwarring te voorkomen wordt in deze rapportage uitsluitend gesproken over het Gasthuiscomplex.

NWO-Odyseeproject

In januari 2010 presenteerden Erfgoed Nederland en NWO, de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek de tweede fase van het Odyseeprogramma, dat zich richt op de ontsluiting van onuitgewerkt archeologisch onder-

zoek uit de twintigste eeuw. Kortlopend onderzoek, van maximaal een jaar, zou kunnen worden gefaciliteerd met een NWO-subsidie van € 50.000,-.

De gemeente Breda heeft op 13 april 2010 aangegeven in aanmerking te willen komen voor een plek in het Odysseeprogramma en wel voor het Gasthuiscomplex van Breda. Op 14 juli deed de Stuurgroep Odyssee, namens NWO en Erfgoed Nederland mee dat was besloten het ingediende voorstel te willen subsidiëren. Van de 32 beoordeelde voorstellen werden er 18 gehonoreerd. Het Bredase voorstel behaalde in het beoordelingsrapport een score van 2,4, hetgeen overeenkwam met de kwalificatie 'excellent/very good'. Wij hopen dat we met deze rapportage de in ons gestelde verwachtingen dan ook hebben waargemaakt.

De in dit rapport beschreven nadere analyse van de resultaten van de verschillende onderzoeks-campagnes is uitgevoerd onder verantwoordelijkheid van de senior-onderzoeker drs. Johan Hendriks, verbonden aan het voormalige Bureau Cultureel Erfgoed van de gemeente Breda. De contacten met de subsidiegever, het NWO, verliepen in eerste instantie via drs. Hans Koopmanschap en na diens vertrek bij de gemeente Breda via drs. Erik Peters. De spoor- en structuuranalyse was in handen van drs. Eric Jacobs (ADC ArcheoProjecten Bv, Amersfoort). De analyse van de menselijke skeletresten uit de opgraving 1985/1986, evenals de verslaglegging van de resultaten daarvan, is verricht door Lina de Jonge MA (Bureau Cultureel Erfgoed, gemeente Breda) onder begeleiding van drs. Steffen Baetsen (Fysische Antropologie via Earth Integrated Archaeology (Amersfoort). Het vondstmateriaal is bestudeerd door drs. Sebastiaan Ostkamp (aardewerk, campagne 1985), drs. Allard van Helbergen (aardewerk, bouw materiaal, campagne 1985), drs. Jaap Kottman (glas, campagne 1985), drs. Carola Nooijen (metaal, campagne 1985), drs. Kinie Esser, drs. Lisette Kootker & drs. Joyce van Dijk (dierlijk bot, campagne 2006), drs. Bob Beerenhout (dierlijk bot, campagne 2006), drs. Liesbeth van Beurden (botanisch materiaal, campagne 2006), drs. Mark van Waijjen (botanisch materiaal, campagne 2006), Hans de Kievith (aardewerk, campagne 1985 en 2006), drs. Aleike van de Venne (aardewerk, campagne 2006) en drs. Frédérique Reigersman-van Lith de Jeude (Romeins aardewerk, campagne 1985). Hun bevindingen zijn in de betreffende deelrapporten beschreven. De controle en coördinatie van de documentatie en vondstverwerking is uitgevoerd door drs. Eric Jacobs. Het archief-onderzoek (bijlage, vervreemding Gasthuiscomplex) werd uitgevoerd door Gerard Otten. De redactie bestond uit drs. Johan Hendriks, drs. Erik Peters en Hans de Kievith. De beeldredactie was in handen van laatstgenoemde.

Alle vondsten en bijbehorende documentatie die tijdens de diverse onderzoeken zijn verzameld, zijn gedeponeerd in het gemeentelijk depot voor bodemvondsten te Breda. Aanlevering van de digitale bestanden geschiedde door Hans de Kievith van het Bureau Cultureel Erfgoed van de gemeente Breda. Met hem vond ook tussentijdse inhoudelijke discussie en afstemming plaats.

Opzet van het rapport

In dit rapport worden de resultaten van het onderzoek gepresenteerd, evenals de daarop gebaseerde conclusies.

Na deze inleiding en de voorafgaande samenvatting, waarin ook de conclusies zijn opgenomen, volgen de hoofdstukken die deel zijn geweest van het NWO-Odysee-onderzoeksproject. In het eerste hoofdstuk wordt kort de geschiedenis van het onderzoek beschreven, gevolgd door een overzicht van de gevolgde onderzoeksmethoden en de aan dit rapport meegegeven onderzoeksvragen (hoofdstuk 2). Daarna komt de fysische geografie aan bod (hoofdstuk 3), gevolgd door de bekende historische gegevens met betrekking tot de ontwikkeling van Breda in het algemeen en het Gasthuiscomplex in het bijzonder (hoofdstuk 4). Hoofdstuk 5 is gewijd aan de aangetroffen sporen en structuren, waarbij bijzondere aandacht is uitgetrokken voor de sporen uit de campagne 1985, omdat die nog nooit goed zijn uitgewerkt. Daarna komt de materiële cultuur aan bod: aardewerk en glas (hoofdstuk 6), keramisch bouw materiaal en natuursteen (hoofdstuk 7), metaalvondsten (hoofdstuk 8) en het aangetroffen dierlijke bot (hoofdstuk 9). Hoofdstuk 10 is geheel gewijd aan de resultaten van het omvangrijke onderzoek naar de begraafplaats van het Gasthuiscomplex. Het rapport wordt afgesloten met een synthese van de resultaten, waarbij het Bredase Gasthuis in een breder perspectief wordt geplaatst en een poging is gedaan om de ontwikkelingen van het complex in fases te vangen (hoofdstuk 11). Als bijlage, maar aansluitend op hoofdstuk 4 is een artikel toegevoegd waarin de verstedelijking van het betreffende bouwblock wordt geschetst. Een literatuurlijst en een reeks overige bijlagen completeren dit rapport.

Noten

1. Hendriks, Otten & Bösch 2008, 159.
2. Vanaf 1 december 2011 MOTI genoemd, Museum Of The Image.
3. In 2003 opgegaan in het Bureau Cultureel Erfgoed en per 1 maart 2012 in de afdeling Ruimte
4. IJsseling 1988.

1.1 De opgravingscampagnes

De in dit rapport besproken onderzoeken beslaan de locatie van het voormalige middeleeuwse Gasthuiscomplex. Dit terrein wordt aan de noordzijde begrensd door de Boschstraat, de Pasbaan aan de oostzijde, de Vlaszak aan de westzijde en het parkeerterrein Vlaszak aan de zuidzijde. Binnen de op de locatie verrichte onderzoeken kunnen vier ‘campagnes’ en een waarneming onderscheiden worden. In het onderstaande worden deze nader besproken.

Campagne 1958

Het MOTI, Museum Of The Image, bevindt zich ter plaatse van de hoofdgebouwen van het voormalige Gasthuis. Ten westen hiervan, langs de Vlaszak bevond zich nog tot in de vorige eeuw (het restant van) de bij het Gasthuis behorende kapel. De in 1957 uitgevoerde sloop van het bouwblok aan het straatje de Beijerd vormde in 1958 aanleiding tot het eerste onderzoek op de locatie. Hierbij is door de toenmalige ROB een circa 37 m x 2 m lange oost-west georiënteerde sleuf over het hart van de kapel aangelegd naast enkele kleine proefputten aan de binnenzijde van de noordelijke muur van de kapel (afb. 1.02).

Campagne 1985

Aanleiding voor dit onderzoek betrof de voorgenomen aanleg van een woon- en winkelcomplex op de hoek van de Boschstraat en de Vlaszak. Op basis van zowel het onderzoek van 1958 als historische gegevens mocht er vanuit gegaan worden dat op dit deel van het terrein sporen van de kapel, de daar rondom gelegen begraafplaats en het naastgelegen passantenverblijf aanwezig zouden zijn (zie hoofdstuk 4). Tijdens het onderzoek (afb. 1.03) zijn behalve de verwachte sporen ook een uit de Romeinse Tijd daterende waterput en sporen van de postmiddeleeuwse bewoning langs de Boschstraat aangetroffen.

Waarneming 1988

In 1988 zijn door de Archeologische Vereniging Breda in een direct ten zuiden van de campagne van 1985 gelegen bouwput waarnemingen verricht. Hierbij werd onder andere een diagonaal over het vlak lopende greppel waargenomen. Deze bevatte 12de-eeuwse vondsten en sloot aan op een greppel/gracht die bij de campagnes van 1958 en 1985 op de locatie van de Gasthuiskapel was waargenomen. Deze greppel wijkt in oriëntatie af van de latere percelering. Verder zijn

Afb. 1.01a:
**Onderzoeksgebied en en
werkputten in de diverse
campagnes.**

paalsporen, een afvalkuil met 13^e en/of 14^e-eeuws vondstmateriaal aangetroffen en een 15^e-eeuwse plaggenput.

Campagne 2003

De voorgenomen ontwikkeling van het Graphic Design Museum ter plaatse van de voormalige hoofdgebouwen van het Gasthuis vormde in 2003 de aanleiding voor het uitvoeren van een Aanvullend Archeologisch Onderzoek (AAO). Dit om te controleren of ook op dit deel van de locatie nog sporen aanwezig waren die samenhangen met het laatmiddeleeuwse Gasthuis of dat deze tijdens de diverse verbouwingsfasen in de nieuwe tijd geheel of grotendeels waren opgeruimd. Ten behoeve hiervan is door de firma BAAC bv ter plaatse van de binnenplaats een sleuf aangelegd van circa 9 x 2 m tot op een diepte van circa 1,50 m + NAP (afb. 1.01a). Vastgesteld kon worden dat op de locatie sporen aanwezig waren die uit de periode van, of direct voorafgaand aan, de stichting van het Gasthuis in de 13^e eeuw dateerde. Ook werden enkele gebouwsporen aangetroffen die tot de

Afb. 1.01b:
Onderzoeksgebied met het
omliggende archeologische
onderzoek op het kadas-
traal minuutplan 1824.

postmiddeleeuwse fase van het Gasthuis behoorden. Gezien de aanwezigheid van deze sporen werd daarom verder onderzoek in de vorm van een vlakdekkende opgraving van het te verstoren areaal aanbevolen.²

Campagne 2006

In 2006 is vervolgens eveneens door BAAC bv ter plaatse van de inmiddels gesloopte achterbouw van het voormalige Cultureel Centrum de Beyerd en het terrein van een gepland ondergronds auditorium ter hoogte van het binnenterrein, een vlakdekkend onderzoek uitgevoerd. Bij het onderzoek (afb. 1.02 & 1.04) zijn sporen van houtbouw, waterlopen, greppels, (afval)kuilen en bakstenen constructies aangetroffen, die in de periode volgend op het veldwerk in hun totaliteit uitgewerkt, beschreven en geïnterpreteerd zijn.³

Tabel 1 geeft een overzicht van de campagnes en de omvang van het daarbij onderzochte areaal.

Afb. 1.02 (links):
**De in 1958 aange-
legde sleuf door de
Gasthuiskapel.**

Afb. 1.03 (onder):
**Campagne 1985
op de voormalige
parkeerplaats.**

Afb. 1.04:
Campagne 2006 aan de
achterzijde van het toen-
malige cultureel centrum
de Beijerd.

Campagne	Jaar	Oppervlak (m ²)
1	1958	74
2	1985	1200
3	1988	80
4	2003	18
5	2006	850
Totaal		2222

Tabel 1:
Overzicht van campagnes
en onderzocht areaal.

1.2 Overig (voor)onderzoek rondom het Gasthuiscomplex⁴

Ook in de directe omgeving van het Gasthuiscomplex is in de loop van de jaren archeologisch onderzoek verricht waarvan de uitkomsten van belang zijn voor het begrijpen van de bewoningsgeschiedenis ervan. Het gaat daarbij dan met name om die onderzoeken die licht werpen op de aard en omvang van de oudste middeleeuwse bewoning te Breda. In het onderstaande worden deze (voor) onderzoeken en de daarbij verkregen resultaten op alfabetische volgorde nader besproken.

Boschstraat

Tijdens een 1983 uitgevoerde begeleiding van de aanleg van een nieuwe riolering in de Boschstraat zijn enkele paalsporen en 12e en/of 13e-eeuwse afvalkuilen waargenomen. Tevens werden noord-zuid lopende karrensporen waargenomen. Deze wijzen erop dat het tracé van de Boschstraat op een gegeven moment veranderd is. Vermoed wordt dat voor de aanleg van de aarden omwalling in de tweede helft van de 13e eeuw de Boschstraat en de Veemarktstraat meer zuidelijker op elkaar aansloten. Aan de kop van de Boschstraat werden ook sloten waargenomen, die zowel haaks als parallel op de Boschstraat lagen. Verondersteld mag worden dat tot ver in de 13^e eeuw de percelen aan weerszijden van de kop van de Boschstraat door brede sloten begrensd werden. Meer oostelijk werd een sloot doorsneden, die vermoedelijk daar de begrenzing van het Gasthuiscomplex vormde.

Afb. 1.05:
**Aanleg nieuwe hoofd-
riolering Boschstraat/
Vlaszak 1983. Op de
achtergrond het latere
opgravingsterrein.**

In 1988 is verder het terrein ten noorden van de Gasthuiskapel, aan de noordzijde van de Boschstraat, onderzocht. De oudste bewoningssporen dateerden daarbij uit de 13^e eeuw en betroffen paalsporen, afvalkuiltjes en greppeltjes. Mogelijk was hier al in de 13^e eeuw sprake van houtbouw. In de 14^e eeuw werd het terrein door brede greppels omgeven, evenwijdig lopend aan de Boschstraat, Doelsteeg en de stadsgracht. De Doelsteeg, later Zwaansteeg geheten en inmiddels verdwenen, doorsneed het terrein in noord-zuid richting en functioneerde als zodanig mogelijk al vanaf het begin van de 14^e eeuw. Aan beide zijden ervan zijn sloten waargenomen.

Gasthuispoort

In 1976 is bij nieuwbouwwerkzaamheden door de (voorloper van de) Archeologische Vereniging Breda (AVB) een klein onderzoek uitgevoerd naar aanleiding van de vondst van restanten van de Gasthuispoort en de daarop aansluitende stadsmuur. De Gasthuispoort vormde de oostelijke toegangspoort van de stad en op grond van historische bronnen werd de aanleg ervan rond 1330 geplaatst. In 1538 werden de poort en de stadsmuur naar aanleiding van de aanleg van een nieuwe en ruimere omwalling van de stad alweer afgebroken. Het onderzoek wees uit dat voorafgaand aan de historisch bekende poort ter plaatse reeds sprake was van een poortgebouw, die onderdeel uitmaakte van een aarden omwalling van de stad. Aanleg van laatstgenoemde dateert vermoedelijk uit de tweede helft van de 13^e eeuw. Onder de fundering van de oudste poort werd een ouder lemen vloertje

Afb. 1.06:
**De Gasthuispoort met
aan de rechterzijde de
aansluitende stadsmuur.**

aangetroffen. De aanwezigheid hiervan versterkt het idee dat de aansluiting van de Boschstraat en de huidige Veemarktstraat vóór de aanleg eerste omwalling wat zuidelijker heeft gelegen.

Afb. 1.07:
**Aanleg hoofdriolering in
1983 voorlangs de
Kloosterkazerne.**

Kloosterkazerne

Het gebouw waarin vandaag de dag het Holland Casino is gehuisvest vormde oorspronkelijk onderdeel van het in 1308 gestichte nonnenklooster Sint Catharinadal. Deze gemeenschap was in 1295 vanuit Wouw verhuisd naar Breda, waar zij in eerste instantie ondergebracht werd in het Gasthuis. Dit sloot echter niet aan op hun levenswijze en in 1308 werd ter plaatse van de Kloosterkazerne een nieuw klooster gesticht. Een grootschalig onderzoek in 1993 wees uit dat het klooster gelegen is op een pleistocene dekzandrug, die in zuidoostelijke richting daalt en die met name in noordwestelijke richting stijgt. Het hoogste punt van deze zandrug ligt onder het huidige 16^e-eeuwse kerkgebouw. Tot 1300 zou hier evenwel volgens de historische bronnen sprake zijn geweest van een eikenbos.

In 1983 was verder bij de aanleg van een nieuwe hoofdriolering op het Kloosterplein aan de zijde van de Kloosterkazerne een dubbele haarpodzol waargenomen. Een dubbele haarpodzol kan zich vormen als een bestaande podzol in een dekzandrug wordt overstoven, waarbij in de top opnieuw bodemvorming plaatsvindt. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er ook een laagte aan de (zuid-)westzijde werd aangetroffen; daar werd het klaarblijkelijk blootliggende zand weggestoven tegen de zandrug op. Tevens zijn spitsporen waargenomen, die wijzen op de aanwezigheid van een akkertje, dat gezien de daarin aangetroffen vondsten in de ijzertijd gedateerd kan worden.

Molenstraat

In de periode van 1982 tot en met 1991 zijn hier verschillende onderzoeken uitgevoerd. Hierbij werd aan de oostzijde van het terrein een dubbele humuspodzol waargenomen, die materiaal uit de ijzertijd en Romeinse tijd bevatte. Ook werden schopsteken en eergetouwsporen waargenomen, die erop wijzen dat de bodem in deze periode bewerkt is. De oudste middeleeuwse activiteiten dateren uit de 13^e eeuw en hangen samen met een bewerking van het land. In de 2^e helft van de 13^e eeuw werd vervolgens aan de zijde van de Oude Vest een aarden wal aangelegd met aan de binnenzijde daarvan een molenberg. Ook sporen van aangrenzende hout- en steen(!)bouw zijn vermoedelijk in deze periode te dateren.

Waalse kapel en Catharinastraat

Bij in 1982 uitgevoerd onderzoek op de locatie van de aan de Catharinastraat gelegen Waalse kerk kon vastgesteld worden dat de locatie deel uitmaakt van een van oorsprong laaggelegen gebied, dat doorsneden werd door een waterloopje. In de vulling ervan werd aardewerk uit de 12^e en 13^e eeuw aangetroffen. Na verlanding en demping van de waterloop in de 13^e eeuw werden er ontwateringsgreppels of perceelscheidingen gegraven. Wat later werd er een brede sloot langs de huidige gevellijn van de Catharinastraat gegraven. Deze sloot moet rond het midden van de 14^e eeuw gedempt zijn. Ook bij ander onderzoek langs de Catharinastraat zijn sporen en vondsten aangetroffen die wijzen op de aanwezigheid van bebouwing in de late 12^e en 13^e eeuw. Deze bebouwing is niet gerelateerd aan het huidige stratenpatroon en gaat vooraf aan de aanleg van de Catharinastraat, die omstreeks het eerste kwart van de 14^e eeuw geplaatst wordt.

Vlaszak - Claudius Prinsenlaan

Bij de aanleg van een bouwput op de hoek van de Vlaszak en de Claudius Prinsenlaan is in 1990 een klein onderzoek verricht door de Archeologische Vereniging Breda (AVB). Hierbij kon parallel met de huidige Vlaszak over een afstand van 25 meter een bodemprofiel gedocumenteerd worden. Vastgesteld kon worden dat de ondergrond uit een zwarte vettige zandlaag bestond, typerend voor een zogenoemde moderpodzol. Een bodemtype die we als een van de meest vruchtbare zandgronden kunnen beschouwen. In de directe omgeving, waaronder op het Gasthuiscomplex, zijn ook sporen uit de ijzertijd en Romeinse tijd aangetroffen. Hier bovenop was sprake van een tamelijk schone zandlaag, die brokjes ijzeroer en leem bevatte. Verondersteld wordt dat deze laag in verband gebracht kan worden met de aanleg van de 13de-eeuwse stadsgracht, die hier samenvalt met het tracé van de Vlaszak. Hoger in het profiel bevonden zich funderings- en leemvloerrestanten die onderdeel vormden van bebouwing die behoorde bij het klooster St. Catharinadal.

Op de bodem van de bouwput werd verder over een grote lengte een gracht waargenomen, die het kloosterterrein van St. Catharinadal scheidde van de doorgang tussen de Pasbaan en het bij het Gasthuiscomplex behorende passantenverblijf. Vanwege aanwezige milieuvervuiling kon deze gracht helaas niet verder onderzocht worden.

Noten

1. Gebaseerd op informatie van Bureau Cultureel Erfgoed van de gemeente Breda . De informatie van dit onderzoek is wel meegenomen in de analyse maar de veld- en vondstgegevens zijn niet apart bestudeerd.
2. Jayasena 2003.
3. Van de Venne 2008; Van de Venne 2010.
4. Informatie is afkomstig van onderzoeksbeschrijvingen van Bureau Cultureel Erfgoed van de gemeente Breda.

Afb.1.08:

Profiel tijdens het onderzoek Vlaszak/Claudius Prinsenlaan 1990.

2

ONDERZOEKSMETHODEN EN ONDERZOEKSVRAGEN

Eric Jacobs

2.1 Onderzoeksmethoden

In hoofdstuk 1 zijn reeds kort de verschillende onderzoekscampagnes op het Gasthuiscomplex genoemd. In het onderstaande wordt per campagne de wijze van onderzoek in het veld en de daarop volgende uitwerking beschreven.

Campagne 1958

Het in 1958 door de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) uitgevoerde onderzoek is nooit uitgewerkt¹ en de documentatie en vondsten ervan zijn in de loop van de jaren zoekgeraakt. Het enige wat er nog van rest is een ingekleurde schets van het noordprofiel van de sleuf, een fotoreeksen twee natuurstenen bouwfragmenten. De op afbeelding 1.02 weergegeven locatie van het onderzoek is dan ook voornamelijk gebaseerd op de tijdens de campagne van 1985 waargenomen verstoring als gevolg van dit onderzoek (afb. 2.06). Wel overgeleverd is het notitieblokje van de Bredase amateur-archeoloog Bert Moelands, die bij het onderzoek assisteerde.² Uit zijn gegevens kan opgemaakt worden dat het onderzoek in de periode van 6 tot en met 13 oktober 1958 werd uitgevoerd en dat de Dienst Openbare Werken van de gemeente Breda daarbij assisteerde.

Afb. 2.01:

Het onderzoek in 1958, zoals vermeld in De Stem van 13 oktober 1958.

Verder zijn er behalve een oost-west georiënteerde sleuf ter plaatse van het voormalige schip van de kapel ook putten aan de binnenzijde van de noordelijke muur van de kapel aangelegd. Hierover is verder echter niet meer bekend dan dat er op enkele foto's waar te nemen is.

In de kapel zelf werden twee boven elkaar gelegen leemvloeren waargenomen, die van elkaar gescheiden werden door ophogingslagen. Beide vloeren waren sterk verspit door de aanleg van graven, maar voor zover vastgesteld kon worden dateerde geen van deze graven voorafgaand aan de aanleg van de eerste leemvloer.

In de sleuf werd verder zowel aan oost- als westzijde een grachtje of sloot waargenomen en waarvan aangenomen wordt dat zij van voor de aanleg van de kapel dateren. In de aantekeningen wordt ook vermeld dat met name het aardewerk in de oostelijke sloot relatief oud is. Deze westelijke gracht is vervolgens tijdens de waarnemingen van de AVB in 1988 opnieuw waargenomen. Toen kon met zekerheid vastgesteld worden dat deze 12^e-eeuws aardewerk bevatte en dus inderdaad van

voor de aanleg van de kapel dateert. De oostelijke gracht moet tijdens de campagne van 1985 eveneens zijn waargenomen, maar helaas zijn de gegevens toen niet gedocumenteerd.³

Afb.2.02:
**Het onderzoek in 1958, de
werkput met dwarsleuf
naar de noordgevel.**

In het kader van het hier besproken onderzoek is de profielschets gedigitaliseerd en is de locatie van de sleuf zo goed mogelijk op de overzichtstekening geplot.

Campagne 1985

Tijdens dit onderzoek, verricht door de toenmalige archeologische dienst van de gemeente Breda, zijn gefaseerd zeven werkputten met een totaal oppervlak van circa 1200 m2 onderzocht. Werkput I had daarbij ten doel de locatie van de voormalige kapel te onderzoeken evenals de daar rondom heen gelegen begraafplaats. De werkputten II t/m V richten zich vooral op het ten zuiden van de kapel gelegen passantenverblijf, terwijl werkput VI en VII aangelegd werden om de zuidoostgrens van de begraafplaats op te sporen. (zie afb. 1.02)

Afb. 2.03:
**De campagne 1985,
onderzoek ten westen
van de Beijerd.**

Tijdens het onderzoek is machinaal de verrommelde bovengrond verwijderd tot op het niveau waarop de eerste sporen zich aftekenden. Dit niveau is vervolgens handmatig schoongemaakt waarna de sporen gedocumenteerd zijn middels foto's, schaaltekeningen en beschrijvingen. Hierna zijn de sporen handmatig leeggehaald waarna, indien nodig, machinaal en/of handmatig verdiept is tot op een volgend sporenniveau. Het laatste sporenniveau bevond zich altijd aan de top van de ongestoorde natuurlijke ondergrond.

Zowel de omvang van de documentatie als de hoeveelheid vondsten, waaronder bijna 500 menselijke skeletten, in samenhang met de werkdruk van de gemeentelijke archeologische dienst, leidde er evenwel toe dat uitwerking en analyse van het onderzoek tot op heden niet verder reikte dan een basisverwerking. Dit hield in dat van de veldtekeningen de voornaamste bouw- en grondsporen gedigitaliseerd waren en het vondstmateriaal gewassen, gesplitst en geteld was. Het materiaal afkomstig uit enkele postmiddeleeuwse beerputten was nog in enige mate verder uitgewerkt, onder andere middels het uitzoeken en restaureren van het materiaal en het vaststellen van een globale datering. Een deel van het menselijk skeletmateriaal is verder in het kader van een practicum 'Fysische antropologie' aan de Universiteit van Leiden in enige mate bestudeerd. Afgezien van een artikel over één van de aangetroffen schedels zijn de resultaten daarvan niet gepubliceerd. Een beschrijving van het onderzoek en een eerste aanzet tot interpretatie is vastgelegd in het in 1988 door de gemeente Breda uitgegeven publiksboek 'Graven rond De Beijerd'.⁴ Verder bestaan er korte vermeldingen in diverse artikelen over onderzoek op aangrenzende of nabijgelegen terreinen.

Campagne 2003

In 2003 is naar aanleiding van nieuwbouwplannen ter plaatste van de hoofdbouwen van het Gasthuis door de firma BAAC bv een Aanvullend Archeologisch Onderzoek (AAO) uitgevoerd (afb. 9). Hierbij is door de firma BAAC bv ter plaatse

Afb.2.04 :
Campagne 2003, onderzoek
op het binnenterrein van
de Beijerd.

van de binnenplaats een sleuf aangelegd van circa 9 x 2 m (afb. 1.02). In eerste instantie is daarbij eerst machinaal verdiept tot op een diepte van circa 1,70 m + NAP, waarna handmatig verder verdiept is tot circa 1,50 m + NAP. Totaal zijn daarbij vier vlakken en drie profielen gedocumenteerd middels fotografie en tekeningen op schaal 1:20. Uit aanwezige contexten en profiellagen zijn vondsten verzameld. Bemonstering heeft in drie gevallen plaatsgevonden: een sintelmonster uit laag C-1010 (monster 1) en twee pollenmonsters uit het zuidprofiel.

In de aansluitend op het veldwerk uitgevoerde uitwerking en rapportage van het onderzoek zijn de veldtekeningen gedigitaliseerd en is het verzamelde vondst-

materiaal bestudeerd. Resultaten van de analyse en de daarop gebaseerde interpretatie zijn vastgelegd in een door de gemeente Breda goedgekeurd standaardrapport.⁵

Campagne 2006

In 2006 is vervolgens eveneens door BAAC bv ter plaatse van de inmiddels gesloopte achterbouw van het voormalige Cultureel Centrum de Beyerd en het terrein van een gepland ondergronds auditorium ter hoogte van het binnenterrein, een vlakdekkend onderzoek uitgevoerd. De opgraving, waarbij totaal 850 m² is onderzocht (afb. 1.02), is daarbij uitgevoerd volgens de standaardmethoden van de gemeente Breda. Hierbij zijn acht werkputten aangelegd, waarvan alle vlakken, profielen en sporen zijn gedocumenteerd door middel van digitale fotografie en tekeningen op schaal 1:20. Tevens zijn alle vlakken gewaterpast en na aanleg met een metaaldetector afgezocht. Van enkele sporen zijn monsters genomen ten behoeve van pollenonderzoek, botanisch onderzoek, dendrochronologisch onderzoek, metallurgisch onderzoek en ¹⁴C-datering.

Werkputten 1 en 3 zijn aangelegd in het zuidwestelijke deel van het onderzoeksterrein, waarbij werkput 1 een afmeting van circa 12 x 9 m heeft. Het eerste vlak werd aangelegd tot een diepte van circa 1,30 m + NAP, waar het eerste muurwerk in zicht kwam. Vervolgens is verdiept naar het dekzand tot circa 1,00 m + NAP. Van deze werkput zijn het noord-, west-, en zuidprofiel gedocumenteerd. Vervolgens is de oost-westgracht die in deze werkput werd aangetroffen, handmatig en langs het west-profiel deels machinaal, verdiept tot op de onderzijde om vondsten te verzamelen. Tevens is de koepel van een gemetselde riool handmatig verwijderd en de vulling uitgetroffeld tot op de houten bodem van het riool. Deze laatste is daarna ook verwijderd. Enkele grote afvalkuilen langs het noordprofiel zijn in verband met het opkomende grondwater met de machine verdiept. Naast de zuidoostzijde van werkput 1 is werkput 3 aangelegd, tot de rand van de verstoring van de aanbouw van het Oude Mannenhuis uit 1934. Deze werkput heeft een afmeting van circa 9 x 5 m. Hier is direct verdiept naar het niveau van vlak 2 van werkput 1. Het zuidprofiel is aangevuld op de tekening van het zuidprofiel van werkput 1.

Werkput 2 (circa 7 x 9 m) is aangelegd in het noordoostelijke deel van het onderzoeksterrein, langs de Pasbaan en de bebouwing van de Beijerd, met het muurwerk van de oostvleugel uit 1934 als westelijke begrenzing. Hier bleek het merendeel te zijn verstoord door de recente sloop van de bebouwing langs de Pasbaan, waardoor gelijk kon worden verdiept tot het dekzand op circa 1,40 m + NAP. Door de verstoring van de recente sloop en die van 1934, bleek alleen het noordprofiel de moeite waard te tekenen. Hier is plaatselijk met de hand verdiept en geboord om de begrenzing van een grote afvalkuil te volgen.

Werkput 4 is ten westen van werkput 2 aangelegd en meet circa 8,5 x 11 m. In verband met een wat jongere muur is gedeeltelijk een eerste vlak aangehouden op een hoogte van circa 1,90 m + NAP. Vervolgens is verdiept naar het dekzand op circa 1,40 m + NAP. Aan de zuidzijde van de werkput kwam de proefsleuf uit 2003 in zicht. Het noordprofiel is aangevuld bij die van werkput 2. Deze is samen met

een grote afvalkuil plaatselijk met de machine verdiept in verband met het grondwater. Tevens is het zuidprofiel gedocumenteerd.

Werkput 5, met een afmeting van 8,5 x 10 m, is ten zuiden van werkput 2 aangelegd, met als zuidelijke begrenzing de verstoring van de zuidvleugel uit 1934. Hier bleek opnieuw het merendeel te zijn verstoord door de recente sloop, behalve een 'eiland' van twee 17^e-eeuwse keldertjes met daaronder de oorspronkelijk bodemopbouw. Het aanzicht van dit muurwerk met het restje profiel is gedocumenteerd. Het vlak is aangelegd tot op het dekzand op circa 1,50 m + NAP. Een afvalkuil aan de zuidzijde van de werkput is deels met de hand en deels met de machine verdiept.

Werkput 6 ligt ten westen van werkput 5 en ten zuiden van werkput 4. Deze heeft een afmeting van circa 9 x 12,5 m. Ook hier is verdiept tot circa 1,50 m + NAP. Aan de noordzijde van de werkput was de proefsleuf uit 2003 zichtbaar. Aan de zuidzijde bevond zich de verstoring van de zuidvleugel uit 1934. Binnen de verstoring is het vlak 15 cm lager aangelegd om toch nog enkele resterende sporen onder de verstoring te kunnen documenteren. Naast het muurwerk en de waterput die zijn aangetroffen is een profieldam blijven staan voor een goed zicht op de bodemopbouw en de stratigrafie.

Werkput 7 (circa 23 x 8 m) is aangelegd ten westen van de werkputten 4 en 6, tot de verstoring van de westvleugel uit 1934. Hier is verdiept tot circa 1,40 m + NAP. Ter hoogte van middeleeuws muurwerk en een waterput aan de noordzijde van de werkput is een profieldam blijven staan. Dit profiel is machinaal verdiept in verband met het opkomende grondwater. Aan de zuidzijde van de werkput is machinaal verdiept om te kijken of nog sporen onder de verstoring bewaard waren gebleven. Dit bleek niet het geval.

Werkput 8 ligt ten westen van werkput 7, en meet circa 25 x 7 m. Deze is in eerste instantie aangelegd om het profiel in de damwand onder de artotheek te documenteren. Toen bleek dat nog enkele sporen onder de verstoring van 1934 bewaard waren gebleven is de werkput uitgebreid, zodat deze aansloot op werkput 7. Het vlak is iets golvend aangelegd op circa 1,30 m + NAP om zo goed mogelijk de restanten dekzand met daarin de sporen te kunnen documenteren. Daarnaast is aan de zuidzijde van de werkput gekeken of de gracht uit werkput 1 hier nog zichtbaar was. Deze was niet meer aanwezig door de verstoring van een kelder uit 1934. Wel was aan de zuidzijde van de damwand een oudere gracht zichtbaar, die langs het profiel machinaal is verdiept om volledig te documenteren.

Ten zuiden van werkput 6 zijn in de verstoring van de zuidvleugel uit 1934 twee kijkgaten gegraven om te kijken of nog iets van de oorspronkelijke bodemopbouw bewaard was gebleven. Hieruit bleek echter dat destijds tot op het dekzand grondverbetering is aangebracht, zoals bij de andere vleugels uit 1934. In mei 2006 is tijdens het uitgraven van de bouwput tenslotte de locatie van een tonput gedocumenteerd.

In de aansluitend op het veldwerk uitgevoerde uitwerking en rapportage van het onderzoek zijn de veldtekeningen gedigitaliseerd en is het verzamelde vondstmateriaal bestudeerd. Daarbij is van het verzamelde aardewerk en glas, gezien het

Afb.2.05:
**Campagne 2006, aan de
achterzijde van de Beijerd.**

grote aantal vondsten, in eerste instantie een grove determinatie gemaakt, met als doel een datering te geven van de aangetroffen bewoningsresten. Vervolgens zijn de vondsten uit twee afvalkuilen meer in detail gedetermineerd. Ook het botmateriaal uit deze twee kuilen alsook drie dierbegravingen is in detail gedetermineerd. Tevens zijn enkele grondmonsters geselecteerd voor pollen- en macrorestenonderzoek. Het gaat daarbij om monsters uit drie afvalkuilen (M06, M13, M18) een leemkuil (M09) en uit één van de grachten (M16). Op basis van de resultaten van een eerste inventarisatie van de monsters is uiteindelijk M18 niet verder geanalyseerd.

Resultaten van de analyse en de daarop gebaseerde interpretatie zijn vastgelegd in een door de gemeente Breda goedgekeurd standaardrapport.

Uitwerking 2010/2011

Gezien het feit dat van zowel de campagne van 2003 als 2006 door het bevoegd gezag goedgekeurde eindrapportages aanwezig waren en dat de achterliggende basisgegevens, zoals veldtekeningen en determinatiegegevens digitaal vastgelegd waren, is binnen het projectteam besloten dat deze basisgegevens geen verdere bewerking behoeften. De desbetreffende basisgegevens, zoals interpretatie van de aard van de sporen en hun datering, evenals de gegevens met betrekking tot het vondstmateriaal, zijn dan ook zonder wijziging overgenomen. De op basis van de campagnes van 2003 en 2006 vervaardigde synthese van de bewoningsgeschiedenis van het Gasthuis is evenwel herzien.

Verder geldt dat de vervaardigde digitale alle-sporenkaarten (AutoCad) van beide campagnes in enige mate bewerkt zijn. De bewerking bestond daarbij uit het omzetten van alle aanwezige open lijnsegmenten naar gesloten polygonen en het samenvoegen van de gegevens met die van de overige campagnes. Dit totaaloverzicht is vervolgens vanuit AutoCad (dwg-file) omgezet naar MapInfo (gis-bestand).

Afb. 2.06:
Alle-sporenkaart
exclusief skeletonen.

Met betrekking tot de campagne van 1985 is allereerst begonnen met het bewerken en aanvullen van de reeds bestaande digitale alle-sporenkaart, waarbij gestart is met het omzetten van alle aanwezige open lijnsegmenten naar gesloten polygonen. Gezien het feit dat bekend was dat op de aanwezige alle-sporenkaart slechts een selectie van het totaal aantal sporen was weergegeven, is vervolgens gestart met het volledig digitaliseren (AutoCad) van alle op de veldtekeningen weergegeven sporen. Hierbij bleek het uiteindelijk niet mogelijk om alle (deel) tekeningen in het totaaloverzicht te plaatsen. Dit vanwege het feit dat op deze tekeningen geen coördinaten zijn aangegeven waardoor het onmogelijk bleek om deze in het lokale meetsysteem te plaatsen. In enkele andere gevallen was wel sprake van coördinaten, maar bleken deze een fout te bevatten waardoor de

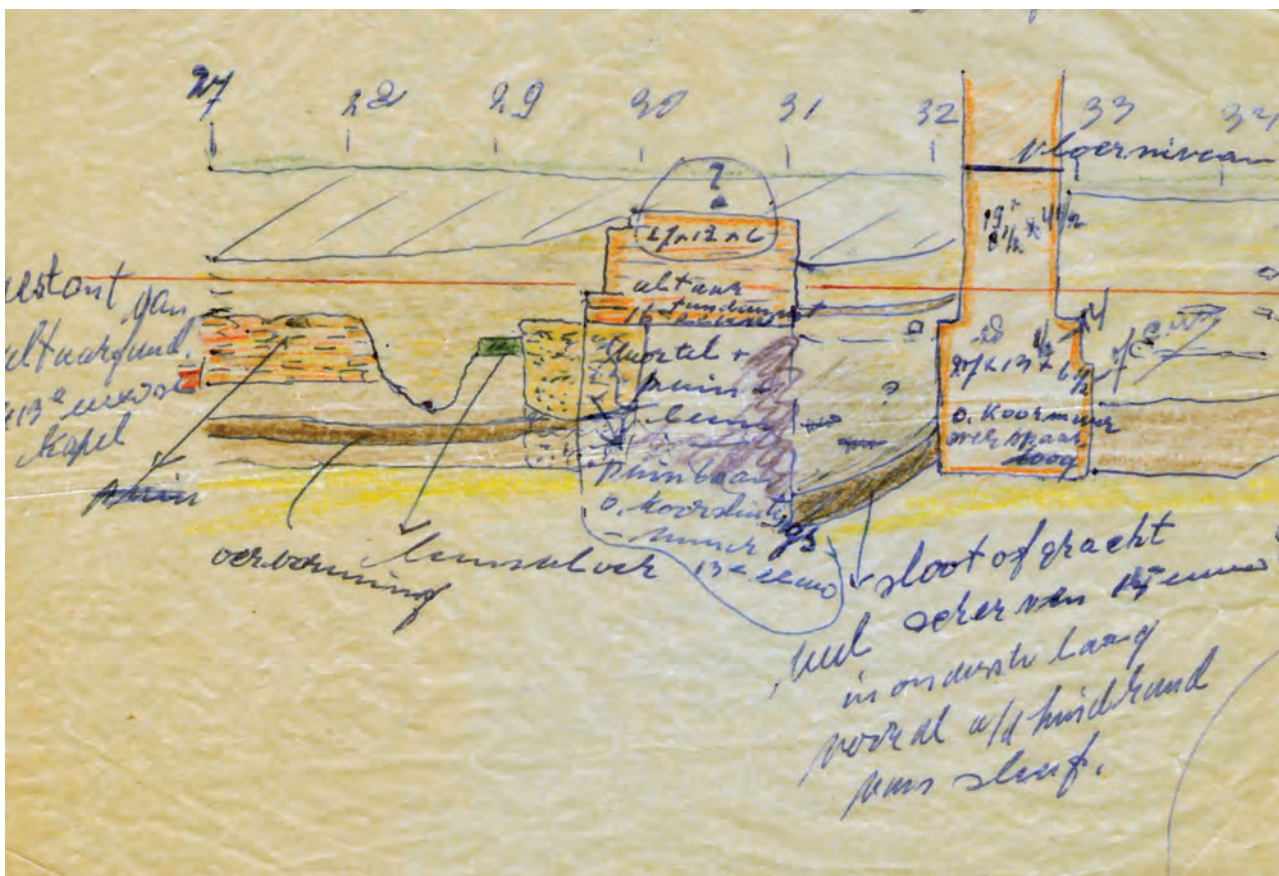
desbetreffende sporen 'buiten' het opgravingsareaal vielen. Op basis van een overlap met andere tekeningen waarvan wel de juiste positie te bepalen viel, zijn de op deze tekeningen weergegeven sporen handmatig op de juiste plaats gezet.

Verder geldt dat niet alle op de begraafplaats aanwezige graven c.q. skeletten op de vlaktekeningen gezet zijn. Dit vanwege het feit dat op sommige plaatsen de skeletten in meerdere lagen boven elkaar gelegen waren, waarbij de jongere graven de oudere graven in meer of mindere mate verstoord hadden. Hierdoor lieten de individuele insnijdingen van de graven zich in het veld slecht herkennen. Wel was van het overgrote deel van de skeletten de positie van het hoofd en de benen bepaald. Op basis hiervan is de digitale alle-sporenkaart gecontroleerd en zijn ontbrekende skeletten alsnog aangevuld (afb.5.11 10). Feit is echter dat van een beperkt deel van de skeletten de positie niet meer achterhaald kon worden. Dit geldt ook voor een 'knekelpot', die wel op tekening is gezet, maar helaas zonder coördinaten en/of een duidelijke overlap met andere sporen. Vooralsnog wordt er van uitgegaan dat de knekelpot ten zuidoosten van het koor van de kapel geplaatst moet worden.

Op de op deze manier vervaardigde alle-sporenkaart is vervolgens ook de locatie van het onderzoek van 1958 aangegeven. Aangezien de nog aanwezige veldgegevens zelf geen plaatsbepaling mogelijk maakte, is getracht de locatie van de sleuf te herleiden middels de wel op de nog aanwezige profieltekening aangegeven bouwelementen van de kapel, zoals de altaren. Dit, in combinatie met de gegevens van het onderzoek in 1985, waarbij de locatie van de resterende delen van beide altaren bepaald was en de locatie van de verstoring als gevolg van het onderzoek in 1958, maakte een plaatsbepaling mogelijk. Op basis van deze gegevens is vervolgens via een lijn in het puttenplan (afb.1.02) de vermoede locatie van het in 1958 gedocumenteerde profiel aangegeven.

Bij het digitaliseren van de veldgegevens van 1985 en de daaropvolgende analyse bleek dat een deel van de tijdens het onderzoek uitgegeven contextnummers, met name behorend bij kuilen en lagen, niet aangegeven zijn op de vlak- en profieltekeningen. Consequentie hiervan is dat van een deel van de sporen uiteindelijk geen locatie bepaald kon worden en deze zijn bij de analyse daarom buiten beschouwing gelaten.

Van het vondstmateriaal is tijdens de hier besproken analyse al het aardewerk, glas, pijpenaarde, bouw materiaal en natuursteen bekeken waarbij het materiaal minimaal geteld en beschreven is tot op het niveau van materiaal soort en, indien mogelijk, gedateerd. Bij de zogenoemde 'gesloten contexten', zoals (afval)kuilen en beerputten, is tevens per context het Minimum Aantal Individuen (MAI) bepaald en zijn de afzonderlijke voorwerpen in detail beschreven. Bij het dierlijk bot is alleen het materiaal afkomstig uit de 'gesloten contexten' geselecteerd voor nader onderzoek. De daarbij gehanteerde methode is beschreven in het desbetreffende hoofdstuk. Het menselijk skeletmateriaal is in principe in zijn geheel in detail bestudeerd. Voor een beschrijving van de daarbij gemaakte keuzes en gehanteerde methoden wordt verwezen naar het hoofdstuk 10. Alle verkregen determinatiegegevens zijn vastgelegd in de door de gemeente Breda hiervoor gehanteerde

determinatiebestanden (Acces). De op basis van de analyse van het materiaal en de sporen opgestelde interpretatie is in het voorliggende rapport beschreven en vastgelegd in de overkoepelende 'vondst- en sporentabel'.

Afb.2.07:
**Deel van de profiel-
tekening uit 1958.**

2.2 Doel van het onderzoek en onderzoeksvragen

In Nederland, en in Noord-Brabant in het bijzonder, is tot op heden slechts een gering aantal gasthuisterreinen compleet opgegraven en uitgewerkt. Het beeld dat wij hebben van deze terreinen in historische en ruimtelijke zin is dan ook beperkt. Het Bredase onderzoek kan, vanwege de omvang van het onderzoek en het feit dat vrijwel het gehele bijbehorende grafveld onderzocht kon worden, een belangrijke toevoeging aan onze kennis over de laatmiddeleeuwse gasthuizen vormen.

Ten behoeve van de uitwerking zijn door het onderzoeksteam een aantal specifieke onderzoeksvragen geformuleerd, die in dit rapport worden beantwoord op basis van hetgeen tijdens de diverse onderzoekscampagnes is aangetroffen:

- Zijn er sporen aangetroffen die te relateren zijn aan een tweede (agrarische) prestedelijke kern (naast de oudste bewoningskern die direct aan de Mark is gelegen)?
- Zijn er sporen aangetroffen die een relatie leggen tussen de locatie (-keuze) van het Gasthuis en de aanwezigheid van die mogelijke tweede prestedelijke kern?

- Zijn er sporen aanwezig op het Gasthuisterrein die wijzen op een zeer vroege herinrichting of verplaatsing van het complex als gevolg van een mogelijke verplaatsing van de oostelijke toegangsweg, de huidige Boschstraat, naar de oudste historische kern?
- Welke aanwijzingen zijn er voor een eventueel gebruik van de kapel als gasthuis in de vroegste fase?
- Op welke wijze was het Gasthuiscomplex in het algemeen en de begraafplaats in het bijzonder begrensd en op welke wijze heeft deze zich in de loop van de tijd ontwikkeld?
- Is er sprake van begravingen buiten het als begraafplaats begrensde areaal?
- Is er sprake van afwijkende begravingen? Zo ja, op welke wijze wijken deze af en wat is hier de verklaring voor?
- Indien mogelijk: welke overeenkomsten of verschillen bestaan er tussen de materiële cultuur van het Gasthuis en die van de Beijerd en wat is de verklaring hiervoor?
- Op welke punten verschillen de uitkomsten van het in dit rapport besproken onderzoek met die van eerdere publicaties, onder andere Van den Eynde 1988?

Noten

1. Het onderzoek wordt wel vermeld in de sectie 'Archeologisch Nieuws' in de BKNOB, 6de s., 11 (1959), afl. 11, kol *198.
2. Notities zijn bewerkt en vertaald door Gerard Otten en Hans de Kievith, gemeente Breda.
3. Van den Eynde 1988, 35. De sloot is niet op de vlaktekeningen van 1985 waarneembaar.
4. Van den Eynde 1988.
5. Jayasena 2003.
6. Van de Venne 2008; 2010.
7. Hendriks 2010.
8. Tekening nr. 21 sluit bij gebruik van weergegeven coördinaten niet aan op putrand en is handmatig circa 0,60 m in oostelijke richting opgeschoven. Tekening nr. 24 valt bij gebruik van weergegeven coördinaten deels buiten werkput en is handmatig, met gebruikmaking van concordantie met op andere tekeningen weergegeven sporen, circa 1,60 m in westelijke richting opgeschoven. Tekening 33 en 37 hebben betrekking op een ander project als Br-21-85. Tekening 36 hoort ten zuidoosten van het koor van de kapel maar heeft geen coördinaten op basis waarvan deze geplaatst zou kunnen worden. Vanwege het ontbreken van een duidelijke concordantie met sporen op andere tekening is ook het handmatig plaatsen niet mogelijk. Tekening 37.37 omvat een aantal graven die vanwege het ontbreken van coördinaten en contextnrs. niet geplaatst kunnen worden.
9. Tekening 36.

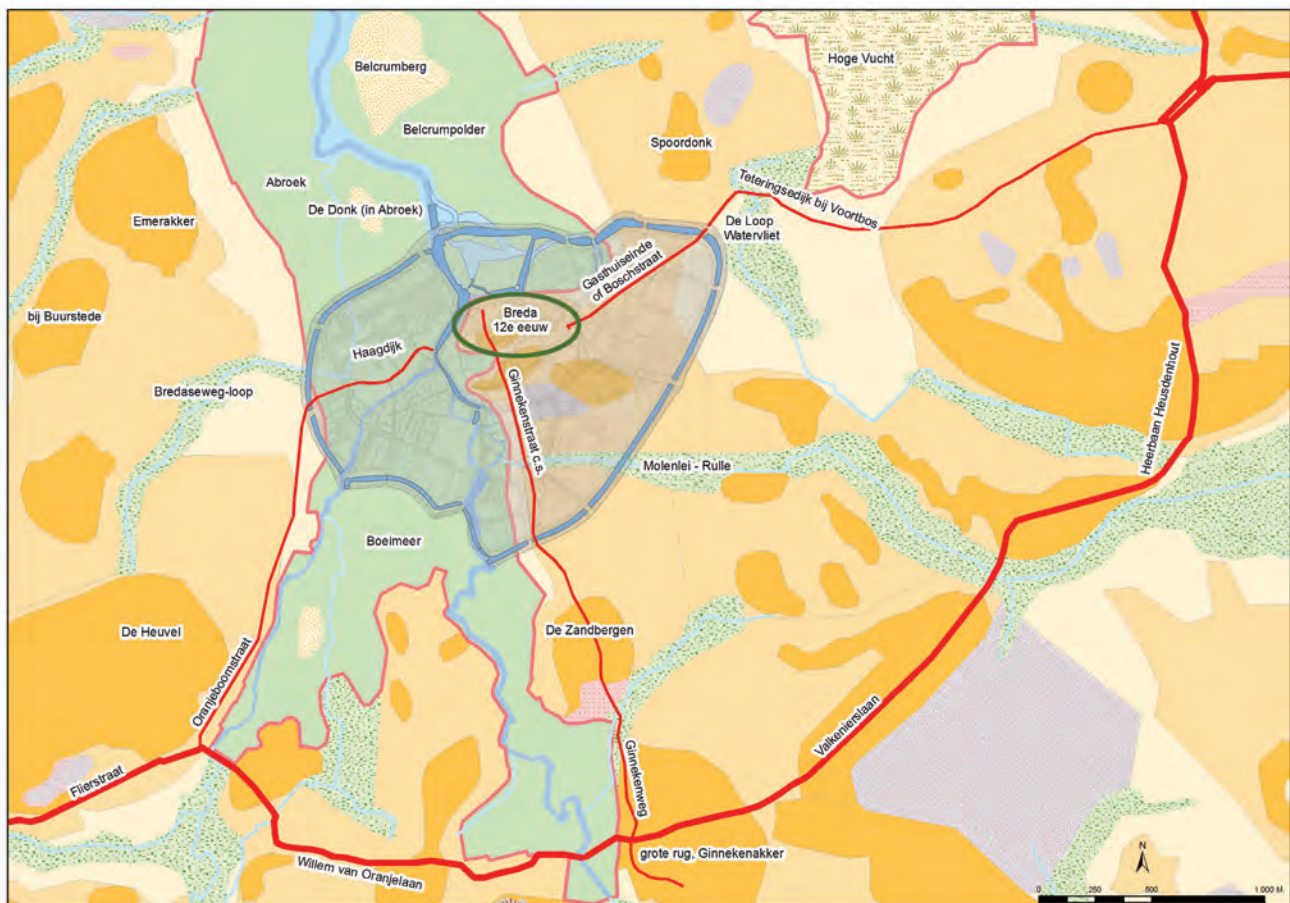
De onderzoekslocatie vormt onderdeel van het zogenoemde West-Brabants plateau, behorend tot het Maas-Demer-Scheldegebied. De vormingsgeschiedenis van het landschap is hier sterk bepaald door de aanwezigheid van het zogenoemde Dal van Breda. Dit betreft een circa vijf tot tien kilometer breed, zuid-noord lopend dal dat in de overgang van het Vroeg- naar het Midden-Pleistoceen door rivieren werd uitgeslepen. Aan het begin van de laatste ijstijd was dit dal opgevuld met zanden en kleien waarop door smeltwaterrivieren en wind zand werd afgezet. Laatstgenoemde windafzettingen bestaan uit fijne lössleem en worden ook wel Brabantse Leem genoemd. De top van de afzetting, behorend tot het Oud Dekzand I, bevindt zich in de onderzoeksregio op zo'n 1,50 tot 2,0 m + NAP. Hier overheen werd gedurende de laatste ijstijd, een periode waarin het landijs onze streken niet bereikte, een dek van matig tot sterk lemig dekzand afgezet, behorend tot het Oud Dekzand II. Als gevolg van de overheersende windrichting heeft deze afzetting de vorm van langgerekte noordoost-zuidwest georiënteerde dekzandruggen. Hierbij is het pakket dekzand op de top van de ruggen circa 1,5 tot 2 m dik, terwijl dit in de tussengelegen laagten veel dunner is. In de laagten ontstonden in de loop der tijd beekloopjes en zij worden daarom ook aangeduid als beekdalen.¹

De huidige binnenstad van Breda is gelegen op een dekzandrug. Ter plaatse is evenwel geen sprake van één uitgestrekte hoogte, maar van een aantal hoogten met daartussen allerlei laagten.²

Een andere belangrijke landschappelijke factor wordt verder gevormd door het feit dat op de locatie van het centrum van Breda aan de westzijde van de dekzandrug de van zuid naar noord stromende riviertjes de Mark en de Aa of Weerijs samen komen om vervolgens naar de zeegaten te stromen.³

Afhankelijk van de waterstand en de stroomsnelheid trad de rivier soms buiten haar oevers, wat erosie van de oevers tot gevolg had, om vervolgens zich weer terug te trekken, waarbij in de oeverzone afwisselend zandige en venige lagen werden gevormd. Verder kon de rivier bij overstromingen in de vorm van zijgeulen soms ver in de tussen het dekzand gelegen laagtes doordringen. Vanuit de hoger gelegen delen van het landschap liepen verder natuurlijke geultjes, die een rol speelden bij de afwatering van het gebied, richting de lager gelegen Mark.

De oudste kern van Breda was zeer waarschijnlijk gelegen in de noordwesthoek van de huidige stadskern, nabij de Kraanstraat en Cingelstraat. Het betreft hier een zone waar het iets hoger gelegen dekzand de rivier het dichtst naderde. Erosie en aanslibbing hebben van de ondergrond ter plaatse naderhand een complex geheel

gemaakt. De strategische ligging van deze plaats is duidelijk. Het was de meest noordelijke uitloper van de pleistocene gronden ("het hoge") die de rivier de Mark benaderbaar maakte. Op andere plaatsen werd de Mark door een moerassige zone gescheiden van de hoger gelegen gronden.⁴

Het Gasthuiscomplex zelf ligt op de zuidoostelijke flank van een hoge dekzandrug, die vanaf het hoogste gedeelte bij het klooster St. Catharinadal afloopt in de richting van het park Valkenberg.⁵

Bij het onderzoek op het westelijk deel van de locatie in 1985/86 kon geconstateerd worden dat de top van het ongestoorde dekzand zich daar gemiddeld op een diepte van circa een meter onder het huidige maaiveld bevond, d.w.z. circa 1,6 m + NAP. Dit in tegenstelling tot het in 2003/2006 onderzochte oostelijk deel van het terrein, waar het dekzand zich gemiddeld op een diepte van 1,20 m onder het maaiveld bevond, d.w.z. op 1,40 m + NAP.⁶ Wel kon opgemerkt worden dat aan de zuidwestzijde, achter de voormalige artotheek, de top van het dekzand iets lager gelegen was en in het noordoostelijke deel, langs de Pasbaan, iets hoger.⁷

Zowel tijdens de campagnes in 1985 en 2006 als tijdens de waarnemingen aan de Vlaszak/Claudius Prinsenlaan in 1990 kon plaatselijk de aanwezigheid van een bovenop het schone gele dekzand gelegen zeer humeus donkerbruin tot zwart pakket vastgesteld worden (afb. 3.03).

Legenda

- Grens tussen hoog en laag
- Beemd
- Moeren in het Lage
- Dalletjes in het Lage
- Donk
- Hillen
- Lage zandgronden
- Lage rug
- Hoge rug
- Duin
- Laagte
- Dal op 't Hoge
- Moeren

Afb. 3.01:
De geomorfologische kaart van Breda, met oudste hoofdwegstructuur (Leenders 2006).

Bij onderzoek in de Catharinastraat/ Kennedylaan is een vergelijkbare zwarte compacte laag aangetroffen. Micromorfologisch onderzoek aan dit pakket wees uit dat de laag daar voor het overgrote deel uit zwarte moder bestond, een humusvorm die in voedselarm bos op zandgronden of onder heideachtige vegetaties gevormd wordt.⁸ Tevens werd anmoor-achtig organisch materiaal aangetroffen en amorfe clusters organisch materiaal met daarin ingebed minerale korrels. Anmoor is een humusvorm die zich onder natte, zuurstofarme situaties ontwikkelt als gevolg van betreding en compactie van organisch materiaal. De zwarte kleur werd verder deels veroorzaakt door aanwezigheid van verbrand organisch materiaal.

Afb. 3.02:
Het onderzoeksgebied op
de hoogtekart. Onder
de dekzandrug van het
klooster St. Catharinadal
(rood), boven de laag-
gelegen eerdgronden
in het park Valkenberg
(donkerblauw).

Gezien de opbouw van de laag alsook de samenstelling ervan wordt er vanuit gegaan dat op de terreinen aan de Catharinastraat/Kennedylaan zich aan de top van het dekzand op een gegeven moment een moderpodzol heeft kunnen ontwikkelen. De top van de B-horizont hiervan is verstoord door kortdurend gebruik als landbouwgrond waarbij gebrand is, maar niet gespit of geploegd. Wanneer de moderpodzol gevormd en beakkerd is, kan niet met zekerheid bepaald worden. De waargenomen extensieve wijze van beakkering wordt in zijn algemeenheid evenwel als indicatief voor een pre-Romeinse datering gezien.⁹ Beargumenteerd is echter dat in dit geval sprake zou zijn van een laat- of post-Romeinse datering. Dit op basis van het gegeven dat de A-horizont bewoningssporen uit de ijzertijd en Romeinse tijd zou afdekken en dat in oost-Brabant de vorming van moderpodzolen in verband gebracht wordt met het herstel van de bosvegetatie in de periode na de Romeinse tijd.¹⁰

Vaststaat dat op een gegeven moment het gebruik van de akker, waarschijnlijk vanwege een uitputting ervan, is opgegeven. Aansluitend hierop was, onder andere gezien de aanwezigheid van het zeer humeuze, venige materiaal, vervolgens sprake van een vernatting van het landschap.

Ondanks de vernatting zijn sommige terreindelen¹¹ vervolgens opnieuw in gebruik genomen als landbouwgrond. Hierbij is verbrand organisch materiaal ingewerkt en zowel gezien de in de bodem waargenomen bewerkingssporen als de wijze van vermenging van de verschillende materialen was nu sprake van het

Afb. 3.03:
**Oostprofiel campagne
2006, een restant van de
moderpodzol.**

gebruik van een keerploeg. Op basis daarvan dateert het gebruik uit de Romeinse tijd of later. De slechte bodemstructuur en het feit dat de bodem al door de akkeractiviteiten in de voorafgaande periode sterk was uitgeput leidde evenwel tot verspoeling en verslumping van de grond. Dit had tot gevolg dat het gebruik als akker hier opnieuw opgegeven werd, waarna gedurende langere tijd sprake was van grasland waarin door grote regenwormen diepe gangen gegraven werden.

Elders bleek dat de vernatte akker eveneens op een gegeven moment met behulp van een keerploeg opnieuw in gebruik genomen was, maar dat de bewerking daar niet alleen continue, maar ook duidelijk anders van aard was.¹² Hier was de akker aangerijkt met vruchtbare zavel van elders alsook met huisvuil. Een dergelijk intensief gebruik is indicatief voor tuinbouw of moestuinen en dateert uit de middeleeuwen.

Aangenomen wordt dat de in het bovenstaande beschreven zwarte humeuze laag aan de Catharinastraat/Kennedylaan gelijkgesteld kan worden met het in samenstelling vergelijkbare pakket op het gasthuisterrein, zoals aangetroffen tijdens de campagnes van 1985 en 2006.

Helaas bieden de geregistreerde opgravingsgegevens van alle campagnes te weinig houvast om de vorming ervan in te passen in de bewoningsgeschiedenis van de locatie of deze nauwkeurig te dateren. Gesuggereerd is dat de eerste aanzet tot de vorming ervan op de locaties aan de Catharinastraat pas uit de laat- of post-Romeinse periode dateert. Of dat op de gasthuislocatie ook het geval is, is evenwel niet zeker aangezien tijdens het onderzoek in 1985 het exacte niveau van ingraving van een Romeinse waterput niet vastgesteld kon worden.¹³

Vaststaat dat de top van de laag op de locatie van het Gasthuiscomplex in de late middeleeuwen in gebruik genomen is als akker. Zo zijn tijdens de campagne van 2003 in een monster uit deze laag pollen van rogge en enkele akkeronkruiden aangetroffen. In tegenstelling tot de locaties aan de Catharinastraat/ Kennedylaan lijkt daarbij geen keerploeg ingezet te zijn, maar is alleen sprake geweest van een verspitten van de top van de laag.¹⁴ Het tijdens de campagne van 1985 aangetroffen vondstmateriaal lijkt aan te geven dat deze bewerking daar in de loop van de 13de eeuw geplaatst moet worden. Op het terreindeel ten oosten daarvan, zoals onderzocht tijdens de campagnes in 2003 en 2006, dateert het in de akkerlaag aangetroffen materiaal evenwel niet van voor 1375.¹⁵ In samenhang met de aan de onderzijde van de laag aangetroffen grondsporen wordt het verspitten ervan daar niet voor de 14de eeuw geplaatst.

Noten

1. Brandenburgh & Kooistra 2004.
2. Leenders 2006.
3. Vink 2004.
4. Vriendelijke mededeling van H. de Kievith.
5. Berkvens 2006, Jayasena 2003.
6. Van de Venne 2008; Van de Venne 2010.
7. Van de Venne 2008; Van de Venne 2010.
8. Kooistra 2005, onderzoek Br-29-00
9. Kooistra 2005.
10. Van den Eynde ongedateerd.
11. Werkput 9, Br-29-00.

12. Werkput 4, Br-29-00.
13. De door Van den Eynde (ongedateerd) naar voren gebrachte interpretatie van de laag gaat er van uit dat de waterput onder de laag gelegen is. Van der Venne (2008) spreekt zich bij de analyse van de gegevens van de campagnes in 2003 en 2006 hier niet duidelijk over uit, maar lijkt de interpretatie van Kooistra (2005) te volgen en de eerste bewerking van de moderpodzol, en dus ook de vorming daarvan, voor de Romeinse tijd te plaatsen.
14. Van de Venne 2008; Van de Venne 2010.
15. Van de Venne 2008; Van de Venne 2010.

4

HISTORIE

Eric Jacobs

4.1 De ontwikkeling van Breda

De oudste sporen van bewoning binnen het grondgebied van de gemeente Breda dateren uit het laat paleolithicum.¹ Vondsten en sporen behorend tot deze periode zijn evenwel schaars. Voor de daarop volgende perioden is middels archeologisch onderzoek echter een intensief gebruik van het landschap aangetoond.²

Op de locatie van het huidige centrum van Breda kunnen de oudste bekende bewoningssporen in de ijzertijd gedateerd worden. Zo zijn onder andere bij onderzoek aan de Molenstraat en de nabij gelegen Kloosterkazerne sporen van een uit de ijzertijd of Romeinse tijd daterend akkercomplex aangetroffen. Ook elders in de binnenstad zijn op diverse locaties bij onderzoek vondsten en sporen uit de ijzertijd en de daarop volgende Romeinse tijd aangetroffen, zoals op het hier besproken Gasthuiscomplex³ en op de hoek van de Torenstraat en de Korte Brugstraat.⁴ Evenals in de grote opgravingsprojecten aan de Nieuwstraat en Valkenberg in een relatief laaggelegen zone, vaak met 'verdrongen' veldpodzolen. Over de exacte aard en omvang van de bewoning in de perioden van de ijzertijd en Romeinse tijd ter hoogte van het centrum van Breda bestaat evenwel nog veel onduidelijkheid.

Sporen van bewoning, die in de vroege middeleeuwen gedateerd kunnen worden, zijn in het huidige centrum van Breda vooralsnog niet aangetroffen. In het buitengebied, zoals op de Steenakker is dit wel het geval.⁵

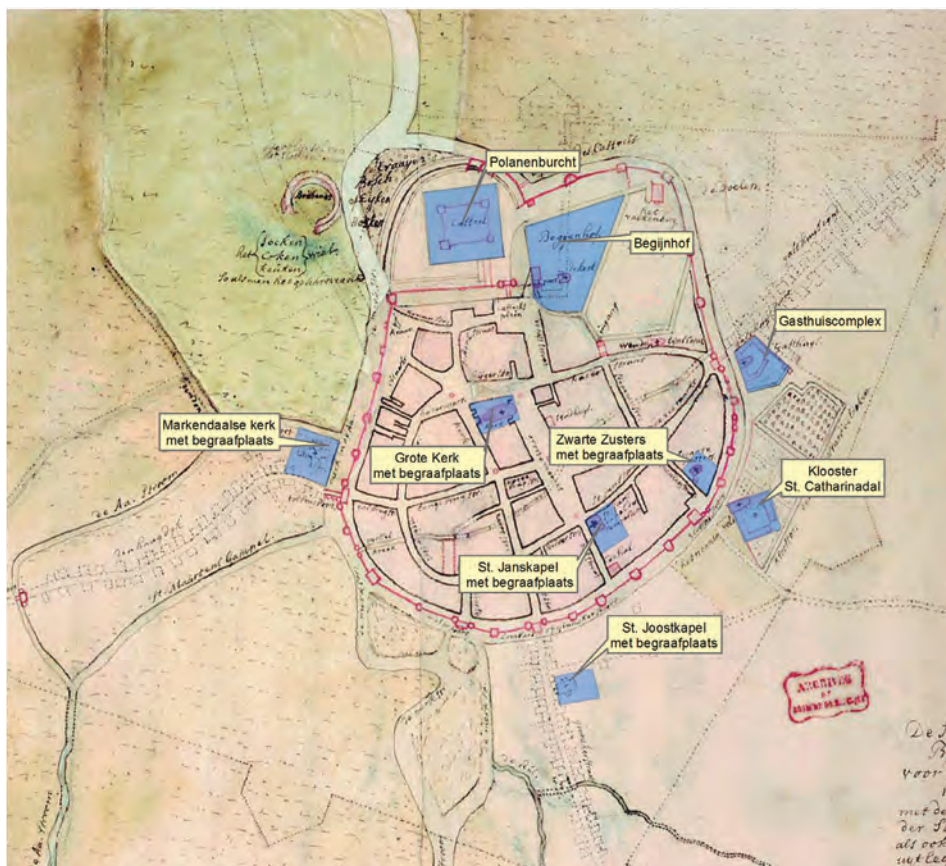
De vroegste vermelding van Breda als onderdeel van een persoons- of familienaam komt misschien al voor in 1116. Het betreft een Gerardus van Breda die genoemd wordt in een stuk over de wijding van de kerk van Zundert. Het stuk zelf is uitsluitend bekend uit een veel later geschreven afschrift en daarmee niet als echt te bewijzen. Meer bewijskracht, aan de hand van afschriften van de Belgische abdij van Affligem, hebben de vermeldingen van Arnulf en Engelbert van Breda, die als getuigen optraden bij een schenking in 1125.⁶

De eerste vermelding van een bewoningskern met de naam Breda dateert uit 1198. Die vermelding heeft betrekking op een burcht, castellum de Breda genaamd, van waaruit de heren van Breda het omringende gebied bestuurden. Het vermoeden bestaat dat de versterking al geruime tijd bestond, voorafgaand aan het moment waarop zij voor het eerst in de bronnen genoemd wordt.

De locatie van deze 12^e-eeuwse burcht is niet goed bekend. Op dit moment wordt uitgegaan van twee mogelijkheden: een mottekasteel op een (verdwenen)

eiland in de Mark ten westen van de latere Polanenburcht en een meer zuidelijker gelegen locatie tussen de Polanenburcht en de Cingelstraat. In beide gevallen lijkt de locatie goed gekozen; in of langs de rivier de Mark, in het overgangsgebied tussen de hogere zandgronden in het zuiden en de laaggelegen, natte veen- en kleigebieden van het Hollandveengebied in het noorden. In zekere zin vormde Breda de 'toegangspoort' tot het noordwestelijk deel van het hertogdom Brabant. De strategische ligging maakte het een ideale plaats om tol te heffen. Iets wat de heren van Breda dan ook deden vanaf de tweede helft van de 12^e eeuw.⁷ Direct ten zuiden van de burcht bevond zich de oudste nederzetting, waar handelaars en vissers zich hadden gevestigd. Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat de bewoning in de omgeving van de Kraanstraat en Cingelstraat in ieder geval rond 1125 start. Het is mogelijk dat deze eerste nederzetting onderdeel uitmaakte van het oude burchtcomplex. Meer agrarische activiteiten hebben meer naar het oosten plaatsgevonden.

Ten behoeve van het bevorderen van de handel, en daarmee de inkomsten uit tolheffing te vergroten, stimuleerden de heren van Breda de ontwikkeling van de bij de burcht gelegen nederzetting. Het toenemende economische belang van de nederzetting werd tot uitdrukking gebracht door de verlening van stadsrechten in 1252. Ook werden in de loop van de 13^e eeuw havenfaciliteiten aangelegd en verschenen aan de landzijde ter verdediging een stadswal en een stadsgracht.⁸ Overige ontwikkelingen, die het toenemende stedelijk karakter benadrukken betreffen de aanwezigheid van een Gasthuis, waarvan de oudste vermelding uit 1246 dateert, de stichting van een begijnhof voor 1267 en een klooster, het voormalige Sint-Catharinadal, in 1295.⁹

Afb. 4.01:
De stad Breda in de 14^e -16^e eeuw met stadsmuur en enkele in de tekst genoemde locaties. Ondergrond is een kaart van A. van Broeckhuysen uit ca. 1730, vermoedelijk gebaseerd op een middeleeuwse, verdwenen, plattegrond.

Ten behoeve van de handel werden verder verbindingen aangelegd met de in de nabijheid van Breda gesitueerde landwegen, onder andere door de aanleg van de Haagdijk, inclusief een brug over de Mark, en de Teteringsedijk. Vanaf 1332 werd de aarden wal, die de stad vanaf de tweede helft van de 13^e eeuw beschermde, aangevuld met een stenen stadsmuur.¹⁰

Aan het eind van de middeleeuwen bestond Breda uit een ei-vormig ommuurd centrum waar vanuit het westen, zuiden en oosten wegen liepen, met daarlangs voorsteden (lintbebouwing langs de uitvalswegen), die hier eindden werden genoemd (afbeelding 13).¹¹

In het tweede kwart van de 16^e eeuw veranderde dit beeld. De middeleeuwse stadsmuren en bijbehorende poorten en torens werden afgebroken en vervangen door een ruimere en modernere omwalling, die ook de drie einden omvatte. De eerste stadsuitbreidingen binnen de nieuwe veste vond plaats op het huidige Nonnenveld. De Tachtigjarige Oorlog leidde kort daarop alweer tot verandering van de vesting, waarbij deze werd aangepast aan de nieuwste militaire inzichten.¹² Gedurende het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) vonden opnieuw grote structurele werken plaats, onder andere de aanleg van een nieuwe havenkade met bijbehorende woonwijk, de Prinsenkade, en een industriewijk op de Gasthuisvelden, de later zo genoemde Jan van Polanenkade.¹³ Een modernisering van de vesting in 1683 bracht de laatste grote verandering voor het stratenplan van Breda met zich mee. Pas met de opheffing van de vesting in 1870 begon weer een periode van grote veranderingen.

4.2 Gasthuizen in Nederland

Gasthuizen zijn een typisch, laat-middeleeuws, stedelijk fenomeen. Zij waren in eerste instantie gericht op zowel de opvang van reizigers als op het lenigen van de geestelijke en fysieke noden van de burgers uit de eigen stad die daar niet op eigen kracht in konden voorzien. Laatstgenoemde groep betrof dus de armen en andere zwakken van de samenleving. Zij die zich het konden veroorloven zorgden ervoor dat zij in huiselijke kring opgevangen en verzorgd werden en daarmee verzekerd waren van 'professionele' hulp. Gasthuizen betroffen dus zeer zeker geen gespecialiseerde zieken- of verzorgingstehuizen. Het waren in de eerste plaats charitatieve instellingen waarin de aandacht vooral uitging naar het lenigen van de geestelijke noden en minder naar de lichamelijke. De 12^e-eeuwse handleiding voor pelgrims naar St. Jacob van Compostella vermeldt bijvoorbeeld dat 'het heilige plaatsen waren, godshuizen, waar de pelgrims gastvrij werden ontvangen en verzorgd, waar noodlijdenden rust en hulp en zieken en stervenden troost konden vinden en die ook voor gezonden een steun konden zijn'.¹⁴

Bij de stichting van gasthuizen speelde naast religieuze organisaties en personen, zoals kloosters of bisschoppen, vaak ook edelen of rijke burgers een rol. Via hun bijdrage aan het lenigen van de noden van anderen hoopten zij Gods genade te verkrijgen! Behalve deze vrome achtergrond speelde waarschijnlijk echter ook

Afb. 4.02:

Schilderij (1504) van de Meester van Alkmaar. Het schilderij toont, als onderdeel van één van de zeven werken van barmhartigheid, een gezicht in de gasthuiszaal. (coll. Rijksmuseum Amsterdam).

wereldser motieven een rol. De ontluikende middeleeuwse stedelijke nederzettingen waren relatief klein en gesloten van aard. Buitenstaanders, zoals reizigers, pelgrims e.d., werden vermoedelijk met een zekere achterdocht benaderd en zeker niet zomaar in huis genomen. Mogelijk is dat er de oorzaak van dat het Bredase Gasthuis zowel buiten de 13^e-eeuwse omwalling als buiten de 14^e-eeuwse ommuring bleef. Via een geconcentreerd verblijf in een gasthuis kon men toezicht houden op de handel en wandel van deze vreemdelingen, de oudste betekenis van het woord gast.¹⁵

Gezien deze achterdocht ten opzichte van vreemdelingen wordt ook wel gewezen op het feit dat de gasthuizen veelal aan de rand van of net buiten de stedelijke bebouwing gesitueerd lijken te zijn, zoals bijvoorbeeld te Breda, waar het gasthuis zich aan een uitvalsweg, direct buiten de stadspoort bevindt.¹⁶ Gesuggereerd is dat deze perifere positie van de gasthuizen ingegeven zou zijn door de marginale positie die de gebruikers ervan in de middeleeuwse samenleving innamen.

Feit is echter dat gasthuizen wel degelijk binnen de oudste (fysieke) nederzettingsgrenzen of daarop volgende eerste uitbreidingsfasen gelegen zijn. Bij deze locatiekeuze lijkt een wens tot een ruimtelijke afgrenzing van het gasthuis van de rest van de nederzetting in dat geval niet van belang geacht te zijn.

Geopperd is dan ook dat de ligging van de gasthuizen aan de rand van de bewoning mogelijk niet werd ingegeven door een wens tot segregatie, maar eerder door het praktische feit dat veelal alleen in de spaarzaam bebouwde of zelfs onbebouwde randzone van de nederzetting voldoende ruimte beschikbaar was voor de aanleg van een grotere structuur, zoals een gasthuis. Datzelfde geldt in Breda niet alleen voor het Gasthuis, maar bijvoorbeeld ook voor het klooster Sint-Catharinadal. Een enorm kloostercomplex stond pal buiten de stadsmuur. Behalve het daadwerkelijke gasthuis zelf omvatte het complex namelijk ook nog andere componenten, zoals een kapel en een passantenverblijf, ook wel 'beijerd' genaamd. Veel gasthuizen hadden verder een zelfvoorzienend karakter en omvatte ook zaken zoals een brouwerij, een boerderij, bijbehorende stallen en schuren, een bakkerij, een groentetuin, een wasserij en dergelijke. Wel moet opgemerkt worden dat onduidelijk is of al deze elementen van het begin af aan onderdeel vormden van een gasthuis of dat zij in de loop van de tijd pas hun intrede deden.

Een gebrek aan ruimte zal in Breda evenwel geen reden zijn geweest voor de locatiekeuze van het Gasthuis. Vooralsnog wordt er vanuit gegaan dat in 1246, als het Gasthuis voor het eerst in de bronnen voorkomt, de nederzetting Breda nog niet is voorzien van een fysieke begrenzing.

Feit is dat een gasthuis zeker geen 'hotel' was waar men naar eigen wens en behoefte kon 'inchecken'. De toegestane duur van het verblijf voor reizigers was beperkt, veelal slechts één tot drie nachten waarna men weer verder moest. Alleen

als de weerscondities of de fysieke gezondheid dat niet toelieten was het voor vreemdelingen mogelijk om langer te blijven.

Over hoe het toezicht op de reizigers geregeld was en wie de zieken en behoeftigen verzorgden is voor de oudste fasen van de gasthuizen weinig bekend. Wel lijkt gesteld te kunnen worden dat de gasthuizen alle vanaf het begin uit meerdere onderdelen bestonden. Het gaat daarbij dan om een passantenverblijf, een kerk of kapel en één of meerdere gebouwen voor het verblijf van de zieken en hulpbehoevenden, het eigenlijke gasthuis. In sommige gevallen waren beide laatstgenoemde functies binnen een en hetzelfde gebouw verenigd. Op zich niet vreemd aangezien, zoals eerder aangegeven werd, het lenigen van de geestelijke noden voorop stond. Een fraai voorbeeld hiervan vormt het gasthuis te Middelburg en mogelijk ook Breda.¹⁷

In de loop van de middeleeuwen verloren de gasthuizen geleidelijk hun functie als opvang voor reizigers en pelgrims. In deze nood werd nu voorzien door de herbergen en logementen, die vanwege de toenemende stedelijke bevolking en de uitwisseling van personen en goederen tot ontwikkeling konden komen. Helemaal verloren ging de functie evenwel niet. In het geval van het Bredase Gasthuis werd bijvoorbeeld in 1581 door de pauselijke commissaris Guillelmus Lindanus nog verzet aangetekend tegen de door het stadbestuur voorgenomen sluiting van het passantenverblijf.¹⁸

Zoals aangegeven was het Gasthuis evenwel niet alleen bestemd voor reizigers en pelgrims. Ook de armen konden er onderdak en verzorging krijgen. Het ging daarbij in de eerste plaats om de armen van de stad zelf, maar ook armen van elders konden onderdak krijgen. In 1516 werd bijvoorbeeld te Breda door het stedelijk armenbestuur en het Gasthuis een gezamenlijk request ingediend waarin zij klaagden over de grote toeloop van arme vreemdelingen.

In de loop van de 16^e eeuw verdween de opvang van reizigers langzamerhand uit het 'takenpakket' en gingen de gasthuizen steeds meer als een verzorgingshuis avant la lettre fungeren. Ouderen konden zich via het betalen van 'inkomgeld' in het gasthuis inkopen en op die manier verzekerd zijn van een verzorgde oude dag. De hoogte van het betaalde bedrag bepaalde daarbij veelal op welke voorzieningen men recht had. Ook hierbij gold meestal dat dit niet alleen mogelijk was voor de inwoners uit de eigen stad, maar ook uit de omgeving.

Aan het begin van de nieuwe tijd gingen de gasthuizen tevens vaak een rol spelen bij de opvang van pestlijders. Deze bacteriële infectie, die ook al in de 14^e eeuw, op grote schaal slachtoffers had geëist, dook in de periode van de tweede helft van de 15^e eeuw tot en met het derde kwart van de 17^e eeuw opnieuw regelmatig op waarbij afhankelijk van de omvang van de uitbraak grote aantallen slachtoffers vielen. Omdat men niet wist hoe de ziekte zich verspreidde werd lang aangenomen dat de ziekte verspreid werd door 'bedorven en besmette lucht'. Om deze lucht te verdrijven werden op straat tonnen met pek en soms ook kruiden

aangestoken waarvan de rook dan de besmette lucht moest verdrijven. Ook werden verder de mensen die er aan leden zoveel mogelijk afgescheiden van de rest van de bevolking onder andere via het inrichten van zogenoemde pesthuizen. In diverse gevallen, onder andere te Breda, ligt de oorsprong van een dergelijk pesthuis in de afscheiding of het specifiek voor deze functie inrichten van een deel van het Gasthuis. De reden hiervoor ligt ongetwijfeld besloten in het feit dat binnen de gasthuizen al sinds hun oprichting een traditie bestond in het verzorgen van zieken. Naast pestlijders werden in de pesthuizen verder vaak krankzinnigen of leprozen (verplicht) opgenomen. Als in 1667 de laatste grote pestuitbraak in Nederland heeft plaatsgevonden verschuift de opvang in de pesthuizen dan ook richting de laatstgenoemde groep.

4.3 Het Gasthuis te Breda

De exacte stichtingsdatum van het Gasthuis van Breda is onbekend, evenals door wie het gesticht is. De oudste vermelding ervan dateert uit 1246. Het gaat daarbij om het testament van Godfried IV van Schoten, heer van Breda, waarin hij een klein legaat aan het 'hospitale de Breda' schenkt. Aangenomen wordt dat hiermee het Gasthuis bedoeld wordt. Gezien het feit dat de vermelding ervan nog van voor de verlening van stadsrechten in 1252 dateert, wordt aangenomen dat het Gasthuis dan nog niet lang bestaat en niet verder teruggaat als de eerste of tweede kwart van de 13^e eeuw. Deze aanname is in overeenstemming met het feit dat de meeste gasthuisstichtingen in Brabant en elders uit deze periode dateren.¹⁹

Over waar de oudste fase van het Gasthuis gesitueerd was, geven de historische bronnen geen uitsluitsel. Aangenomen wordt dat het op dezelfde locatie gelegen was als het historisch gekende Gasthuiscomplex, dat wil zeggen ruwweg het terrein dat vandaag de dag begrensd wordt door de Vlaszak, de Boschstraat, de Pasbaan en de voormalige Kloosterstraat. De Boschstraat betreft een oude, doorgaande weg. Op basis van zowel de in dit rapport besproken onderzoeken als die in de directe omgeving wordt verondersteld dat ter hoogte van het Gasthuiscomplex in de 12^e -13^e eeuw sprake was van een bewoningskern. Hoewel op basis van de latere uitleg van de middeleeuwse stad het beeld zou kunnen ontstaan dat het Gasthuis aan de rand van de toenmalige kern is aangelegd, lijkt het er eerder op dat in deze periode Breda uit een cluster van verschillende afzonderlijke kernen bestond. De locatie van elke kern werd daarbij dan vooral bepaald door het reliëf van de natuurlijke ondergrond. Een gedeelte van die kernen is dus buiten de stadsmuur terecht gekomen. Dat wil zeggen dat de einden, onder andere het Gasthuiseinde (Boschstraat), dus gedeeltelijk al bestonden toen de stadswal werd aangelegd.

Aangenomen wordt dat pas na het midden van de 13^e eeuw, na de stadsrechtverlening in 1252, de nederzetting via de aanleg van een aarden omwalling en daarin gesitueerde poorten ruimtelijk begrensd werd.²⁰ Met betrekking tot de situering van de poorten en het daaraan gelieerde stratenpatroon is ter hoogte van

het Gasthuis sprake van een opvallend gegeven. Direct ten westen van het Gasthuis bevond zich namelijk de Gasthuispoort, waarvan de oudste fase in het derde kwart van de 13^e eeuw gedateerd wordt. Bij archeologisch onderzoek is echter onder de poort een lemen vloer aangetroffen die wijst op de aanwezigheid van bebouwing waarvan de oriëntatie en uitleg afwijkt van de poort. Op basis hiervan wordt verondersteld dat de aansluiting van de Boschstraat en de huidige Veemarktstraat vóór de aanleg van eerste omwalling elders gelegen heeft. Een ander gegeven dat dit idee ondersteunt betreft het feit dat de Veemarktstraat (voorheen Gasthuisstraat), het binnen de stad gelegen vervolg van de Boschstraat, niet rechtstreeks op de poort aansluit, maar via een korte bocht. Gezien dit gegeven wordt verondersteld dat bij de situering van de Gasthuispoort andere factoren een rol gespeeld hebben dan alleen de ligging van de doorgaande weg. Hierbij zou dan gedacht kunnen worden aan de ligging van het Gasthuis. Feit is dat de huidige Boschstraat vroeger ook bekend stond onder de naam Gasthuiseinde. Verder kan gewezen worden op het feit dat de Boschstraat ten oosten van het Gasthuiscomplex op de historische kaarten uit de 19^e eeuw breder is dan ter hoogte van het Gasthuis. Deze versmalling start ter hoogte van het Gasthuis, waarbij het Gasthuiscomplex zelf aanzienlijk naar voren steekt. Dit zou opgevat kunnen worden als een aanwijzing dat de omvang en ligging van het Gasthuiscomplex al was vastgelegd voorafgaand aan de consolidering van het stratenpatroon ten tijde van de aanleg van poort en wal.

Over hoe groot het Gasthuiscomplex in het begin was, geven de historische bronnen geen uitsluitsel. Aan het eind van de 16^e eeuw behoorde in ieder geval het gehele blok gelegen tussen de Vlaszak, de Boschstraat, de Pasbaan en de voormalige Kloosterstraat tot het Gasthuiscomplex en aangenomen wordt dat dit ook al het geval was in de daaraan voorafgaande eeuwen. Zo dateert de aanleg van de Pasbaan, voorheen aangeduid als 'het steegje achter het Gasthuis' uit 1381.²¹ Aangenomen mag worden dat deze langs het op dat moment bestaande Gasthuiscomplex werd aangelegd en dat het complex zich aan de oostzijde dus in de 14^e eeuw al tot hier uitstreckte. Ook de oorsprong van de westelijke begrenzing, de huidige Vlaszak, gaat zeker terug tot de 14^e eeuw. In oorsprong betrof dit de toegangsweg tussen het ten zuiden van het Gasthuiscomplex gelegen klooster St. Catharinadal, waarvan de aanleg uit het begin van de 14^e eeuw dateert, en de Boschstraat. Ook van deze weg mag worden aangenomen dat bij de aanleg de positie ervan afgestemd is op de begrenzing van het Gasthuiscomplex. In 1987 is bij de aanleg van het gebouwencomplex tussen de Pasbaan en de Vlaszak verder ter hoogte van de voormalige Kloosterstraat, een brede, oost-west georiënteerde gracht waargenomen. Aangenomen wordt dat deze gracht waarschijnlijk tot ver in de Boschstraat de ten zuiden daarvan gelegen percelen, waaronder het Gasthuiscomplex, begrensd. Hoewel de exacte ouderdom van de gracht niet bekend is, dateert de aanleg ervan in ieder geval uit de middeleeuwen. Bij de aanleg van de nieuwe vestingwerken, na 1530, werd de gracht vervolgens grotendeels gedempt.²² Alleen ter hoogte van het Gasthuiscomplex bleef een deel bestaan. De kaart van Blaeu uit 1649 toont het complex en beeldt daarbij aan de zuidzijde het restant van dit grachtje af.

Afb.4.03:
Uitsnede uit de kaart van
Joan Blaeu 1648/1649 met
daarop het Gasthuiscom-
plex. De toren heeft er in
werkelijkheid nooit gestaan.

De gebouwen

Aangegeven is dat de middeleeuwse gasthuizen uit meerdere componenten, zoals kapel, passantenverblijf of beijerd en gasthuis zelf, bestonden. Het Gasthuiscomplex te Breda omvatte volgens de historische bronnen behalve het Gasthuis zelf, de kapel en het naastgelegen passantenverblijf, op een gegeven moment ook een brouwerij, een boerderij, bijbehorende stallen en schuren, een bakkerij, een groentetuin, een wasserij en een bleekveld. Onduidelijk is wanneer deze afzonderlijk elementen hun intrede deden. Verder geldt dat niet alle onderdelen van het Gasthuis op de onderzoekslocatie gesitueerd waren. Een deel van de proveniers woonde bijvoorbeeld in huisjes die wel tot het bezit van het Gasthuis behoorden, maar elders in de stad gesitueerd waren, zoals enkele huisjes in de voormalige Doelsteeg.²³

Over de aard en omvang van de gebouwen uit de eerste fase van het Gasthuis geven de historische bronnen geen uitsluitsel. Wel vermelden zij in 1294 de stichting van een altaar toegewijd aan Onze Lieve Vrouw. Op basis hiervan wordt aangenomen dat op dat moment dus sprake is van een kapel.²⁴

In 1295 worden vervolgens de zusters van het Norbertinnessenklooster St. Catharinadal door overstromingen uit hun oorspronkelijke klooster in Vroenhout bij Wouw verdreven en komen naar Breda. De toenmalige heer van Breda, Raso van Gaveren, verenigt het Gasthuis met het klooster en bepaalt dat de zusters 'een gasthuis zouden houden, zoals dat tot dan toe ter plaatse gebruikelijk was geweest'.²⁵ In 1308 komt aan deze situatie vervolgens alweer een eind als klooster en Gasthuis van elkaar gescheiden worden. Vermoedelijk omdat het verzorgen en opvangen van zieken en reizigers niet strookte met de vrij strikte leefregels van de nonnen, waarbij contact met buitenstaanders vermeden moest worden.

Afb.4.04:
Het koor van de Gasthuiskapel vlak voor de sloop.
 Foto: C.L. Temminck Groll, 1956 (coll. Stadsarchief Breda).

In 1340 wordt vervolgens melding gemaakt van de beneficie van St. Joost. Aan het eind van de 15^e of het begin van de 16^e eeuw, mogelijk 1505²⁶, wordt de kapel omgezet in een laat-gotische kruiskapel. Bij de grote stadsbrand van 1534 werd ook het Gasthuiscomplex getroffen en ging onder andere het archief ervan vrijwel geheel verloren.²⁷ Over de schade aan de gebouwen is verder helaas niets bekend. De Tachtigjarige Oorlog luidde aan het eind van de 16^e eeuw het einde in van het gebruik van de kapel. Na verovering van de stad door Spinola in 1625 diende de kapel als turfschuur en later, na verbouwingen, als soldatenlogement. De daarop volgende twaalf jaren is de situatie wat onduidelijk. In ieder geval gingen de gebruikers van het Gasthuis na 1637 ter kerke in de Grote Kerk. De Gasthuiskapel wordt gesloten. Voor de reformatie waren er in Breda binnen de wallen vier kerken en hulpkerken voor algemeen gebruik: de Onze-Lieve-Vrouwekerk (later Grote Kerk) in het hart van de stad en de Gasthuiskapel, de Sint-Joostkapel en de Markendaalse Kerk bij de einden. De hervormden of gereformeerden hadden niet

Afb.4.05:
Zicht op de zwaar ver-
minkte voor- en zijgevel
van de kapel. Foto: C.L.
Temminck Groll, 1956
(coll. Stadsarchief Breda).

zoveel kerkruimte nodig en gebruikten alleen de Grote en de Markendaalse of Kleine Kerk. De Waalse gemeente gebruikte de Wendelinuskapel in de Catharinastraat, de huidige Waalse Kerk. De Gasthuiskerk was dus overbodig en verloor daarom zijn functie.

In de 19^e eeuw diende de kapel nog enige tijd als marechausseekazerne waarna vervolgens leegstand volgde en uiteindelijk een sloop in 1957. Vermeldenswaard is dat op sommige historische kaarten onder andere de kaart van Blaeu uit circa 1625, aan de westzijde van het schip een toren wordt afgebeeld, terwijl deze op andere kaarten niet aanwezig is.

Rondom de kapel bevond zich een begraafplaats. Aangenomen wordt dat deze zich aan de west- en noordzijde uitstrekte tot aan respectievelijk het voormalige straatje de Beyerd (de huidige Vlaszak) en de Boschstraat. Aan de zuidzijde werd in

eerste instantie de begrenzing gevormd door een oost-west georiënteerde sloot.²⁸ Nadat deze was dichtgegooid verscheen hier in de 14^e eeuw het passantenverblijf, die vervolgens vermoedelijk de begrenzing vormde. In 1583 vermelden de historische bronnen daar in ieder geval de aanwezigheid van een muur 'Cornelis Betten heeft den muer ghemaekt, die achter 't kerkhoff staat aan den Beyaert'.²⁹ Aan de oostzijde vormde het Gasthuisgebouw zelf plus een daarop aansluitende kerkhofmuur de begrenzing.³⁰

Aan het begin van de 17^e eeuw, tijdens het Twaalfjarig Bestand, werd de begraafplaats vervolgens aan de noordzijde verkleind. In deze periode, zoals de naam aangeeft een wapenstilstand van twaalf jaar gedurende de Tachtigjarige Oorlog, van 1609 tot 1621, werden in Breda verschillende forse stedenbouwkundige ingrepen gepleegd. Er zijn minstens vier grote verkavelingsprojecten uitgevoerd, de Prinsenkade, de oostzijde van de Halstraat, de Gasthuisvelden en ook het Gasthuiskerkhof. Bij die laatste werd het deel langs de Boschstraat, ten noorden van de Gasthuiskapel, in 1617 door het stadsbestuur verkocht in drie kavels. Elke eigenaar bouwde hetzelfde jaar nog op zijn kavel twee huizen, totaal zes huizen dus. Tijdens de opgravingen zijn de funderingen hiervan blootgelegd.

Wie op het Gasthuiskerkhof door de eeuwen heen allemaal begraven werd, is niet exact bekend. Wel staat vast dat de begraafplaats in de 16^e en 17^e eeuw gebruikt is om de bewoners van de Boschstraat en omgeving te begraven, getuige de volgende meldingen. In 1595 wordt bepaald dat men dient te worden begraven op de kerkhoven van de kwartieren waar men sterft.³¹ In 1603 bepaalde de stad dat de aan de pest gestorvenen niet in de Grote Kerk konden worden begraven, maar vijf voet diep op het Sint Janskerkhof, het oude klooster en op de kerkhoven van de drie einden van de stad. Degenen die in het passantenverblijf of bij de Zwarte Zusters stierven moesten worden begraven op het Gasthuiskerkhof.³²

Of in de eeuwen daarvoor de begraafplaats ook openstond voor 'buitenstaanders', is niet bekend. Evenmin is bekend wanneer precies een einde kwam aan het

Afb. 4.06:
**Zicht op de zijgevel van
de vroegere Beijerd vlak
voor de sloop in 1957.**
Foto: Hans Chabot
(coll. Stadsarchief Breda).

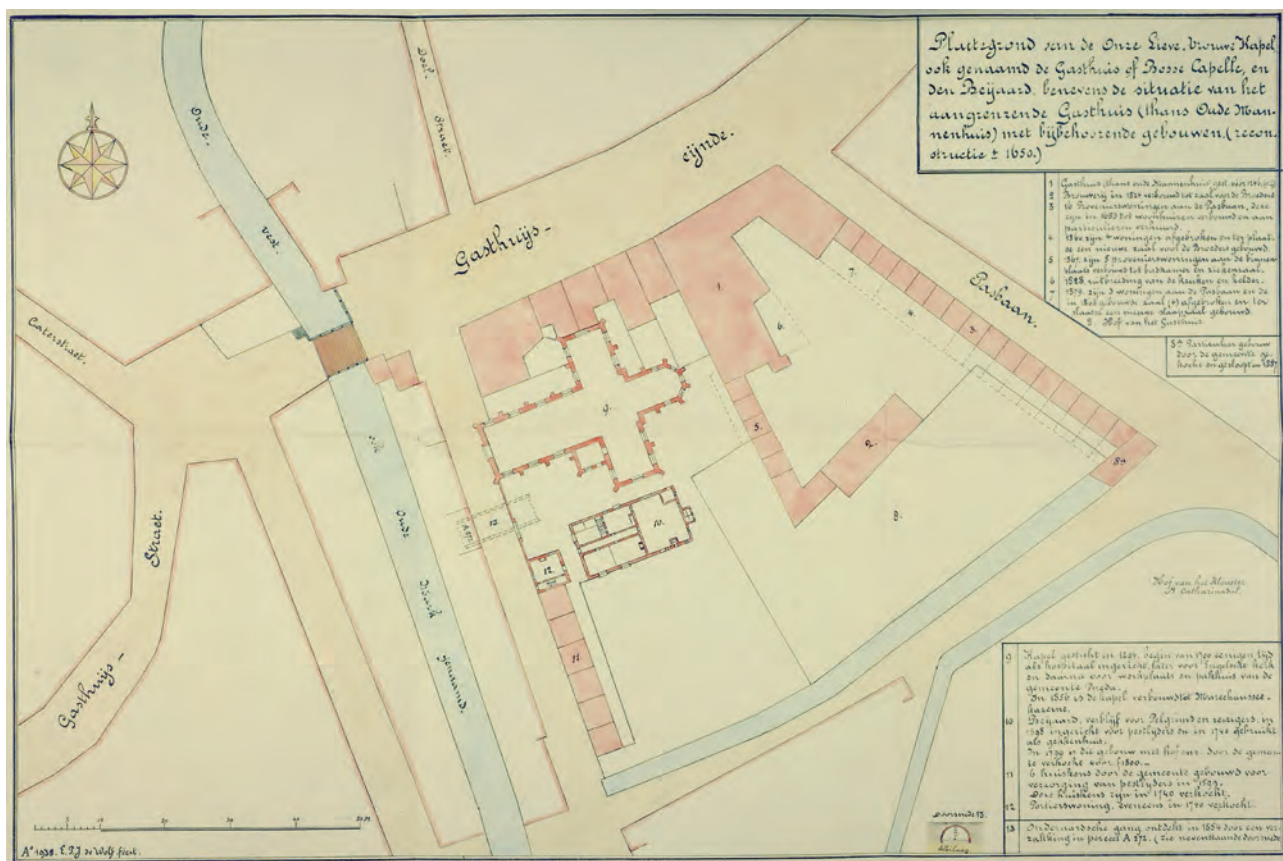
gebruik van de begraafplaats. In 1615 werd in ieder geval bepaald dat de mensen die aan de einden woonden ook daar begraven moesten worden.³³ In 1617 werd het noordelijk deel van de begraafplaats bezet door huizen. Vermoed mag worden dat in de jaren daarop een einde kwam aan het begraven op de begraafplaats van het Gasthuis. Niettemin geven de bronnen aan dat, ondanks het feit dat de kapel vanaf 1625 geen religieuze functie meer had, tot in het midden van de 17^e eeuw nog (sporadisch?) sprake was van begravingen.

Aangenomen wordt dat ook het passantenverblijf voor reizigers, in de bronnen aangeduid als 'beijerd', al vanaf het begin af aan deel uitmaakte van het Gasthuis-complex. Op historische kaarten wordt dit direct ten zuiden van de kapel en in de vorm van een rechthoekig gebouw afgebeeld. Over wanneer het pand werd aangelegd geven de bronnen geen uitsluit. Op basis van het in 1985 uitgevoerde onderzoek wordt de eerste fase van het gebouw voorsnog aan het begin van de 14^e eeuw geplaatst.³⁴ In 1581 verloor het gebouw zijn functie als passantenverblijf en werd ingericht als ziekenhuis voor pestlijders. Ten zuidoosten worden dan ook enkele huisjes aangelegd die eveneens gebruikt worden voor de opvang van pestlijders. Na de laatste pestuitbraak in 1668 werd het gebouw vervolgens gebruikt voor de opvang van krankzinnigen, waarna het pand in de 18^e eeuw overging in particuliere handen, evenals het rijtje huisjes ten zuidoosten ervan. Op het kadastraal minuutplan van 1824 staat het gebouw nog afgebeeld. Ook valt het nog te herkennen op de luchtfoto's van de RAF uit 1944. Aangenomen wordt dat het gebouw uiteindelijk samen met de kapel in 1957 is gesloopt.

Ten aanzien van het Gasthuis zelf, dat wil zeggen het gebouw waar de zieken en zwakken opgevangen werden, geldt dat uit de historische bronnen niet afgeleid kan worden of deze functie van het begin af aan in een apart gebouw was ondergebracht of dat ze in eerste instantie in de kapel geïncorporeerd was, zoals bijvoorbeeld bij het gasthuis te Middelburg. Op een gegeven moment moet dan sprake geweest zijn van een splitsing want 16^e-eeuwse kaarten plaatsen het Gasthuis in

Afb. 4.07:
Bouwdelen die vermoedelijk
nog tot het oude complex
behoren, uitgelicht op een
luchtfoto uit 1925. Foto:
KLM Fototechnische Dienst
(coll. Stadsarchief Breda).

de noordoosthoek van het terrein, tussen de Pasbaan en de Boschstraat. De kaart van Blaeu, die de situatie van 1637 weergeeft, toont een L-vormige bebouwing langs de Boschstraat en de Pasbaan.

In het tweede kwart van de 17^e eeuw werd het hoofdgebouw in westelijke richting uitgebreid, waarbij een deel van het voormalige kerkhof overbouwd werd. Door E.P.J. de Wolf is in 1938 een reconstructietekening van het Gasthuiscomplex gemaakt die deze situatie weergeeft. Opgemerkt moet worden dat deze tekening een interpretatie betreft en dat de wetenschappelijke waarde ervan niet vaststaat.

Volgens deze reconstructie bestaat het Gasthuiscomplex dan uit de kapel, welke met de voorzijde gelegen is aan de huidige Vlaszak. Ten zuiden hiervan bevindt zich een portierswoning met daarachter het oorspronkelijke passantenverblijf, de 'beijerd'. Deze is echter al sinds 1581 in gebruik als ziekenhuis voor pestlijders. Aansluitend hierop, langs de huidige Vlaszak, bevinden zich zes kleine pandjes die in 1599 door de stad waren aangelegd ten behoeve van de huisvesting van pestlijders. In de loop van de 18^e eeuw werden zij, net als het voormalige passantenverblijf gebruikt voor het huisvesten van krankzinnigen. De kaart van De Wolf maakt melding van een onderaardse gang onder de huisjes, maar dat is fantasie. Omdat een kelder hier onwaarschijnlijk is gaat het hier waarschijnlijk om een bruggetje of duiker waarmee het van oost naar west lopende grachtje aangesloten was op de stadsgracht.

Aan de noordzijde grensde de kapel direct aan de langs de Boschstraat gesitueerde panden. De aanleg daarvan dateert uit 1618. Hoewel zij op een deel van de voormalige begraafplaats van het Gasthuis gesitueerd zijn, betrof zowel de aanleg

Afb. 4.08:
Reconstructietekening
E.P.J. de Wolf, 1938.
(coll. Stadsarchief Breda).

als de bewoning ervan een particuliere aangelegenheid. Zij hebben dus op geen enkel moment deel uitgemaakt van het Gasthuiscomplex.

Gerard Otten gaat in de bijlage uitgebreid in op stedenbouwkundige ontwikkelingen op en om het terrein.

Op de hoek van Boschstraat en Pasbaan is het eigenlijke Gasthuis gesitueerd, dat een groot, min of meer, U-vormig gebouw betrof. Volgens de bronnen bevatte het complex een regentenkamer, een eetzaal, de keuken, uitgebreid in 1828, en één of meer slaapzalen. Aan de westelijke arm grensden vijf provenierswoningen, die in 1867 tot badkamer en ziekenzaal verbouwd zouden worden. Aan de zuidzijde van deze rij huisjes bevond zich de bij het Gasthuis behorende brouwerij. Dit pand, dat in 1558 en 1569 reeds in enige mate verbouwd was, werd in 1824 tot één grote zaal uitgebroken.³⁵

Ook aan de oostelijke arm, langs de huidige Pasbaan, grensde een rij gebouwen. Oorspronkelijk betroffen dit de stallen en schuren van de bij het Gasthuis behorende boerderij. In 1658 werden de boerderijactiviteiten evenwel beëindigd, waarna in 1683 de stal verbouwd werd tot zes woningen en in 1685 ter plaatste van de voormalige schuur nog eens tien woningen werden aangelegd. In eerste instantie werden deze huisjes aan mensen verhuurd die geen binding met het Gasthuis hadden, maar in de 18^e eeuw werden zij echter vaak ter beschikking gesteld van proveniers.

Het vierde tot en met het zevende huisje werd in 1866 vervangen door een broederzaal, waarna deze in 1879 alweer samen met de eerste drie huisjes vervangen werd door een nieuwe slaapzaal. De nog resterende huisjes werden in de 19^e eeuw vervolgens vervangen door comfortabelere woningen. Laatstgenoemden werden op hun beurt in 1956 gesloopt.³⁶ Het terrein gelegen achter de brouwerij en de huisjes langs de Pasbaan was in gebruik als tuin.

Vanaf 1798 werd het Gasthuis aangeduid als Oudemannenhuis. In 1934 vond de voorlaatste grootschalige verbouwing plaats. Afgezien van de voorgevel en enkele bouwelementen van het hoofdgebouw aan de Boschstraat, waaronder de kelder, bleef nauwelijks iets van de oorspronkelijke gebouwen bewaard. Bij de nieuwbouw, naar een ontwerp van de Haagse architect J. Stuyt, werd de bebouwing aan het binnenhof vervangen voor vleugels in een U-vorm met galerij en slaap- en eetzaal.

In 1954 kwam een einde aan het gebruik als bejaardentehuis voor mannen en verhuisden de bewoners naar het St. Elisabethsgasthuis aan de Haagdijk. Het voormalige Oudemannenhuis werd in 1956 Cultureel Centrum De Beyerd.

Een tweetal ingrepen in de ruimtelijke structuur van het gebied in de daarop volgende jaren vormde vervolgens de opmaat tot het uitgebreide archeologische onderzoek wat hier besproken wordt. Zo werd in 1956 een ringweg geprojecteerd aan de noordelijke zijde van de oude stadskern, let wel inclusief sloop van een deel van het Begijnhof. Dat traject werd later iets zuidelijker geprojecteerd met de sloop van een aantal huizen aan de Catharinastraat daarin meegenomen. Beide varianten zijn uiteindelijk gelukkig niet gerealiseerd. Door de sloop in 1957 van de bebou-

wing aan de straatjes de Beijerd (inclusief de resten van de Gasthuiskapel), de Vlaszak en de noordelijke gevelrij aan de kop van de Boschstraat ontstond uiteindelijk een oostelijke ontsluitingsweg, de sterk verbrede Vlaszak en noordelijk de J.F. Kennedylaan. Deze wegen waren mede bedoeld om een “civic center”, bestaande uit een stadhuis en theater, gepland tussen de Kloosterlaan en de Vlaszak, te ontsluiten.

Uiteindelijk is ook dit plan niet doorgegaan en heeft het terrein vanaf 1958 tot 1985 dienst gedaan als een enigszins verdiept gelegen parkeerplaats.

Tussen 1980 en 2005 was De Beyerd een centrum voor beeldende kunst, vooral moderne kunst.

In 2006 en 2007 is de nieuwbouw van 1933-1934 op zijn beurt weer zowat helemaal afgebroken en vervangen. Sinds april 2008 heeft het museum een nieuwe internationale naam, het Graphic Design Museum Breda, inmiddels hernoemd tot MOTI, Museum Of The IMaghe. Het is nu een nationaal museum voor grafische vormgeving en werken van grafisch ontwerpers. De officiële opening vond plaats op 11 juni 2008 door Koningin Beatrix.

De bewoners

In het Gasthuis werden zowel mannen als vrouwen toegelaten, waarbij aangenomen mag worden dat beide op de een of andere manier gescheiden van elkaar gehuisvest waren. Op basis van de historische bronnen als vergelijking met gasthuizen elders mag aangenomen worden dat deze mensen zowel inwoners van Breda zelf als de omstreken betroffen. In 1516 klaagde het Gasthuis in ieder geval nog over de grote toeloop van vreemdelingen.

Aangegeven is reeds dat het daarbij dan om de armen en andere zwakken van de samenleving ging. Zij die zich het konden veroorloven zorgden er wel voor dat zij in huiselijke kring opgevangen en verzorgd werden en daarmee verzekerd waren van ‘professionele’ hulp. Opname in het armenhuis was een laatste redmiddel, geen vrijwillige keuze!

Een uit 1496 daterende haardtelling vermeldt dat het Gasthuis bestemd was voor twaalf personen. Aangenomen wordt dat het daarbij dan om de permanente bewoners gaat en dat de korter verblijvende reizigers daar niet bij inbegrepen zijn. Gezien het aantal van 12, een getal met vele christelijke connotaties, zoals de 12 apostelen, moet evenwel rekening gehouden worden met de mogelijkheid dat hier alleen sprake is van een symbolisch aantal. In 1556 wordt vervolgens in de bronnen het aantal van 28 personen vermeld.³⁷

Over wie de reizigers en zieken verzorgden is evenmin veel bekend. Vast staat dat tussen 1295 en 1308 deze taak in principe ter hand genomen zal zijn door de nonnen van het klooster St. Catharinadal. Wie daarna daar zorg voor de inwoners droeg is onduidelijk. In de nieuwe tijd stonden gasthuizen veelal onder bestuur van regenten en regentessen. In Breda heeft het Gasthuis en later het Oudemannenhuis, voor zover bekend, nooit onder regentessen gestaan. Het college van regenten bestond alleen uit mannen. Voor de dagelijkse leiding benoemden deze een

binnenvader die toezicht hield op de gebouwen, het personeel en het ziekenbezoek en een binnenmoeder, die belast was met toezicht op het vrouwelijk personeel. In Breda was in ieder geval al sinds de 15^e eeuw sprake van twee gasthuismeesters en in 1610 wordt ook voor het eerst een gasthuismoeder vermeld.

In 1581 werd het passantenverblijf in gebruik genomen voor de opvang van pestlijders en kort daarop werden door het stadsbestuur langs de Vlaszak hiervoor nog zes kleine pandjes gebouwd. Historische bronnen geven aan dat de bewoners daarvan zowel mannen, vrouwen als kinderen betroffen uit alle lagen van de bevolking. Nadat de ziekte in 1667 zijn laatste grote uitbraak had gekend, werden deze gebouwen gebruikt voor de huisvesting en verzorging van krankzinnigen, waarbij eveneens geen onderscheid bestond tussen sekse en afkomst.

Het Gasthuis zelf werd na 1637 ingericht als een tehuis voor oude mannen en proveniers. De mannen betaalden daarvoor een gering 'inkombedrag' en konden zowel afkomstig zijn uit Breda zelf als omstreken, bijvoorbeeld Roosendaal en Zevenbergen. Als aanvulling op het 'inkombedrag' moesten zij wel hand- en spandiensten aan het Gasthuis verlenen. Naast deze 'broeders' konden ook anderen zich ten behoeve van een verzorgde oude dag 'inkopen'. Deze proveniers betaalden daarvoor wel een hoger 'inkombedrag'. Met name in het derde kwart van de 18de eeuw werden vanuit financieel oogpunt relatief veel echtparen opgenomen. Deze moesten namelijk hogere bedragen ophoesten om toegelaten te mogen worden. Pas in 1798 wordt het Gasthuis alleen toegankelijk voor mannen en verandert het in het Oudemannenhuis. De inwoners moesten de helft van hun inkomen afdragen en hand- en spandiensten binnen het Gasthuis verrichten. Foto's van het Gasthuis en haar inwoners uit de eerste helft van de 19^e eeuw maken een sombere indruk en laten zien dat de bewoners weinig privacy genoten. In 1954 kwam een einde aan het gebruik als bejaardentehuis voor mannen en verhuisden de bewoners naar het St. Elisabethsgasthuis aan de Haagdijk.

Afb. 4.09:
**Gemeenschappelijke slaapzaal
Oudemannenhuis in 1933.**
Foto: A.Henning
(coll.Stadsarchief Breda).

Jaar/periode	Onderwerp
Gasthuis	
1246	Schenking Godfried IV van Schoten aan 'Hospitale de Breda'. Niet zeker of dit complex op dezelfde locatie ligt als het van historische kaarten gekende Gasthuiscomplex.
1294	Wijding Maria Altaar. Markeert mogelijk bouw kapel.
1295	Gasthuis en Klooster St. Catharinadal verenigd.
1308	Scheiding Gasthuis en Klooster St. Catharinadal.
1340	Benificie van St. Joost.
1496	Haardtelling vermeldt dat Gasthuis bestemd is voor twaalf personen.
1505	Verbouw kapel tot laat-gotische kapel. Datum niet zeker.
1534	Stadsbrand treft Gasthuiscomplex. Mogelijk aanleiding voor herbouw passantenverblijf.
1556	Haardtelling vermeldt dat Gasthuis bestemd is voor 28 personen.
Van passantenverblijf naar pesthuis	
1581	Passantenverblijf verbouwd tot pesthuis.
1583	Vermelding van muur tussen begraafplaats en voormalig passantenverblijf.
Eind 16 ^{de} eeuw	Kapel opgeheven.
1599	Aanleg zes huisjes langs Vlaszak.
1618	Aanleg panden langs Boschstraat.
1625	Voormalige kapel in gebruik als turfschuur.
Oude mannen, proveniers en krankzinnigen	
1637	Gasthuis wordt ingericht als opvang voor oude mannen en proveniers. Start grootschalige verbouwing Gasthuis-gebouw. Bewoners gaan ter kerke in Grote Kerk.
1640	Nogmaals vermelding van muur die begraafplaats scheidt van overige gebouwen.
1658	Boerderijactiviteiten worden beëindigd.
1668	Einde aan gebruik voormalig passantenverblijf en huisjes langs Vlaszak als pesthuis. Vanaf nu in gebruik voor opvang krankzinnigen.
1683	Stallen langs Pasbaan verbouwd tot zes woningen.
1685	Schuur langs Pasbaan verbouwd tot tien woningen.
Oudemannenhuis	
1798	Gasthuis wordt definitief bestempeld als Oudemannenhuis
1828	Keuken Oudemannenhuis uitgebreid.
1866	Verbouw deel huisjes langs Pasbaan tot slaapzaal.
1879	Slaapzaal langs Pasbaan tezamen met enkele huisjes verbouwd tot nieuwe slaapzaal
1934	Verbouw Oudemannenhuis.
1954	Verhuizing bewoners Oudemannenhuis naar St Elisabeth-gasthuis aan de Haagdijk.
1956-1957	Sloop kapel, voormalig passantenverblijf/pesthuis en gebouwen langs Pasbaan en Vlaszak.

Tabel 2:
**Overzicht historische data
Gasthuiscomplex.**

Noten

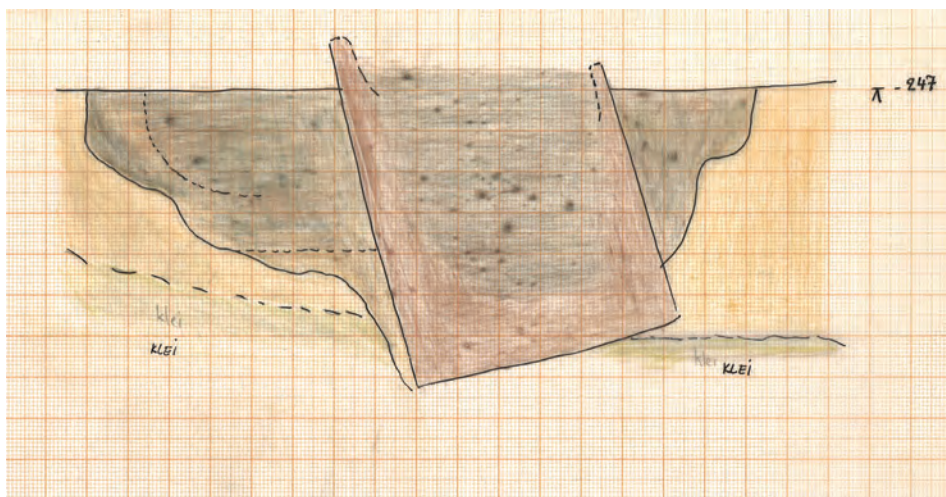
1. Hendriks, Otten & Bösch 2008, 7.
2. Koot & Berkvens 2004.
3. Zie hoofdstuk 5.
4. Van den Eynde 1987.
5. Leenders 2006.
6. Hendriks, Otten & Bösch 2008, 36.
7. Hendriks 2006.
8. Hendriks 2006.
9. Hendriks 2006.
10. Brekelmans 1977; Kievith & Otten 2010; Kievith & Otten 2011.
11. Leenders 2004.
12. Brekelmans 1977.
13. Leenders 2004.
14. Zoals weergegeven in IJsseling 1988.
15. IJsseling 1988.
16. Zie paragraaf 4.3.
17. Zie hoofdstuk 5.
18. IJsseling 1988.
19. IJsseling 1988.
20. Hendriks 2006.
21. Van der Venne 2010, De Kievith ongedateerd. In tegenstelling tot Otten 1988, 121, die een oorkonde uit 1391 als de geboorteakte van de Pasbaan ziet.
22. De Kievith ongedateerd.
23. IJsseling 1988. De Doelsteeg betreft de latere Zwaanstraat, die op zijn beurt weer is opgegaan in de huidige J.F. Kennedylaan.
24. IJsseling 1988.
25. IJsseling 1988.
26. IJsseling 1988.
27. Van de Venne 2008.
28. Zie paragraaf 5.2.
29. Brekelmans 1951, 65 zoals geciteerd in Van de Venne 2008.
30. De Kievith ongedateerd. De aanleg van de eerste baksteenfase van het Gasthuisgebouw wordt in de 14de eeuw gedateerd; zie Van de Venne 2006 en Van de Venne 2010.
31. Akten Magistraat, 1595. Oud administratief archief der stad Breda, 1280-1810 (Afd. I-1a), inv.nr. 9 (oud H 9), fol. 139.
32. Idem, inv.nr. 11 (oud H 11), fol. 17v. en fol. 20.
33. idem, inv.nr. 12 (Register H. Oud H 12), fol 86v.
34. Zie paragraaf 5.4.
35. Van de Venne 2008.
36. IJsseling 1988.
37. Van de Venne 2008.
38. Hofste 2008.

In de navolgende paragrafen worden de tijdens de verschillende campagnes aangetroffen sporen en structuren nader besproken. Vanwege de leesbaarheid is er daarbij voor gekozen om de resultaten niet per campagne te bespreken, maar per hoofdelement van het Gasthuiscomplex, namelijk kapel, passantenverblijf, Gasthuis en begraafplaats.¹ Begonnen wordt evenwel met de bespreking van de sporen die voorafgaan aan het Gasthuis: een Romeinse waterput en een aantal sporen die weliswaar uit de late middeleeuwen dateren, maar waarvan de exacte inpassing binnen het Gasthuiscomplex onduidelijk is. Afgesloten wordt met een korte bespreking van de sporen van de postmiddeleeuwse bebouwing langs de Boschstraat. Deze was gelegen op het terrein van het Gasthuiscomplex, maar maakte daar geen deel van uit.

5.1 Een waterput uit de Romeinse tijd

Onder de haardplaats binnen het passantenverblijf is een uit de Romeinse tijd daterende waterput aangetroffen (afb. 5.01). De put had een diameter van ongeveer 0,65 m en bestond uit een uitgeholde boomstam. Hiervoor was de boomstam eerst in de lengte gekliefd waarna de uitgeholde delen weer aan elkaar bevestigd waren middels banden van twijgen. Voor het plaatsen van de put was tot op een diepte van 0,15 m + NAP een min of meer ronde kuil met een diameter van circa 3,3 m gegraven.² Deze diepte was precies voldoende om een leemlaag te doorgraven, die anders het opwellen van grondwater zou zijn tegengegaan. De vulling van de put, bestaand uit ingespoeld grijs zand, bevatte geen vondsten. In de insteek, die gevuld was met gelaagd humeus materiaal, en in de grond die de put afdekte, zijn wel vondsten aangetroffen. Het gaat daarbij hoofdzakelijk om draaischijfaardewerk³ en enkele dakpanfragmenten. Op basis van de samenstelling van het aardewerk kan de aanleg en het gebruik van de put in de eerste helft van de derde eeuw, mogelijk zelfs het begin daarvan, gedateerd worden.⁴

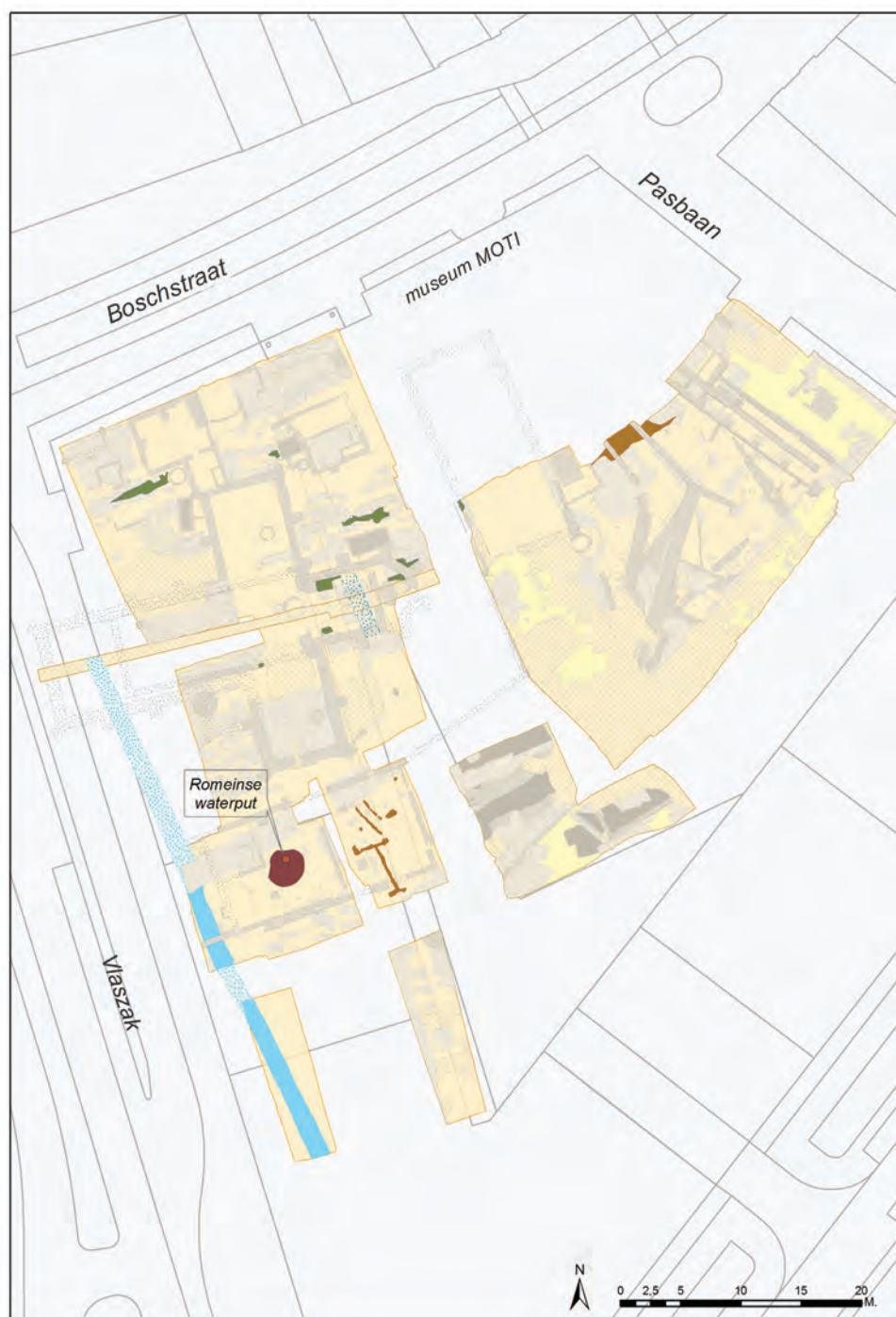
Andere uit de Romeinse tijd daterende sporen zijn niet aangetroffen. Aangenomen mag worden dat de waterput deel uitmaakt van een erf en dat in de directe nabijheid sprake moet zijn geweest van bebouwing. De sporen daarvan zijn, voor zover ze binnen het onderzoeksterrein gelegen waren, waarschijnlijk bij het gebruik van de locatie in de late middeleeuwen geheel vernietigd. Opvallend is dat afgezien van het materiaal dat direct bovenop de put is aangetroffen, op de rest van de locatie slechts enkele andere vondsten uit de Romeinse tijd zijn aangetroffen.⁵

Afb. 5.01:
Doorsnede Romeinse waterput (boven) en foto (onder).
(campagne 1985).

In alle gevallen gaat het daarbij om opspit in jongere sporen, die uit de late middeleeuwen en/of nieuwe tijd dateren.

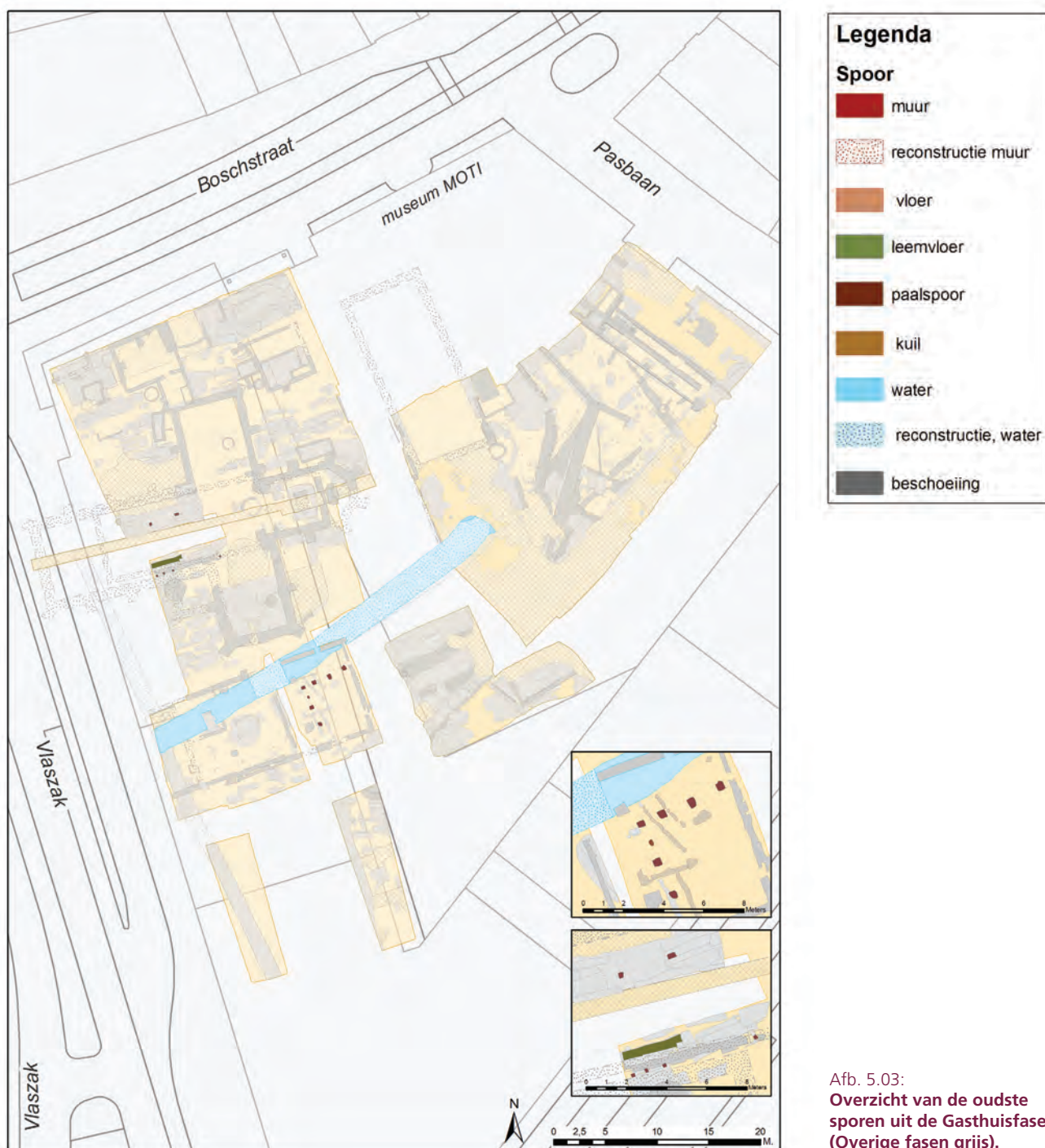
In de omgeving van het Gasthuiscomplex zijn verder enkele andere locaties bekend waar sporen uit de ijzertijd/Romeinse tijd zijn aangetroffen, onder andere aan de Molenstraat en bij de Kloosterkazerne. In die gevallen gaat het om akkerrealen waar aanwijzingen voor de aanwezigheid van bebouwing ontbreken. De vondsten op deze locaties bestaan voornamelijk uit handgevormd aardewerk; gedraaid materiaal ontbreekt vrijwel. Mogelijk omdat deze vindplaatsen iets ouder zijn. Zowel in Breda als elders is namelijk geconstateerd dat in de loop van de tweede eeuw het percentage handgevormd aardewerk afneemt ten opzichte van het gedraaide materiaal.⁶ De datering van de waterput in de eerste helft van de derde eeuw is hier mee in overeenstemming.

Afb. 5.02:
Overzicht 13de-eeuwse
sporen en locatie
Romeinse waterput.
(Overige fasen grijs).

5.2 De 13de eeuw: Prestedelijke nederzetting of eerste fase Gasthuiscomplex?

Tijdens de onderzoeken in 1985 en 2006 zijn diverse sporen aangetroffen waarvan aangenomen werd dat zij in de 13^e eeuw gedateerd moeten worden. Het gaat daarbij om enkele greppels of sloten, paalsporen en restanten van leemvloeren (afb. 5.02). Geen van de sporen kan vanwege de zeer beperkte hoeveelheid vondstmateriaal die zij bevatte nauwkeurig gedateerd worden. De 13^e-eeuwse datering is dan ook voornamelijk gebaseerd op stratigrafische gegevens en het feit dat de oudste middeleeuwse vondsten die elders op het terrein als opspit in andere

Afb. 5.03:
**Overzicht van de oudste
sporen uit de Gasthuisfase.
(Overige fasen grijs).**

sporen zijn aangetroffen er op lijken te wijzen dat de bewoning ter plaatse niet van voor 1200 dateert. Verder geldt dat de sporen door latere activiteiten veelal sterk vergraven zijn. Het bepalen van de exacte aard, omvang en functie ervan is in de meeste gevallen dan ook slechts beperkt mogelijk.

5.2.1 Greppels en sloten

Tot de oudste sporen behoren de restanten van een circa 1,4 m brede noord-zuid georiënteerde sloot, die gelegen is aan de zuidwestzijde van het in 1985 opgegraven terreindeel (afb. 5.03).⁷ Deze sloot is ook waargenomen bij het proefsleuvenonderzoek in 1958.⁸ In de vulling van de sloot zijn tijdens de campagne 1985 slechts enkele fragmenten aardewerk aangetroffen op basis waarvan een nauw-

keurige datering niet mogelijk is.⁹ Op basis van oversnijding door andere sporen, waaronder de eerste fase van de kapel¹⁰, wordt er vanuit gegaan dat de sloot uit de 13de eeuw dateert.¹¹ Tijdens waarnemingen van de AVB in 1988 is de greppel opnieuw waargenomen en toen kon met zekerheid vastgesteld worden dat deze 12de eeuws aardewerk bevatte en van voor de aanleg van de kapel dateert

Aan de oostzijde van het in 1985 onderzochte areaal zou ter hoogte van de apsis van de kapel sprake moeten zijn van een tweede, min of meer, noord-zuid georiënteerde sloot.¹² Deze is bij het onderzoek in 1958 waargenomen en vermeldt wordt dan dat het erin aanwezige aardewerk relatief oud is.¹³ Helaas is de locatie van de sloot niet op de veldtekeningen van 1985 vastgelegd zodat de exacte loop en oriëntatie ervan niet achterhaald kan worden. Mogelijk is de sloot ook tijdens het onderzoek in 2006 waargenomen. Toen is aan de noordzijde van het opgegraven areaal namelijk een restant van een sloot aangetroffen, die op basis van stratigrafische gegevens in de 13^e eeuw gedateerd kan worden (afb. 5.02).¹⁴ De aanwezigheid van vele verstoringen en de beperkte documentatie van het spoor tijdens de campagnes van 1958 en 1985 maken het helaas niet mogelijk met zekerheid een relatie tussen de verschillende spoordelen te leggen.

Aan de noordzijde van het Gasthuiscomplex is in 1985 een 3,5 m brede gracht aangesneden (afb. 5.04).¹⁵ De gracht, die in doorsnede een half ronde tot vlakke bodem bezat,¹⁶ lag parallel aan de huidige rooilijn van de Boschstraat en vastgesteld kon worden dat deze in oostelijke richting, onder het toenmalige Cultureel centrum De Beyerd doorliep. Aan de binnenzijde was de grachtkant verstevigd met een enkele, plaatselijk zelfs een dubbele plaggenwal. In eerdere analyses is er van uitgegaan dat de aanleg van de gracht in de 13^e eeuw geplaatst moet worden en dat deze in de loop van de 16^e eeuw vervolgens gedempt is.¹⁷ Nadere bestudering van het in de vulling van de gracht aanwezige aardewerk toont dat de aanleg van de gracht pas van rond 1300 dateert en dat deze vervolgens in de 15^e eeuw is dichtgegooid.¹⁸ Op basis hiervan is het aannemelijk dat de gracht rond 1300 is aangelegd in het kader van het begrenzen van de begraafplaats.¹⁹

Aan de zuidzijde van de locatie is verder een oost-west gerichte sloot aangesneden, die de eerder genoemde noord-zuid gerichte sloot aan de westzijde van het terrein doorsnijdt en dus van een later datum is (afb. 5.03).²⁰ In de vulling van de sloot, die een breedte van circa 2,5 m en een zwak V-vormig profiel heeft, zijn tijdens de campagne in 1985 slechts enkele fragmenten aardewerk aangetroffen die niet nauwkeurig gedateerd kunnen worden.²¹ Op basis van het feit dat de eerste fase van het passantenverblijf de sloot oversnijdt wordt de aanleg ervan vooralsnog in de 13^e eeuw geplaatst en moet zij in (de eerste helft van) de 14^e eeuw alweer buiten werking zijn gesteld.²²

In 2006 zijn in het verlengde van de in 1985 sloot twee sporen aangetroffen, die geïnterpreteerd zijn als het oostelijk uiteinde ervan. De sporen bevatte geen vondstmateriaal, maar uitgaande van het idee dat het hier om een voortzetting van de in 1985 aangetroffen sloot ging, zijn beide sporen door de opgravers eveneens in de 13^e eeuw gedateerd.²³

Ten aanzien van de functie van de sloot is uitgegaan van een mogelijke relatie met het ingebruikname van de locatie als begraafplaats.²⁴ De sloot diende dan ter begrenzing van de begraafplaats en kan gezien worden als de zuidelijke tegenhanger van de eerder genoemde gracht aan de noordzijde van het Gasthuiscomplex. De veronderstelde laat 13^e-eeuwse datering voor de aanleg ervan is daarmee in overeenstemming. Feit is evenwel dat ten zuiden van de sloot nog sprake is van het voorkomen van begravingen en dat zelfs in de vulling van de sloot nog een dubbelgraf ingegraven lijkt te zijn.²⁵ Een functie als begrenzing van de begraafplaats lijkt daarom niet aannemelijk. Mogelijk moet de sloot, in overeenstemming met eerder interpretaties, nog tot de periode voorafgaand aan de ingebruikname van de locatie als begraafplaats gerekend worden en betreft het een percelerings- of afwateringssloot.²⁶

Aan de zuidoostzijde van het in 1985 onderzochte areaal bevonden zich verder enkele smalle greppels en een min of meer noordwest-zuidoost georiënteerde 'ketting' van kleine, achter elkaar gegraven kuiltjes (afb. 5.02).²⁷ Tijdens de in 2006 uitgevoerde campagne zijn oostelijk hiervan restanten van nog drie greppels aangetroffen, waarvan niet uitgesloten kan worden dat deze eveneens in de 13de eeuw gedateerd moeten worden.²⁸ Functie van de greppeltjes is onduidelijk. De opgravers gaan er vanuit dat het mogelijk erf- en/of afwateringsgreppeltjes betreffen, behorend bij de prestedelijke bewoningskern.²⁹

5.2.2. Gebouwen

Ten noordoosten van de apsis van de kapel en deels daardoor gesneden zijn een paalkuil³⁰ en restanten van een leemvloer³¹ aangetroffen (afb. 5.02). Aangenomen wordt dat deze er op duiden dat hier sprake was van een houten gebouw.³² Afmeting en oriëntatie daarvan kunnen vanwege het fragmentarische karakter van de sporen niet achterhaald worden. Een op een leemvloerrestant waargenomen brandplek³³ zou kunnen wijzen op de aanwezigheid van een haardplaats. In dat geval ligt een woonfunctie voor het gebouw voor de hand. Bij de campagne in 2006 is iets ten oosten hiervan een haardkuil aangetroffen, die op basis van zijn ligging en stratigrafische positie in dezelfde periode geplaatst wordt en mogelijk bij dit gebouw behoorde.³⁴

Onder het schip van de eerste bakstenen kapel zijn eveneens enkele paalsporen aangetroffen. Hierin zou een rechthoekige, 4,4 m brede en minimaal 6,35 m lange, noordoost-zuidwest georiënteerde houten structuur herkend kunnen worden (afb. 5.03).³⁵ Verondersteld is dit een eerste, houten fase van de kapel betreft.³⁶ Die toeschrijving is daarbij voornamelijk gebaseerd op de ligging van de structuur op dezelfde locatie als de latere bakstenen kapel. Verder is gesteld dat rondom dit gebouw sprake zou zijn van een aantal graven die zich onderscheidden door de grote afmetingen en de diepte van de grafkuilen en het feit dat bij enkele daarvan sprake was van een dubbele bijzetting. Aangenomen werd dat vanwege dit speciale karakter deze graven de oudste kern van de begraafplaats representeerden. De clustering ervan rondom de houtbouwsporen zou dan een interpretatie daarvan als kapel ondersteunen.³⁷ De in het kader van dit rapport uitgevoerde

analyse van de graven en met name de aanvullende C14-analyse van verscheidende graven heeft uitgewezen dat deze aanname niet houdbaar is.³⁸ Een interpretatie van het houten gebouw als een eerste fase van de Gasthuiskapel is hiermee niet zeker en een woon- of bedrijfsfunctie kan niet uitgesloten worden.³⁹

Direct ten oosten van het passantenverblijf zijn verder een aantal sporen aangetroffen die als paalsporen geïnterpreteerd zijn.⁴⁰ De opgravers ervan gaan er van uit dat deze een rechthoekige structuur met een omvang van tenminste 6,4 bij 6,8 m aangeven (afb. 5.03).⁴¹ Restanten van vloeren of een haardplaats zijn binnen de structuur niet aangetroffen.⁴² Bestudering van de veldgegevens roept verder vragen op over de interpretatie als paalspoor en de op basis daarvan voorgestelde reconstructie van de mogelijke gebouwplattegrond. Zo variëren de sporen onderling sterk in diepte en vorm waarbij de diepere sporen tot circa 30 tot 40 cm beneden vlakhoogte reiken, terwijl andere tot hooguit 10 cm beneden vlakhoogte reiken.⁴³ Enkele van de als zodanig aangeduide paalsporen lijken op basis van hun geringe diepte en halfronde doorsnede eerder als een kuiltje aangeduid te moeten worden. De aanwezigheid van een rechthoekige structuur is in dat geval minder aannemelijk.

Aan de noord(west)zijde van het in 1985 onderzochte areaal zijn verder nog enkele restanten van mogelijke leemvloeren waargenomen die op de aanwezigheid van structuren zouden kunnen wijzen (afb. 5.02). Gezien het feit dat deze gesneden lijken te worden door sporen waarvan de aanleg van rond 1300 gedateerd kan worden, zoals de gracht aan de noordzijde van het complex, kunnen ook deze in de 13^e eeuw gedateerd worden. Probleem is dat de documentatie van deze sporen beperkt is. Spoornummers ontbreken en in de toeschrijving als leemvloer is voornamelijk gebaseerd op losse aantekeningen op de veldtekeningen zelf. Verder is de datering ervan onduidelijk. De vraag of zij opgevat kunnen worden als een aanwijzing voor de aanwezigheid van gebouwen ter plaatse kan niet met zekerheid beantwoord worden.

Belangrijkste vraag is of de in het bovengenoemde beschreven greppels, sloten en gebouwstructuren geïnterpreteerd moeten worden als behorend bij de eerste fase van het Gasthuiscomplex of dat zij daaraan voorafgaan en gezien moeten worden als onderdeel van de prestedelijke nederzettingkern? Ter hoogte van de onderzoekslocatie was aan de noordzijde van de Boschstraat in ieder geval in de 13^e eeuw sprake van een dergelijke bewoningskern en ook elders in de directe omgeving is de aanwezigheid daarvan vastgesteld.

Helaas moet ook na de in het kader van dit rapport uitgevoerde analyse van de sporen gesteld worden dat die vraag niet met zekerheid beantwoord kan worden. Daarvoor zijn de sporen te fragmentarisch en is de datering niet nauwkeurig genoeg. Vooralsnog wordt er vanuit gegaan dat de aangetroffen 13^e-eeuwse sporen verband houden met het Gasthuiscomplex. Een belangrijk argument hiervoor is dat op basis van de historische bronnen in die periode, zeker vanaf 1246, sprake moet zijn geweest van een Gasthuis en dat dit op dezelfde plaats

gelegen was als de latere fasen ervan. Het ontbreken van als ouder te dateren sporen en de clustering van de sporen ter hoogte van de kapel en het passantenverblijf maken het aannemelijk dat een relatie met het Gasthuiscomplex verondersteld mag worden.

Een andere vraag is hoe deze sporen geïnterpreteerd moeten worden. Met betrekking tot de houtbouw die gelegen is binnen de oudste bakstenen kapel is opgemerkt dat het onwaarschijnlijk geacht wordt dat dit een eerste fase van de kapel betreft. De verkregen C14-dateringen geven aan dat de verspreiding van de oudste graven niet aan dit gebouw gekoppeld kan worden. Verder lijkt de datering van de graven, in combinatie met de gegevens van de campagne van 1958⁴⁴, aan te geven dat voorafgaand aan de vermelding van de stichting van het aan Onze Lieve Vrouwe gewijde altaar in 1294 nog geen sprake was van een kapel op de locatie.⁴⁵ Eerder lijken het gebouw ten noordoosten van de kapel en de structuur onder de latere kapel als woon- of bedrijfsgebouwen geduid te moeten worden. Op basis van de omvang en de aanwezigheid van een haardplaats betreft het gebouw ten noordoosten van het de kapel dan het hoofdgebouw. De structuur onder de kapel zou daar een annex van kunnen zijn. De aanwezigheid van het in een eerdere analyse onderscheidde houten gebouw ten oosten van het passantenverblijf is vanwege de grote variatie in diepte van de sporen inmiddels minder waarschijnlijk. Door de opgravers ervan is wel gesteld dat deze sporen vermoedelijk gelijktijdig zijn met de ten noorden ervan gelegen oost-west georiënteerde sloot. De aanleg daarvan wordt vooralsnog inderdaad nog voor de ingebruikname als begraafplaats gedateerd.

Samenvattend kan gesteld worden dat in de 13^e eeuw de bebouwing op het Gasthuiscomplex uit minimaal een hoofdgebouw met een ten westen daarvan gelegen kleiner bijgebouw lijkt te bestaan. Eventueel was ten noorden en ten zuiden daarvan sprake van nog een gebouw, maar de aanwezigheid daarvan is niet zeker. Een aan de westzijde gelegen noord-zuid georiënteerde sloot vormde de begrenzing van het complex. Ter hoogte van de apsis van de bakstenen kapel bevond zich verder nog een greppel of sloot die eveneens een noord-zuid oriëntatie had en ter plaatse in oostelijke richting afboog. Het exacte verloop ervan kan evenwel niet nauwkeurig bepaald worden.

Direct ten zuiden van de kapel, ter hoogte van het latere passantenverblijf was verder sprake van een oost-west georiënteerde sloot. De exacte functie daarvan is onbekend. De aanleg ervan dateert in ieder geval van nadat de sloot aan de westzijde was dichtgegooid, maar vermoedelijk nog van voor het gebruik van de locatie als begraafplaats.

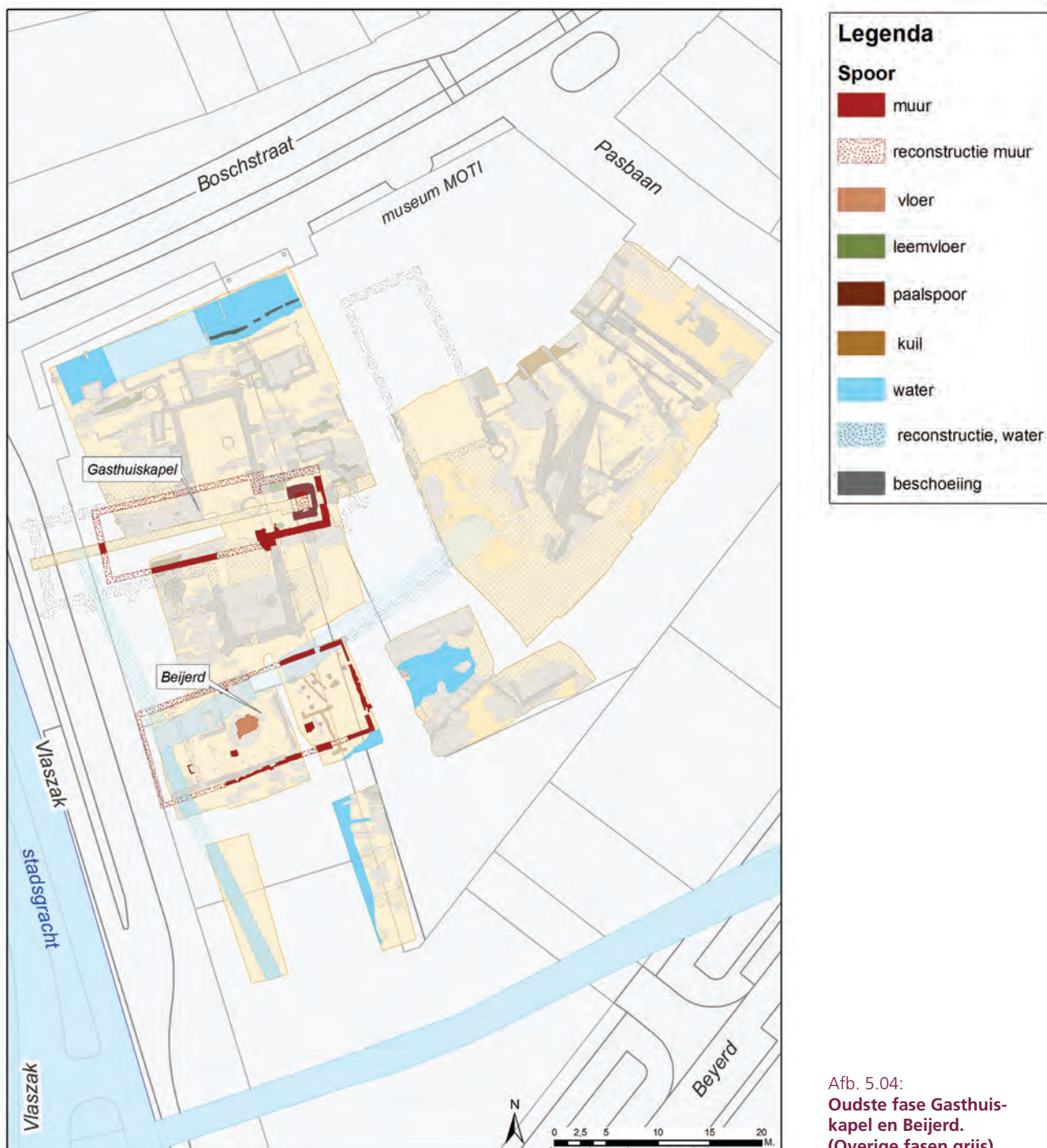
Welke functies binnen de gebouwen uitgeoefend werden, is niet vast te stellen. Vooralsnog wordt er vanuit gegaan dat beide gebouwen geen religieuze functie hadden en dat op het terrein voorafgaand aan 1294 geen begravingen plaatsvonden. Aan het eind van de 13^e eeuw kwam aan deze situatie een einde middels de aanleg van een kapel. De aanleg van een oost-west georiënteerde gracht langs de huidige Boschstraat markeerde vanaf dat moment de noordelijke begrenzing van

de bijbehorende begraafplaats. Aan de zuidzijde valt deze begrenzing minder duidelijk vast te stellen.

5.3 De Gasthuiskapel

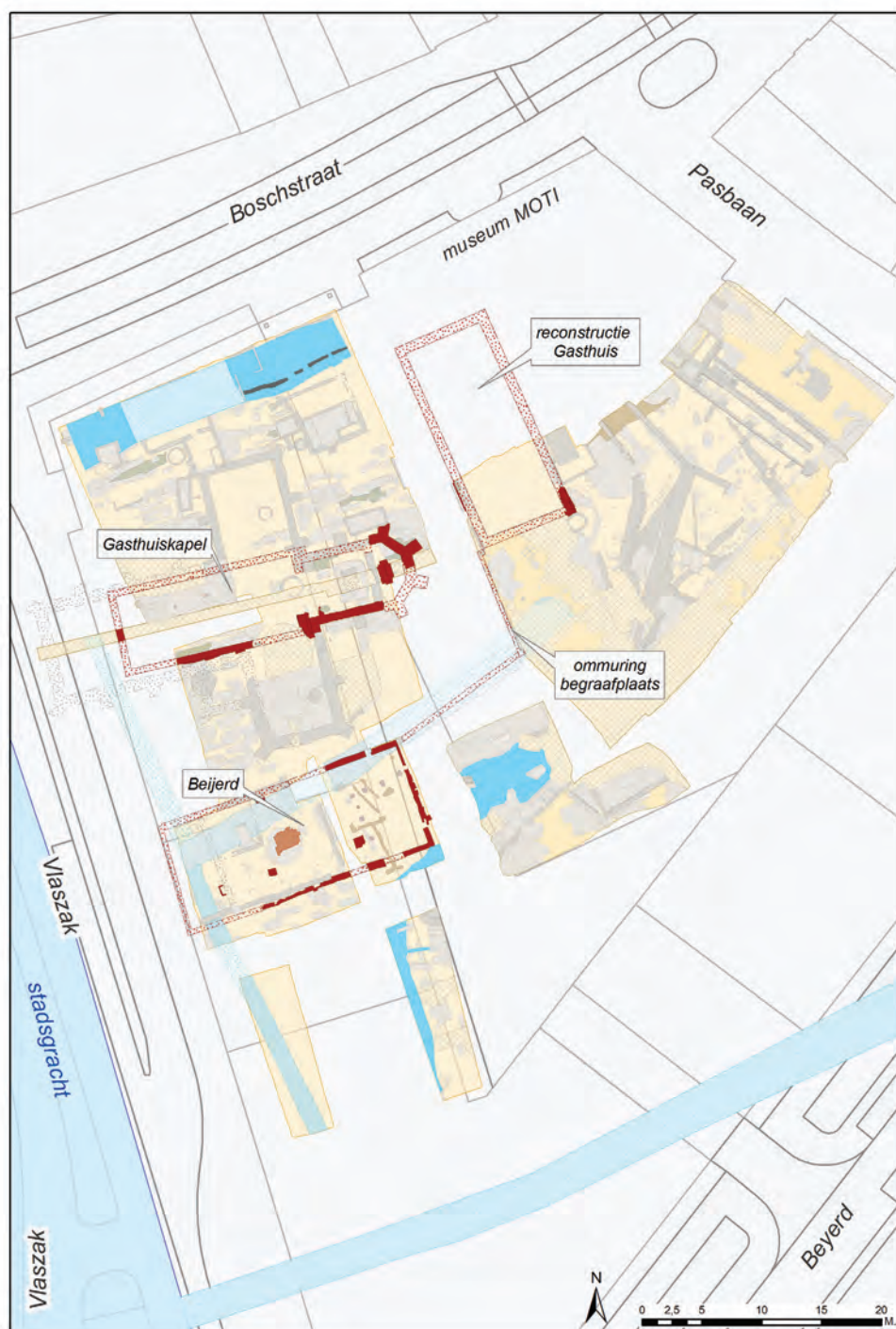
Tijdens het onderzoek in 1985 zijn sporen van verschillende (ver)bouwfasen van de Gasthuiskapel, verder als kapel aangeduid, aangetroffen.⁴⁶ Op basis van reeds in de voorafgaande paragraaf beschreven interpretatie van de onder de kapel aangetroffen houtbouwsporen wordt er vanuit gegaan dat de oudste fase van de kapel direct in steen is uitgevoerd. Gezien de aanwezigheid van (restanten van) ophoingspakketten is voorafgaand aan de aanleg van de kapel het terrein eerst in enige mate opgehoogd.⁴⁷ Helaas bevatte deze lagen weinig of geen materiaal en bieden zij geen hulp bij het dateren van de aanleg van de kapel. Voor zover een reconstructie op basis van de aangetroffen funderingsrestanten mogelijk is lijkt sprake te zijn geweest van een zaalvormig gebouw met aan de oostzijde een versmalde rechthoekige aanbouw. Het zaalvormig gebouw had een buitenmaatse lengte van bijna 23 m en de breedte bedroeg 7,10 m.⁴⁸ De fundering van het uitbouw, breedte 0,7 m, was ingegraven tot in het ongestoorde dekzand en opgebouwd met in leem gevoegde bakstenen van 26/27 x 13/14 x 6,5/7,5 cm.⁴⁹ Centraal in de uitbouw bevond zich een rechthoekige bakstenen fundering.⁵⁰ Deze was reeds bij het onderzoek in 1958 aangesneden. Bij het onderzoek in 1985 kon geconstateerd worden dat de fundering uit halve bakstenen en stukken natuursteen bestond die zonder specie in het zand gelegd waren. De gereconstrueerde afmetingen bedragen 1,6 bij 1,2 m. Om het fundament bevindt zich aan de achterzijde een u-vormig uitbraakspoor.⁵¹ De betekenis hiervan is niet bekend. Op basis van vorm en oriëntatie van het gebouw is dit geïnterpreteerd als een romaans zaalkerkje met versmalde, rechthoekige apsis. Het binnen de apsis aangetroffen fundament betreft in dat geval de fundering van het altaar.⁵² De overgang van de zaal naar de apsis wordt aan de binnenzijde gemarkeerd door inspringende muurfragmenten.⁵³ Mogelijk diende deze als fundering voor een triomfboog. Aangenomen wordt dat de muren van de apsis bepleisterd waren en voorzien van een beschildering met gele en rode lijnen. Dit vanwege het feit dat in een latere uitbraaksleuf⁵⁴ van de sluitmuur van de apsis tijdens het onderzoek van 1985 talloze fragmenten van dergelijk pleisterwerk zijn waargenomen.⁵⁵ Gezien de aanwezigheid van enkele leemvloerrestanten was het gebouw in zijn geheel voorzien van een leemvloer.⁵⁶ Ook tijdens het onderzoek in 1958 was al waargenomen dat binnen de oudste kapel sprake was van twee boven elkaar gelegen leemvloeren waarbij voorafgaand aan het leggen van de bovenste vloer eerst een vlijlaag van geel zand was aangebracht. Als gevolg van vele latere begravingen waren van beide vloerniveaus alleen nog restanten aanwezig.⁵⁷

Op basis van het formaat van de gebruikte bakstenen kan de aanleg van het zaalkerkje kort voor 1300 worden gedateerd. Zo zijn in de fundering van de eerste fase van de kerk behorend bij het Klooster St. Catharinadal, waarvan de oudste vermelding uit 1314 dateert, bakstenen met een vergelijkbaar formaat, 26/27 x 13

x 6/7 cm, verwerkt.⁵⁸ Verder wordt deze datering ondersteund door de dateringen van de graven. Zowel de in de graven aangetroffen munten als verscheidende C14-dateringen zijn geen van allen ouder als het laatste kwart van de 13de eeuw. Op basis van de aanname dat pas aansluitend op de aanleg van de zaalkerk ter plaatse begonnen is met begraven, is een laat 13^e-eeuwse datering aannemelijk. Vooralsnog wordt er daarom vanuit gegaan dat de historische vermelding van de wijding van een altaar aan onze Lieve Vrouwe in 1294 de aanleg van de eerste fase van de kapel markeert.

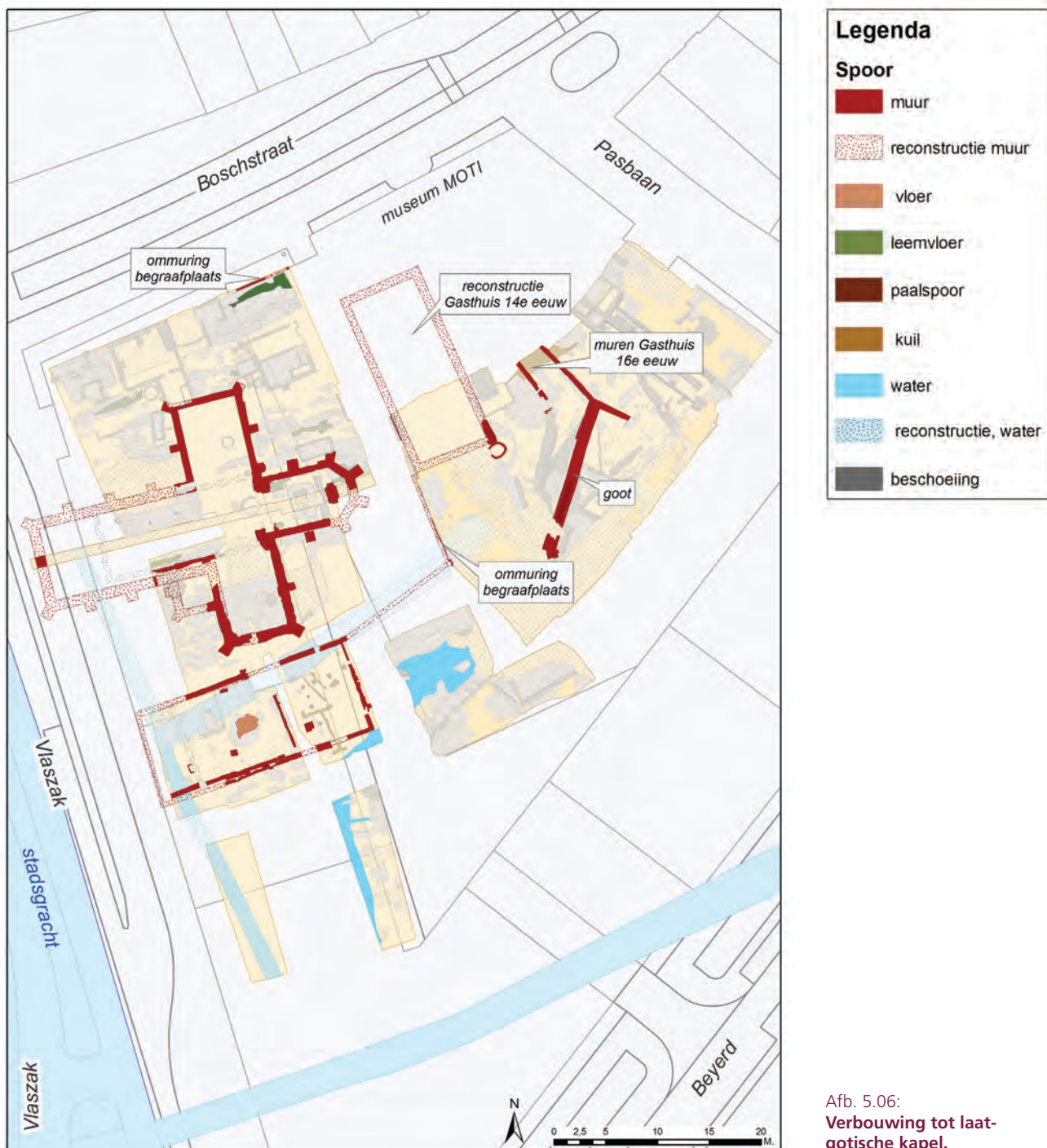
Over de verdere inrichting en het gebruik van de eerste fase van de kapel heeft het onderzoek geen gegevens opgeleverd. Niet uitgesloten kan worden dat de kapel

Afb. 5.05:
Verbouwingsfasen
Gasthuiskapel en veron-
derstelde ligging Gasthuis.
(Overige fasen grijs).

ook gebruikt werd voor het herbergen van de zieken en zwakken. Deze lagen dan vermoedelijk in langs de wanden van het schip gepositioneerde bedden van waaruit zij uitzicht hadden op het altaar in de apsis, waar de mis werd opgedragen. Op die manier werd niet alleen in de fysieke nood, maar ook in de geestelijke nood voorzien. Een dergelijk gebruik van de kapel is bijvoorbeeld bekend van het Gasthuis te Middelburg.⁵⁹

In de loop van de 14de eeuw vonden enkele verbouwingen en reparaties plaats. De meest ingrijpende daarbij was de vergroting van de apsis. Hiervoor werd de oorspronkelijke rechte sluitingsmuur weggebroken waarna een nieuwe, vijfhoekige apsis op grondbogen aangelegd werd.⁶⁰ De toepassing van deze specifieke funderingstechniek was nodig vanwege de aanwezigheid van de hier in de ondergrond

Afb. 5.06:
**Verbouwing tot laat-
gotische kapel.**

aanwezige sloot.⁶¹ Verder werd de apsis nu gesteund door beren. De muurdikte van de nieuwe apsis bedroeg 0,80 tot 0,85 m en was opgemetseld met bakstenen met een formaat van 27 x 12,5/13 x 5,5 cm. Gelijktijdig met het vergroten van de apsis werd ook het altaar in oostelijke richting verplaatst.⁶² Het in het nieuwe altaar verwerkte baksteenformaat betreft 26 x 13 x 6,5 cm. Het verschil in formaat tussen de stenen die in de uitbreiding van de apsis verwerkt zijn en die van het gelijktijdig aangelegde altaar toont aan dat het faseren en dateren van muurwerk op basis van puur en alleen het baksteenformaat een hachelijke zaak is. De verschillen in baksteenformaat hangen in dit geval namelijk zeker niet samen met een verschil in datering. Eerder moet gedacht worden aan verschillende partijen baksteen, al dan

niet van verschillende leveranciers. Ook de opbouw van de 14^e-eeuwse stadsmuur bewijst dit. Hierin zijn zowel bakstenen met een lengte van 27 als 23 cm waargenomen.⁶³

Gezien het feit dat het formaat van de bakstenen behorend bij de eerste fase van de kapel en die van de uitbreiding van de apsis slechts weinig van elkaar verschillen wordt de verbouwing van de apsis vooralsnog in de eerste helft van de 14de eeuw gedateerd.⁶⁴

In de daarop volgende decennia vonden vervolgens nog een aantal andere veranderingen plaats. Zo werd tussen de noordmuur van de apsis en de aanzet van de mogelijke triomfboog een massief blok metselwerk van 0,8 bij 0,8 m geplaatst.⁶⁵ De fundering hiervan was ingegraven tot op een diepte van 1,34 m + NAP. De betekenis van deze toevoeging is niet duidelijk. Verder werd de fundering van de zuidmuur van het schip plaatselijk met bakstenen verbreed (formaat 22/23 x 9,5/10/11/12 x 5,5/6 cm) en werd vanwege een verzakking de opstaande muur inclusief de fundering van de zuidoosthoek van het schip tot op de onderste steenlaag na afgebroken en vervolgens weer opgemetseld met bakstenen van verschillend formaat.⁶⁶ Geen van deze verbouwactiviteiten kan nauwkeurig gedateerd worden, maar gezien het baksteenformaat moeten zij zeker na de uitbreiding van de apsis geplaatst worden en is een (laat) 15^e-eeuwse datering aannemelijk.

Aan begin van de 16^e eeuw werd de kapel tot een laat-gotische kapel omgevormd. Hierbij werd het schip van de kapel geheel afgebroken en vervangen door een groter schip. De lengte van de kapel bedroeg nu binnenmaats ongeveer 32,5 m en in de breedte ongeveer 7 m. Tevens werd de kapel aan noord- en zuidzijde voorzien van een transept, elk met een binnenmaatse omvang van circa 5,7 x 8,0 m.⁶⁷ Vastgesteld kon worden dat voor het metselwerk bakstenen gebruikt waren met een formaat van 23 x 10 x 5 cm. De muren van zowel het vernieuwde schip als de transepten waren gefundeerd op een 0,8 m brede puinsleuf die tot op een diepte van 1,64 m + NAP was uitgegraven in het dekzand. Het is deze kapel die in 1957 werd afgebroken en waarvan het grondplan is vastgelegd op het kadastraal minuutplan van 1832. Op laatstgenoemde wordt in de hoek tussen het schip en het zuidelijk transept een vierkante uitbouw aangegeven. Van deze uitbouw zijn tijdens het onderzoek geen restanten aangetroffen en niet duidelijk is dus of deze uitbouw een latere toevoeging betreft of dat zij deel uitmaakte van de hier besproken bouwphase. Blijkbaar ging het hier in ieder geval om een relatief licht uitgevoerde constructie. Volgens historici moet de aanleg van de kruiskapel aan het eind van de 15^e of het begin van de 16^e eeuw gedateerd worden. Dit onder andere op basis van een uit 1505 daterend bouwbericht.⁶⁸ Noch de historische bronnen noch de resultaten van het archeologisch onderzoek geven aanwijzingen voor andere grotere (ver)bouwfasen.

Samenvattend lijkt gesteld te kunnen worden dat tegen het eind van de 13^e eeuw begonnen is met de aanleg van een kapel op de locatie. Deze datering is gebaseerd op het gebruikte baksteenformaat en op de in de historische bronnen

vermelde wijding van een altaar in 1294. Ook de datering van de in de graven aanwezige munten en de uitgevoerde C14-analyses van enkele skeletten ondersteunen dit.⁶⁹ Vaststaat dat de kapel direct in steen werd opgetrokken en uitgevoerd was als een kleine romaanse zaalkerk. Niet uitgesloten kan worden dat in de zaal van de kapel in eerste instantie ook de zieken verzorgd werden. In de loop van de 14^e eeuw werd de apsis van de kapel vervolgens vergroot, waarna in de 15^e eeuw nog enkele bouwkundige reparaties uitgevoerd werden. Naar de reden voor de vergroting van de apsis kan slechts gestede worden. Mogelijk hangt deze samen met een splitsing van functies, waarbij de ziekenverzorging naar een apart gebouw verplaatst werd en het nu puur religieuze karakter van de kapel via een vergroting van de apsis benadrukt werd. Verder kan gewezen worden op de vermelding in de historische bronnen van de stichting van het beneficie van St. Joost in 1340. Aan het begin van de 16^e eeuw, vermoedelijk 1505, werd het geheel opnieuw opgetrokken in de vorm van een laat-gotische kruiskapel. Deze verandering kan ingegeven zijn door het toenemend aantal bewoners in deze periode of door bouwvalligheid van de bestaande kapel. De diverse in de 15^e eeuw uitgevoerde verbouwingen geven in ieder geval aan dat er problemen waren met de constructie.

5.4 Het passantenverblijf

Aangenomen wordt dat het passantenverblijf voor reizigers, in de bronnen ook wel aangeduid als de Beijerd of Beraard, vanaf het begin af aan deel uitmaakte van het Gasthuis.⁷⁰ Historische bronnen geven aan dat dit gebouw in de 16^e eeuw direct ten zuiden van de kapel gesitueerd was. Op deze locatie zijn tijdens het onderzoek in 1985 de fundamente van de oudste fase van het passantenverblijf aangetroffen. Deze bestonden uit bakstenen poertjes die met elkaar verbonden waren via lage muurtjes.⁷¹ De in de fundering gebruikte bakstenen hadden een formaat van 26 x 13 x 7 cm en waren net als de funderingen van de kapel met leem gevoegd. De breedte van het rechthoekige gebouw bedroeg circa 9,4 m. De lengte kon vanwege latere uitbreidingsfasen en het feit dat het westelijk deel buiten de put viel niet vastgesteld worden. Centraal in het pand bevond zich een haardplaats van leem, die was afgezet met bakstenen.⁷² Gezien de overeenkomsten in baksteenformaat en metselwijze met die van de eerste fase van de kapel is de aanleg van het pand aan het begin van de 14^e eeuw gedateerd (afb. 5.07).⁷³ Voorafgaand aan de aanleg van de eerste fase van het passantenverblijf moet de oost-west georiënteerde sloot ten zuiden van de kapel zijn dichtgegooid.⁷⁴ Het passantenverblijf oversnijdt deze namelijk. De sloot heeft dus maar kort gefunctioneerd.

Op een gegeven moment is het passantenverblijf opnieuw aangelegd en vergroot. Aanleiding hiervoor vormde mogelijk het verzakken van de zuidmuur uit de eerste fase. Bij de uitbreiding bleef de breedte van het gebouw gelijk, maar de lengte bedroeg nu minstens 21 m (afb. 5.07). Intern werd het gebouw nu via binnenmuren en enkele bakstenen poeren in kleinere vertrekken opgedeeld.⁷⁵ De haardplaats uit de eerste fase bleef bij deze verbouwing gehandhaafd. Wel was

Afb. 5.07:
Verbouwfases
Passantenverblijf.

deze enigszins opgehoogd en nu geheel uitgevoerd in baksteen.⁷⁶ Op basis van het baksteenformaat, plaatselijk 24 x 11 x 6 cm, is gesteld dat de uitbreiding van het pand vermoedelijk in de 15^e eeuw gedateerd moet worden.⁷⁷ Niet uitgesloten kan worden dat de datering evenwel iets later geplaatst moet worden. Zo snijdt de zuidwesthoek van de nieuwbouw van het passantenverblijf een sloot, waarvan de aanleg vermoedelijk in de 15^e eeuw geplaatst kan worden.⁷⁸ De sloot is tijdens het onderzoek in 1985 helaas beperkt gedocumenteerd zodat het exacte verloop en datering ervan onbekend is.⁷⁹ Bij het onderzoek in 2006 is evenwel het vervolg ervan aangesneden en vastgesteld kon worden dat de aanleg uit de 15e eeuw dateert en dat hij in de loop van de tijd één of meerdere keren opnieuw was uitgegraven.⁸⁰ Het feit dat de zuidoosthoek van de 15e-eeuwse uitbreiding van het passantenverblijf de sloot net lijkt te snijden geeft aan dat de sloot op dat moment ter plaatse al versmald of (gedeeltelijk) gedempt was. Een datering rond 1500, bijvoorbeeld in het kader van de gelijktijdige vernieuwing van de kapel, behoort in dat geval tot de mogelijkheid.

De aanwezigheid van verschillende boven elkaar gelegen vloeren in het pand en verschillen in opbouw van het muurwerk geven hoe dan ook aan dat in de uitbreiding van het pand sprake is geweest van verschillende fases en dat bovengeschilderde indeling vermoedelijk niet in een keer tot stand is gekomen.⁸¹

5.5 Het Gasthuis en overige gebouwen⁸²

Over de eerste fase van het Gasthuis en de diverse bijgebouwen is historisch weinig bekend, onder andere vanwege het feit dat veel gegevens tijdens de stadsbrand van 1534 verloren zijn gegaan. In de 16^e eeuw bevond het Gasthuis zich met zekerheid op de hoek van de Pasbaan met de Boschstraat. Aangenomen is dat de oudste kern van het Gasthuis nabij de kapel gezocht moet worden.⁸⁶

Tijdens de onderzoeken in 2003 en 2006 zijn twee, parallel aan elkaar gelegen, noord-zuid georiënteerde muurfragmenten aangetroffen (afb.5.05).⁸⁴ Beide zijn opgemetseld met bakstenen met een formaat van 25,6/26,8 x 12/12,9 x 6/6,8 cm. De datering van de muren is onzeker omdat er geen vondstmateriaal voorhanden is dat met zekerheid met de aanleg van de beide muurfragmenten geassocieerd kan worden. Wel geldt dat het formaat van de gebruikte bakstenen gelijk is aan die welke toegepast zijn in de eerste aanleg van het passantenverblijf en de verbouwing van de kapel in de eerste helft van de 14^e eeuw. Hoewel de exacte uitleg, indeling en functie van het gebouw niet bepaald kunnen worden is door de onderzoekers verondersteld dat het hier om restanten van het 14e-eeuwse Gasthuis gaat. Argumenten hiervoor zijn de ligging van beide muurdelen op het Gasthuis-complex in de nabijheid van zowel de kapel als de latere 16e-eeuwse bebouwing aan de Pasbaan en het feit dat het één van de muurdelen op dezelfde locatie gelegen is als die van de 17e-eeuwse westelijke zijgevel van het Gasthuis.⁸⁵

Aangenomen wordt dat het gebouw in de loop van de 16e eeuw buiten gebruik is gesteld, mogelijk naar aanleiding van de stadsbrand van 1534, waarna het Gasthuis oostelijk daarvan, min of meer op zijn huidige plaats, opnieuw is opgetrokken.

Verder zijn bij de onderzoeken in 2003 en 2006 circa 200 mogelijke paalsporen aangetroffen. Ongeveer twintig blijken na nadere analyse mogelijk geen paalgaten te betreffen, maar sporen van natuurlijke aard.⁸⁶ Deze blijven hier daarom verder buiten beschouwing. In de overige sporen is vondstmateriaal aangetroffen dat wijst op een datering in de 14^e of 15^e eeuw. Het toeschrijven van de paalsporen aan specifieke structuren is onder andere vanwege latere vergravingen evenwel moeilijk.

Afb. 5.08:
**Muurwerk van mogelijk
de oudste fase van het
Gasthuis.
(Campagne 2005/2006).**

Aan de noordoostzijde van het terrein maken enkele paalsporen mogelijk deel uit van een eenschepig, zuidwest-noordoost georiënteerd gebouw van circa 4,5 m breed.⁸⁷ De lengte ervan kan niet vastgesteld worden. Gezien de beperkte breedte en het ontbreken van een hardplaats wordt een functie als stal of schuur het meest waarschijnlijk geacht.

Ten westen van bovengenoemd gebouw en aansluitend daarop bevinden zich twee palenrijen. Beide rijen bestaan uit aangepunte paaltjes van zes tot tien centimeter doorsnede. Gezien de geringe diameter wordt gedacht aan een functie als perceelsafscheiding. Vanwege het feit dat de beide rijen aansluiten op de mogelijke schuur/stal wordt ook een functie als veekraal niet uitgesloten.

Binnen de overige paalkuilen kunnen mogelijk nog twee andere structuren onderscheiden worden. Zo lijken enkele paalkuilen⁸⁸, tezamen met een greppel⁸⁹, het restant van een gebouw te vormen. Vanwege het grote verschil in formaat en de diepten van de afzonderlijke paalkuilen wordt door de onderzoekers uiteindelijk het bestaan daarvan betwijfeld. Dit geldt ook voor enkele andere palen die een noordwest-zuidoost georiënteerde structuur lijken te vormen.⁹⁰

Verspreid op het terrein zijn verder diverse greppels en kuilen aangetroffen, die op basis van het erin aangetroffen vondstmateriaal uit de 14^e en/of 15^e eeuw dateren.⁹¹ Gezien de verschillen in oriëntatie en op basis van hun ligging op het terrein wordt verondersteld dat de greppels een functie als erfafscheiding en voor het opvangen van regenwater dienden. Een uitzondering hierop vormt een sloot waarvan zowel tijdens de campagne in 1985 als in 2006 delen van zijn aangesneden. Tijdens het onderzoek in 1985 is deze helaas beperkt gedocumenteerd zodat het exacte verloop ervan onbekend is.⁹² Voor zover vastgesteld kan worden is sprake van een noord-zuid georiënteerde sloot die ter hoogte van de zuidoosthoek van het passantenverblijf naar het oosten toe afbuigt. Bij het onderzoek in 2006 is vervolgens het vervolg ervan aangesneden.⁹³ In de verschillende vullagen ervan werd materiaal aangetroffen dat uit de periode van de 15e tot en met de eerste helft van de 17e eeuw dateert, waarbij in de onderste laag voornamelijk sprake was van keuken- en eetgerei.⁹⁴ Tevens kon bepaald worden dat de sloot waarschijnlijk één of meerdere keren opnieuw was uitgegraven. Dit sluit aan bij het gegeven dat de zuidwesthoek van de laat 15e en/of begin 16e eeuwse uitbreiding van het passantenverblijf de sloot net lijkt te snijden. Dit betekent dat de sloot op dat moment dus al versmald of (gedeeltelijk) gedempt moet zijn.⁹⁵

De kuilen, waarvan een groot aantal aan de zuidzijde van de locatie gesitueerd zijn betreffen, gezien het erin aangetroffen vondstmateriaal en het humeuze karakter van de vulling ervan, afval- of beerkuilen. Niet uitgesloten wordt dat boven sommige van de grotere kuilen oorspronkelijk toilethokken gelegen waren. Uitzondering hierop vormt een grote kuil⁹⁶ die uiteindelijk geïnterpreteerd moest worden als de insteek van een waterput. Bij het uitgraven van de bouwput werd hierin namelijk een ingegraven ton met een diameter van 0,85 m aangetroffen. Dendro-dateringen van de duigen van de ton wezen op een kapdatum na 1390 en

1392 AD. Een aanleg van de put in de loop van (de eerste helft van) de 15^e eeuw is op basis hiervan aannemelijk. In de 16^e eeuw werd de put buiten werking gesteld waarna deels op dezelfde locatie een nieuwe waterput werd aangelegd.⁹⁷

Tevens zijn drie diergraven aangetroffen, die vanwege het erin aangetroffen vondstmateriaal en de overdekking door latere ophogingslagen uit de 14^e en/of 15^e eeuw dateren. In twee gevallen ging het om een rund⁹⁸ terwijl in een graf een koe plus twee kalveren gelegen waren.⁹⁹

De greppels, kuilen, waterputten, diergraven en de mogelijke stal/schuur en eventuele andere houten structuren worden door de onderzoekers in verband gebracht met de boerderij die op basis van de historische gegevens onderdeel uitmaakte van het Gasthuiscomplex. De aanwezigheid daarvan binnen het complex is in ieder geval gedocumenteerd tot 1658 als vermeld wordt dat de boerderijactiviteiten beëindigd gaan worden. Op de vraag of de boerderij vanaf het begin af aan deel uitmaakte van het complex of dat het een latere toevoeging betrof geven de bronnen geen antwoord. Zeker de drie diergraven zouden in dit geval als een bewijs opgevat kunnen worden dat al in de 14^e en/of 15^e eeuw agrarische activiteiten binnen het complex werden uitgeoefend.

Op het terrein zijn naast de eerder genoemde 14^e-eeuwse muurresten, die toegeschreven worden aan het Gasthuis zelf, ook nog twee noordwest-zuidoost georiënteerde muren¹⁰⁰ aangetroffen, die opgemetseld zijn met bakstenen met een formaat van 18/20 x 8/10 x 4/4,5 cm. Op basis van dit formaat en de stratigrafische relatie met andere sporen wordt dit muurwerk in de tweede helft van de 16^e eeuw gedateerd. Een van de muren maakt op de plaats waar een riool (C402/403/404) op de muur aansluit, een knik naar het oosten.¹⁰¹ Het riool is in verband met de muur gemetseld en beide hebben gelijktijdig gefunctioneerd. (zie afb. 5.06) Op

Afb. 5.09:
**Diergraf van een jonge
os uit de 14^e of 15^e eeuw.
(Campagne 2005/2006).**

basis van het beperkt aantal resten kan de exacte uitleg en aard van het gebouw niet vastgesteld worden. Op de kaart van Blaeu uit 1649 wordt, als enige, ter hoogte van de aangetroffen muurresten een gebouw afgebeeld dat schuin georiënteerd staat op de bebouwing langs de Pasbaan. Op latere kaarten ontbreekt dit gebouw en wordt het Gasthuis als een gesloten complex rondom een binnenplaats afgebeeld.¹⁰² Niet uitgesloten wordt dat de muurresten behoren tot de 16^e-eeuwse fase van de Gasthuisboerderij. Deze werd in 1658 buiten werking gesteld en de stallen en de bijbehorende schuur, gelegen langs de Pasbaan, werden volgens historische bronnen in 1683 afgebroken ten behoeve van de aanleg van proveniershuisjes. Hoewel de bronnen dit niet vermelden werd mogelijk ook de boerderij zelf daarbij afgebroken wat de afwezigheid ervan op de latere kaarten zou verklaren. Van de langs de Pasbaan gelegen 16^e- en/of 17^e-eeuwse stal zijn trouwens ook enkele fundamentresten¹⁰³ aangetroffen evenals van de provenierswoninkjes¹⁰⁴ die ervoor in de plaats kwamen.

In de 17^e eeuw, na de beëindiging van de oorlog met de Spanjaarden, werd het Gasthuis in verschillende fasen grondig verbouwd. Zo werd het hoofdgebouw, gelegen op de hoek van de Boschstraat en Pasbaan verbouwd en van een nieuwe gevel voorzien. Van deze 17^e-eeuwse verbouwing zijn tijdens de opgraving geen sporen aangetroffen. Aan de zuidzijde van het Gasthuis bevond zich in deze periode de brouwerij. De aanwezigheid daarvan wordt al in 1510 in de bronnen genoemd. Tijdens het onderzoek zijn enkele muurresten van een 17^e-eeuwse bouwfase van dit brouwhuis¹⁰⁵ en een bijbehorend riool¹⁰⁶ aangetroffen. Bekend is dat het brouwhuis in 1824 werd afgebroken om plaats te maken voor een nieuwe slaapzaal voor twaalf mannen.

Overige sporen betroffen 18^e en/of 19^e-eeuwse waterput ten westen van de langs de Pasbaan gelegen provenierswoninkjes¹⁰⁷, een 18^e en/of 19^e-eeuws kolen-

Afb. 5.10:
Muurfragmenten van
stallen of schuren van
de boerderij en kelder-
tjes van de proveniers-
woningen.
(Campagne 2005/2006).

keldertje¹⁰⁸ en een overwelfd 18^e-eeuws riool, evenals restanten van de in 1934 aangelegde oostvleugel van het Oudemannenhuis.

Samenvattend kan gesteld worden dat de oudste sporen die zijn aangetroffen op de locatie van het Gasthuis zelf niet van voor het begin van de 14^e eeuw lijken te dateren. Ook het verspreid in ophogingslagen en dergelijke aangetroffen vondstmateriaal dateert niet van voor 1300. Twee bakstenen muren, die op basis van het toegepaste baksteenformaat, in de 14^e eeuw geplaatst kunnen worden, kunnen geïnterpreteerd worden als restanten van de eerste aantoonbare fase van het Gasthuis zelf.

Verscheidende greppels, kuilen, waterputten, drie diergraven en een mogelijke stal/schuur wijzen er op dat een deel van het terrein gedurende de 14^e-15^e eeuw een agrarische functie had. Aangenomen mag worden dat deze sporen bij de Gasthuisboerderij horen, waarvan de aanwezigheid in ieder geval in de 16^e-17^e eeuw in de historische bronnen genoemd wordt. Van de 16^e-eeuwse fase van de boerderij zijn in ieder geval twee muurfragmenten aangetroffen.

5.6 De begraafplaats

Tijdens het onderzoek in 1985 zijn rondom de kapel en in de kapel zelf meer dan 445 graven aangetroffen.¹⁰⁹ Zoals aangegeven in hoofdstuk 2 is niet elk graf op tekening gezet. Met name de dieper gelegen graven waren veelal dusdanig sterk vergraven dat een exacte omtrek van het graf niet meer bepaald kon worden. Wel is van vrijwel alle aangetroffen skeletten de positie van het hoofd en de benen vastgelegd, waardoor alsnog een bepaling van de ligging van het graf mogelijk is.¹¹⁰ Tevens is van het merendeel van de skeletten een NAP-hoogte vastgelegd van het bekken of het hoofd zodat op plaatsen waar meerdere skeletten boven elkaar gelegen zijn de relatieve ouderdom van elk skelet vastgesteld kan worden.

De verspreiding van de graven laat zien dat het overgrote deel daarvan gesitueerd is ten zuidwesten en ten noorden van de kapel, waarbij met name ten zuidwesten sprake is van een hoge dichtheid aan graven (afb. 5.11). Dit in tegenstelling tot de terreindelen ten zuidoosten en zuiden van de kapel waar slechts in beperkte mate begravingen aanwezig zijn. Het beperkt aantal begravingen aan de zuidoostzijde van de kapel betreft mogelijk een vertekend beeld. In de hoek die wordt gevormd door het zuidelijk transept en de apsis bevindt zich namelijk een grote en diepe verstoring die mogelijk één of meerdere graven vernietigd heeft. Verder is bekend dat in deze hoek een knekelput¹¹¹ gesitueerd was waarvan helaas de exacte positie niet meer herleid kan worden. Bij een begeleiding van werkzaamheden in 1990 door de Archeologische Werkgroep Breda zijn ten (zuid)oosten van de kapel nog enige graven en een kleine knekelput waargenomen. Ook deze geven aan dat dit deel van de locatie tot de begraafplaats behoorde.

Het feit dat de graven vrijwel allemaal rondom de transepten van de laat-gotische kapel uit het begin van de 16^e eeuw gesitueerd zijn en niet daarbinnen of

Afb. 5.11:
Totaaloverzicht graven.

onder de funderingen ervan, geeft aan dat het merendeel van de begravingen waarschijnlijk uit de 16^e en de 17^e eeuw dateert. In samenhang met de historische gegevens betreft een groot deel van de begraven personen waarschijnlijk dan ook pestslachtoffers.¹¹²

Omvang en begrenzing begraafplaats

Vastgesteld is dat rond 1300 aan de noordzijde van het Gasthuiscomplex een oost-west georiënteerde gracht werd aangelegd die als begrenzing van de begraafplaats diende.¹¹³ De gracht aan de noordzijde bleef tot in de 15^e eeuw in gebruik, waarna deze gedempt werd.¹¹⁴ Het dichtgeworpen traject werd vervolgens bij de

begraafplaats getrokken en gebruikt voor het ter aarde bestellen van de doden. Tussen demping gracht en gebruik als begraafplaats moet echter enige tijd gezeten hebben. Volgens de historische bronnen zou de noordzijde van het complex, dus de strook langs de Boschstraat en ter plaatse van de voormalige gracht, in 1538 ingericht zijn als turfmarkt. In 1558 zou dan vervolgens aan dit gebruik een einde zijn gekomen en waarschijnlijk is pas toen de strook bij de begraafplaats getrokken. In het licht hiervan kan gewezen worden op een in 1558 in de bronnen vermelde wijding van de begraafplaats. Door Brekelmans is deze in het verleden (onjuist) betiteld als de ingebruikname van de gehele begraafplaats, maar waarschijnlijk heeft deze dus alleen betrekking op het noordelijk deel ervan. Tijdens de campagne 1985 is nabij de Boschstraat en parallel daarmee een muurfragment aangetroffen dat door de opgravers geïnterpreteerd is als een steunbeer van een mogelijke muur om de begraafplaats, die na het dichtgooien van de gracht als afscheiding daarvan functioneerde.¹¹⁵ Het feit dat ten noorden ervan sprake is van enkele in de vulling van de gracht ingegraven graven geeft aan dat tussen het opvullen van de gracht en de aanleg van de mogelijke afscheidingsmuur enige tijd heeft gezeten. In 1618 werd het terrein direct langs de Boschstraat vervolgens aan het Gasthuiscomplex onttrokken en uitgegeven voor de aanleg van particuliere huizen. Vanaf dat moment vormde de achterzijde van die panden de noordelijke begrenzing van de begraafplaats.

De oostgrens van de begraafplaats viel waarschijnlijk min of meer gelijk met de westgrens van de hoofdgebouwen van het Gasthuis. Tijdens de campagne in 2006 zijn restanten van twee noord-zuid georiënteerde muren waargenomen, die geïnterpreteerd worden als restanten van de muur die hier volgens de historische bronnen de begraafplaats omgaf.¹¹⁶ Wanneer deze muur aangelegd werd kan uit de bronnen niet afgeleid worden, maar vaststaat dat hij in 1583 vernieuwd werd. In dat jaar vermelden de bronnen namelijk dat:

‘Cornelis Betten heeft den muer ghemaect, die achter ’t kerkhoff staat an den beyaert, die geheel ontstucken ende gebroken was, van gronts op versien ende met pileemtkens onderset, metten calck ende aerbeyt tsamen beloopende met den put, opte pleuyn staende, die oick geheel verwallen was”.¹¹⁷

Aan de westzijde viel de begrenzing van de begraafplaats buiten het opgegraven areaal. Aangenomen mag worden dat de begraafplaats zich hier uitstreckte tot aan de toenmalige, langs de oude vestgracht, gelegen Beijerstraat.¹¹⁸

De zuidelijke begrenzing van de begraafplaats is minder duidelijk. Aangenomen is dat een ter hoogte van het passantenverblijf gesitueerde oost-west georiënteerde sloot hier de eerste begrenzing vormde.¹¹⁹ Begravingen direct ten zuiden ervan en zelfs mogelijk in de vulling van de sloot maken dit minder aannemelijk. Niet uitgesloten kan worden dat zelfs na aanleg van het passantenverblijf in de loop van de 14de eeuw direct ten zuiden daarvan nog sprake is geweest van begravingen. Op basis van enkele graven aan de zuidoostzijde van het in 1985 onderzochte areaal is verder gesuggereerd dat de begraafplaats hier een bocht in zuidoostelijke richting maakte.¹²⁰ C14-analyse van één van deze graven maakt duidelijk dat deze graven tot de laatste fase van het gebruik van de begraafplaats horen en niet

representatief zijn voor de omvang ervan. Vooralsnog wordt er vanuit gegaan dat het passantenverblijf vanaf de 14de eeuw de zuidelijke begrenzing van de begraafplaats vormde. De begravingen ten zuiden ervan betreffen dan graven die uit de periode daarvoor dateren of, in het geval van de aan de zuidoostzijde gelegen graven, een allerlaatste fase in het gebruik van de begraafplaats.

Op basis van bovenstaande begrenzingen had de begraafplaats een maximale omvang van circa 40 bij 50/55 m. Daarbij moet opgemerkt worden dat dit areaal nooit in zijn geheel en continue als zodanig in gebruik is geweest. Over de mogelijke fasering binnen het gebruik van de begraafplaats wordt in onderstaande nader ingegaan.

De graven en de doden

Met betrekking tot de wijze van begraven kan gesteld worden dat de doden liggend op de rug en gestrekt begraven waren, met het hoofd in het westen en de handen op of langs het lichaam. Wel geldt dat met betrekking tot de west-oost oriëntatie sprake is van enige mate van afwijking en dat ook een noordwest-zuidoost of zuidwest-noordoost oriëntatie voorkomt. Deze afwijking komt daarbij met name voor in de wat hoger gelegen en mogelijk jongere graven. De overwegend west-oost oriëntatie is in overeenstemming met het christelijk geloof waarbij de wederkomst van Christus vanuit het oosten verwacht wordt. Door de doden met hun voeten in het oosten te leggen kunnen zij bij de wederopstanding Christus tegemoet zien. Ook de kapel zelf is daarom west-oost met de ingang in het westen georiënteerd.

Bij zeker vier graven is sprake van oost-west oriëntatie, dat wil zeggen dat het hoofd zich in het oosten bevindt.¹²¹ Ook deze behoren voornamelijk tot de hoger gelegen en mogelijk jongere graven.¹²² Een dergelijke afwijkende oriëntatie komt wel vaker voor op begraafplaatsen en veelal wordt dan aangenomen dat het daarbij dan om priesters gaat. Bekend is dat deze vaak andersom begraven werden omdat zij op die manier dan bij de verrijzenis direct voor de gelovigen staan en deze kunnen leiden. Een vergelijkbare redenering stelt dat geestelijken gezien kunnen worden als de vertegenwoordiger van Christus op aarde en daarom zo begraven worden dat zij dezelfde positie innemen als Christus bij zijn wederkomst. Opgemerkt moet echter worden dat het kerkelijk wetboek ten aanzien van begraven geen onderscheid maakt tussen de gewone gelovigen en geestelijken. Fysisch-anthropologisch onderzoek van de in dit rapport besproken skeletresten heeft verder uitgewezen dat slechts een van de skeletten¹²³ met zekerheid een man betreft. In de andere gevallen gaat het om respectievelijk een vrouw en twee kinderen. Een verklaring van de afwijkende oriëntatie van de skeletten op basis van het idee dat het om priesters zou gaan is dus niet houdbaar.

Verder zijn er vijf graven waarbij sprake is van een noord-zuid oriëntatie, waarbij het hoofd zich of in het zuiden of in het noorden bevindt.¹²⁴ Ook deze behoren tot de hoger gelegen en mogelijke jongere graven.¹²⁵ Deze afwijkende oriëntatie wordt wel vaker op laat- en postmiddeleeuwse begraafplaatsen waargenomen, onder

andere te Mechelen, Antwerpen, Waalwijk en Venlo, maar een eenduidige verklaring ervoor is niet voorhanden. Veelal wordt gedacht aan een religieuze c.q. liturgische achtergrond of een relatie met ziekte of militairen.¹²⁶ Noch het fysisch antropologisch onderzoek aan deze skeletten noch de ermee geassocieerde vondsten geven uitsluitsel wat in deze gevallen de verklaring zou kunnen zijn.

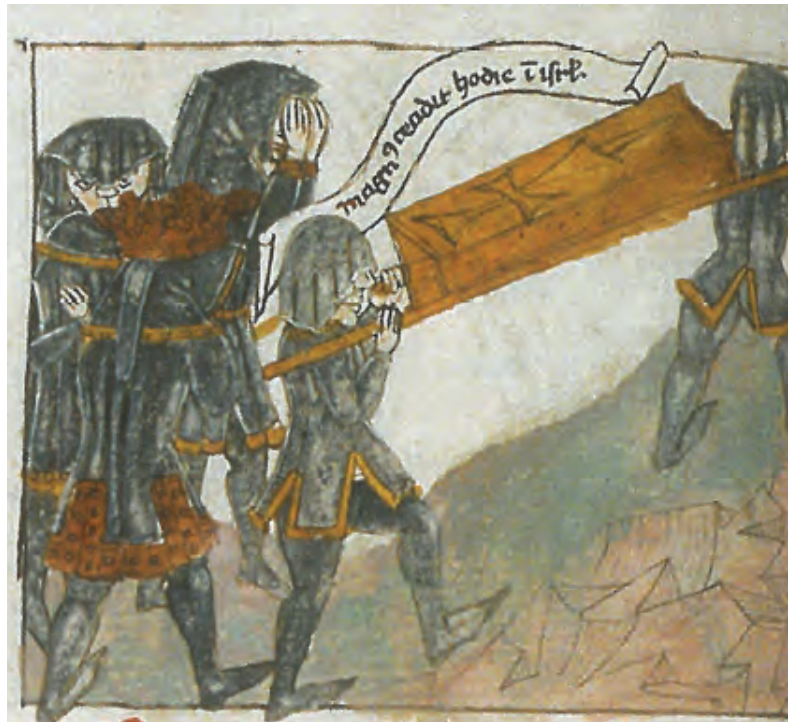
Ten aanzien van de wijze van begraven kan gesteld worden dat alle doden vermoedelijk begraven zijn in houten kisten. Hiervan resteerden alleen nog de verkleuringen in de grond en de spijkers waarmee de planken aan elkaar bevestigd waren.¹²⁷ Vanwege het feit dat de graven op en door elkaar heen gesitueerd zijn, waardoor met name oudere graven vergraven waren, kan niet uitgesloten worden dat in sommige gevallen geen sprake is geweest van een kist. In dat geval zal het lijk hooguit in een doek gewikkeld zijn geweest. Aanwijzingen voor de aanwezigheid van in bak- of natuursteen opgetrokken grafkelders zijn niet aangetroffen.

Onder de metaalvondsten bevinden zich geen restanten van kistbeslag of handvaten. De kans dat deze tijdens het onderzoek gemist zijn lijkt klein aangezien alle graven handmatig zijn leeggehaald. Vooralsnog mag aangenomen worden dat de kisten eenvoudig uitgevoerd waren en met touwen of op een draagbaar naar het graf gedragen werden (afb. 5.12 en 5.13). Vermeldenswaard is wel de vondst van een klein fragment geschulpt hout dat mogelijk een restant van een sierrand of sierelement van een kist betreft.¹²⁸

Tijdens het onderzoek zijn als gevolg van de slechte conserveringscondities voor organisch materiaal geen textielresten aangetroffen. Over de wijze waarop de dode gekleed was kunnen dus geen zekere uitspraken gedaan worden.

In en rond de graven zijn weinig metaalvondsten gedaan die zouden kunnen wijzen op een volledige kleding van de doden. De enige vondsten betreffen kledinghaakjes en spelden. Gezien dit gegeven en historische referenties over begrafenistradities mag aangenomen worden dat de doden begraven werden in alleen een doodshemd, dat met haakjes of spelden gesloten werd.¹²⁹ Onderkleding, zoals broeken e.d. ontbraken. Waarschijnlijk omdat het onderlichaam bij een eventuele opbaring afgedekt werd door de kistbekleding, een zogenoemd waadkleed. Wel is in een graf een fragment van een (mogelijk) oorijzer aangetroffen.

In enkele graven zijn munten aangetroffen.¹³⁰ Het meegeven van muntgeld aan de doden is een wijdverbreid laat- en postmiddeleeuws gebruik. De reden ervoor is niet geheel bekend. In de 17^e eeuw werd het mogelijk gedaan om de nagelaten bezittingen van de doden af te kopen. Een andere mogelijkheid is dat men dit deed om de terugkeer van de ziel in de overledene, via de ogen, te verhinderen. Er zijn ook gevallen bekend dat munten op de ogen werden gelegd om ze te doen sluiten. De datering van de munten loopt van 1295 tot 1633 AD. Hoewel de munten zelf voor het merendeel nauwkeurig gedateerd kunnen worden, betekent de aanwezigheid ervan niet dat ook het graf zelf uit die periode dateert. Feit is namelijk dat de exacte positie van de munt in het graf niet altijd bekend is en dat niet uitgesloten kan worden dat de munt is meegevoerd met grond waarmee het

Afb. 5.12:
De dode wordt, gelegen
in een grafkist, met een
draagbaar naar de be-
graafplaats gebracht.
in: Speculum humanae
salvationis, Keuelen, fra-
ter Nycolaus, circa 1450.
(coll. KB).

Abner ducit ad tumulu . 2 p 3.
 Quātis lacrimis et lamentatōibz nō pparetū.
 Bestialis porciq porci clamāte commouetur.
 Et qd tā turbatissē mūi non miseretur.
 Ihū qpassō ē et fleuit cū marā magdalena.
 Et qd non flexit cū vāme tam amena

Afb. 5.13:
De dode wordt in doeken
gewikkeld, zonder graf-
kist in een graf bijgezet.
in: Connolly Book of
Hours (coll. John J. Burns
Library, Boston College).

Afb.5.14:
Verdeling man, vrouw,
baby's en kinderen.

graf is dichtgestort of dat de munt zelfs helemaal niet bij het graf hoort en eigenlijk afkomstig is uit een latere verstoring. Dit moet zeker het geval te zijn bij context 513, waarin een munt uit 1611-1633 is aangetroffen. Dit graf bevindt zich binnen het passantenverblijf. De aanleg van graven daarbinnen gedurende het gebruik van het gebouw, 14^e tot en met 20^e eeuw, is onwaarschijnlijk. Vermoedelijk is de munt dus afkomstig uit een latere ingraving, die het graf verstoord heeft.

Tijdens het fysisch-anthropologisch onderzoek kon bij de meeste skeletten het geslacht en/of de leeftijd vastgesteld worden.¹³¹ Wanneer deze gegevens gekoppeld worden aan de verspreiding van de graven lijkt wat betreft mannen versus vrouwen geen sprake te zijn van een specifieke clustering (afb. 5.13). Ook voor wat betreft kinderen (1-9 jaar) en 'tieners' (10-19 jaar) is dit niet het geval. Dit in

tegenstelling tot de groep van te vroeg- of doodgeboren kinderen (< 1 jaar). Deze zijn allemaal min of meer in de noordwesthoek van de begraafplaats gesitueerd, bovenop de gedempte gracht die tot in de 15^e eeuw hier de noordelijke begrenzing van de begraafplaats vormde. Gezien deze clustering is hier mogelijk sprake van een zogenaamd 'limbus infantium', een grensgebied tussen het gewijde en ongewijde deel van een kerkhof, waar kraam- en doodgeboren kinderen kwamen te liggen. De aanleg en het gebruik ervan dateert vanwege de ligging op de gedempte gracht en het feit dat dit deel pas in 1558 bij de begraafplaats werd getrokken niet van voor de 2de helft van de 16^e eeuw. In de periode daarvoor lijkt een dergelijk 'limbus infantium' te ontbreken.

Fasering

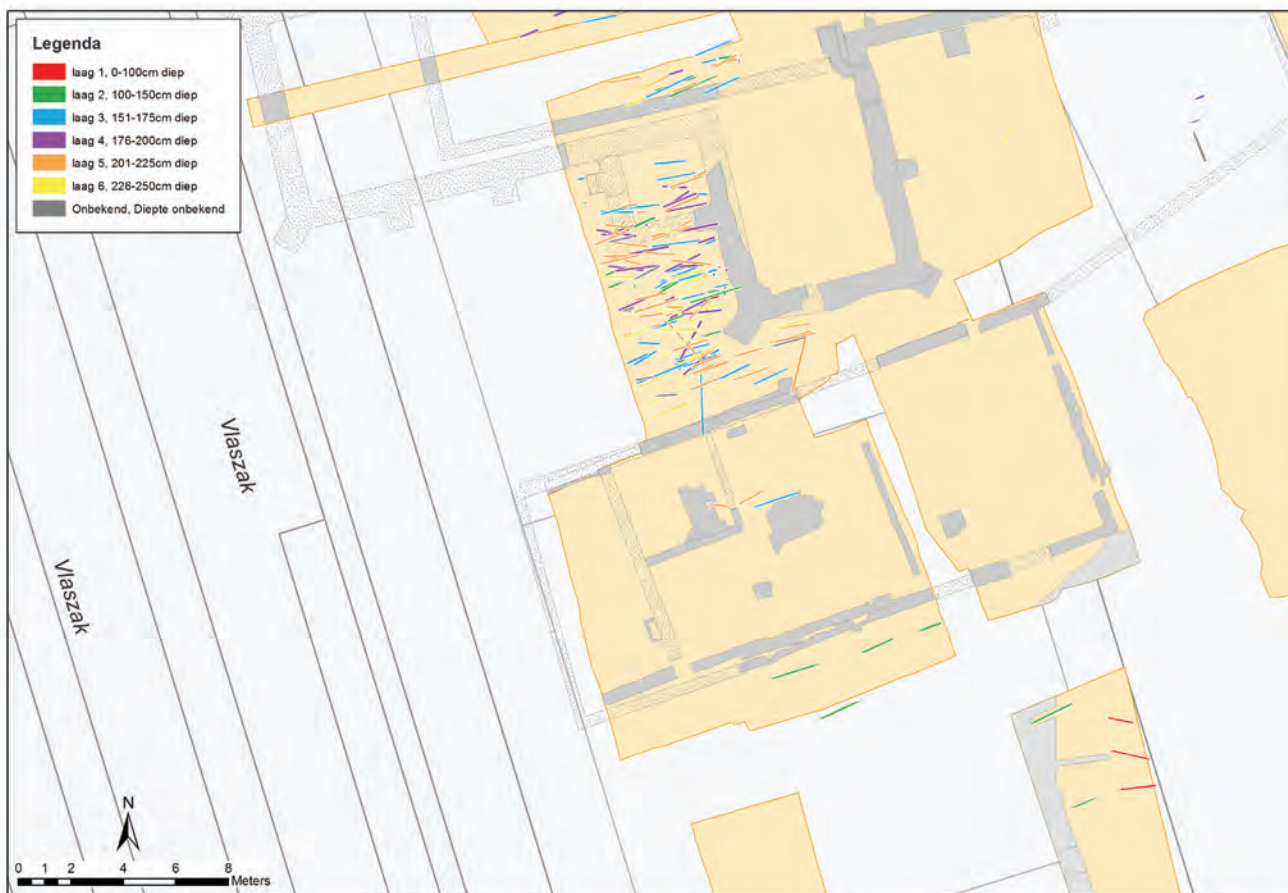
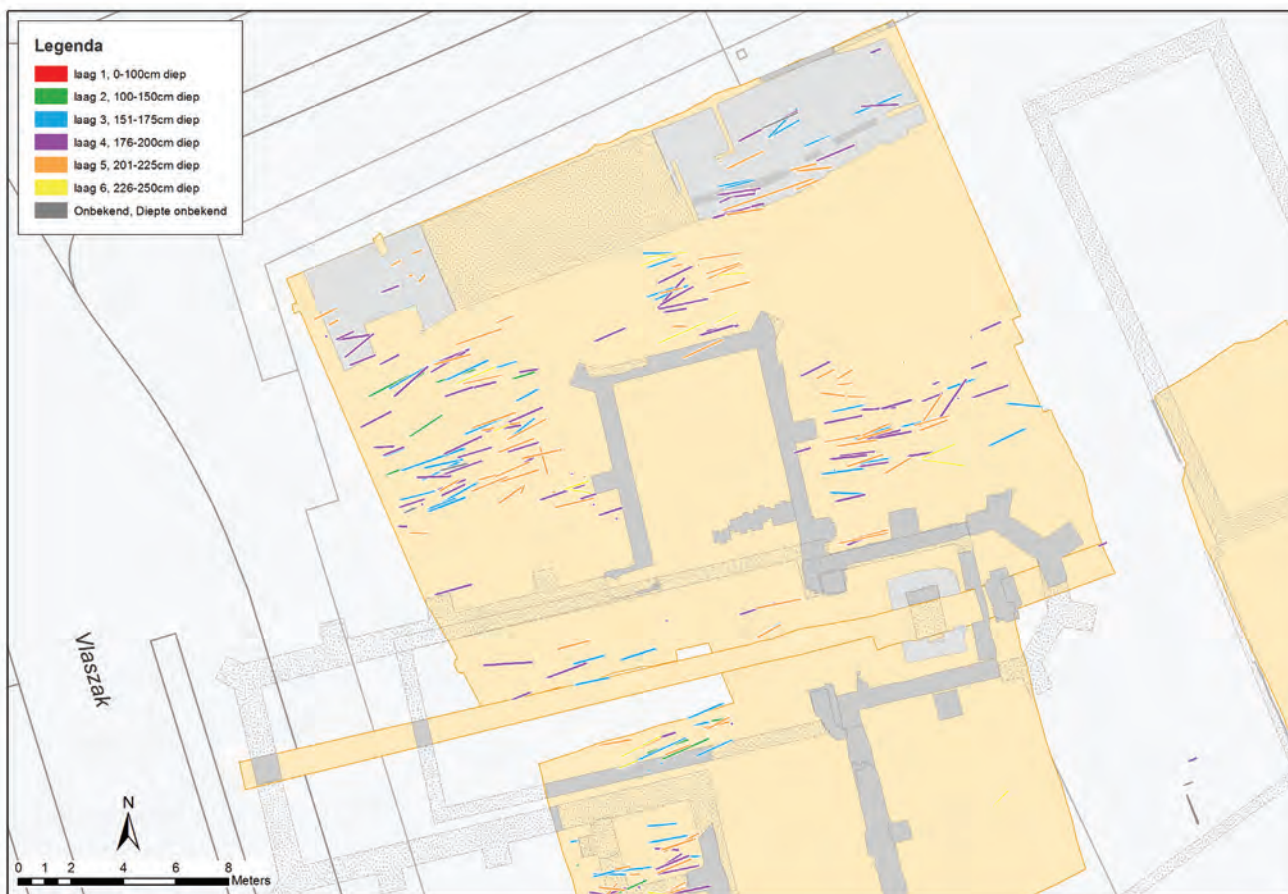
Datering van de individuele graven en het aanbrengen van een fasering in het gebruik van de begraafplaats is vanwege de vele vergravingen problematisch, temeer daar andere indicatoren voor een relatieve ouderdom, zoals oversnijding door gebouwrusten, slechts beperkt voorkomen. Wel kan binnen de graven op basis van de diepte van het bekken van de skeletten een zekere mate van clustering onderscheiden worden. Het gaat daarbij dan om de volgende niveaus:

1. 0,00 tot 1,00 m + NAP
2. 1,01 tot 1,50 m + NAP
3. 1,51 tot 1,75 m + NAP
4. 1,76 tot 2,00 m + NAP
5. 2,01 tot 2,25 m + NAP
6. 2,26 tot 2,50 m + NAP

Aangenomen zou kunnen worden dat de diepst gelegen skeletten het oudst zijn en de hoger gelegen jonger. Dit op basis van het gegeven dat men bij de aanleg van jongere graven wel onderliggende grafkuilen heeft verstoord, maar dat men de daarin gelegen skeletten zelf gerespecteerd lijkt te hebben. Zo zijn er slechts in beperkte mate aanwijzingen voor het ruimen van graven.¹³² Op basis hiervan zou aangenomen kunnen worden dat elke 'niveau' gelijkgesteld mag worden met een separate 'gebruiksfase' binnen de begraafplaats. Het verschil in diepte van het skelet hangt daarbij dan samen met het tussentijds aanbrengen van ophogingslagen waardoor het 'ingravingsniveau' hoger kwam te liggen. Of dit aanbrengen van ophogingslagen heeft plaatsgevonden in het kader van het gebruik van de begraafplaats of dat het samenhangt met (ver)bouwactiviteiten in een breder kader is onduidelijk.

Wanneer vervolgens naar de verspreiding van de graven binnen elk niveau gekeken wordt vallen een aantal zaken op.

Zo betreft het eerste niveau, de meest diepe graven, een kleine groep van vier meervoudige begravingen die, afgezonderd van de rest, aan de zuidoostzijde van de locatie gelegen zijn (afb. 5.12).¹³³ Het fysisch antropologisch onderzoek heeft uitgewezen dat het om één vrouw, twee mannen en zes kinderen/jong volwasse-

Afb. 5.15:
Graven
0,00 tot 1,00 m + NAP.

nen gaat.¹³⁴ In eerste instantie is aangenomen dat het hier vanwege de diepe ligging om de oudste graven zou gaan. C14-analyse van één van de graven leverde evenwel een datering op tussen 1520–1660 AD.¹³⁵ Op basis van de geclusterde ligging is het aannemelijk dat de hele cluster in deze periode geplaatst moet worden en dat zij mogelijk een laatste gebruik van de begraafplaats representeert. Gezien het feit dat het hier ook allemaal meervoudige graven betreffen rijst de vraag of er tussen de overledenen sprake is van een relatie. Misschien betreffen het de laatste pestslachtoffers die ter plaatse begraven werden.

Afb. 5.14a (linkerpagina):
Verdeling van de graven
naar alle niveau's.

De graven behorend tot het tweede niveau, van 1,0 tot 1,5 m + NAP, bevinden zich met uitzondering van één graf aan de zuidoostzijde, allen aan de westzijde

Afb.5.16:
Graven
1,01 tot 1,50 m + NAP.

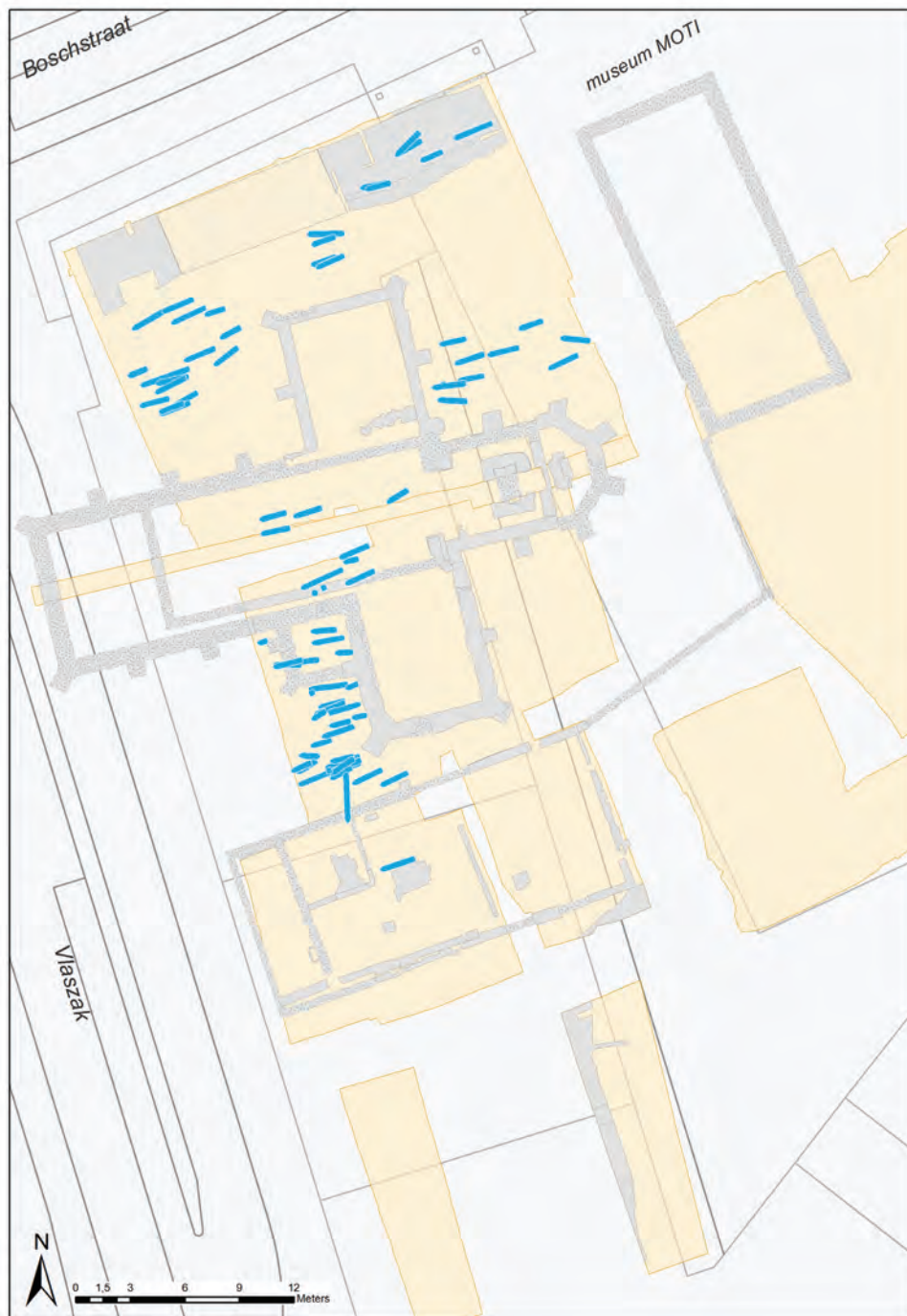
Context	Referentienr.	Datering 1-sigma	Datering 2-sigma
702	Beta-298106	1290-1380	1280-1390
496	Beta-298104	1470-1630	1450-1640
597	Beta-289105	1300-1400	1290-1410
576	Gr-onbekend	1594 ongecalibreerd	1420-1640

Tabel 3:
C14-dateringen graven
niveau 1,0 tot 1,5 m + NAP

van de locatie (afb. 5.16). C14-analyse van vier skeletten leverde uiteenlopende dateringen op (tabel 3).

Ervan uitgaande dat de graven vanwege hun overeenkomst in diepte tot een zelfde fase behoren kunnen zij op hun vroegst uit het laatste kwart van de 13^e

Afb.5.17:
Graven
 1,51 tot 1,75 m + NAP.

eeuw dateren. Dit is beduidend later dan de eerste vermelding van het Gasthuis in 1246. Wel sluit dit aan op de in 1294 vermelde stichting van het Onze Lieve Vrouwe altaar. Waarschijnlijk markeert de stichting van het altaar, in tegenstelling tot eerdere aannames, de eerste aanleg van de kapel en is pas toen begonnen met het begraven ter plaatse. Een dergelijke datering sluit ook aan bij de op de begraafplaats en in graven gevonden munten waarvan geen één van voor 1285 dateert.¹³⁶

Opvallend is dat een deel van de tot dit niveau behorende graven direct ten zuiden en zelfs binnen het passantenverblijf is gesitueerd.¹³⁷ Ervan uitgaande dat dit de oudste graven betreffen zou dit betekenen dat de begraafplaats zich verder zuidelijk uitstrekte. Ook enkele graven die tot het beduidend hoger gelegen vijfde

niveau behoren zijn binnen het passantenverblijf gesitueerd.¹³⁸ Zoals eerder aangegeven moet de aanleg van graven daarbinnen gedurende het gebruik ervan, 14^e tot en met 20^e eeuw, onwaarschijnlijk geacht worden. De binnen het passantenverblijf gesitueerde graven moeten dan ook vooralsnog gerekend worden tot de periode voorafgaand aan de aanleg daarvan. De aanwezigheid van deze graven betekent tevens dat de onder het passantenverblijf gelegen oost-west georiënteerde sloot niet is aangelegd om de begrenzing van de begraafplaats te markeren. Twee van de onder het passantenverblijf gelegen graven doorsnijden namelijk de opvulling van deze sloot. De aanleg en het gebruik van de sloot dateert in dat geval dus nog van voor de ingebruikname van de begraafplaats rond 1294. Ten aanzien van de graven ten zuiden van het passantenverblijf kan vooralsnog niet uitgesloten worden dat zij tot een latere gebruiksfase van de begraafplaats behoren. Mogelijk vonden dus ook na aanleg van het passantenverblijf in de loop van de 14^e eeuw ten zuiden daarvan nog begravingen plaats. De C14-analyses van de Contexten 496 (1450 – 1640 AD) en 576 (1420 – 1640 AD) geven ook aan dat de datering van de graven op het tweede niveau zeker doorloopt tot in de 15^e eeuw of mogelijk zelfs nog later.

De graven behorend tot het derde niveau, van 1,51 m + NAP tot 1,75 m + NAP, bevinden zich ten noorden en zuidwesten van de kapel (afb. 5.17). Graven ten zuiden van het passantenverblijf komen nu niet meer voor, maar wel heeft de begraafplaats zich aan de noordzijde van de kapel in oostelijke richting uitgebreid. C14-analyse van een direct ten noorden van de apsis gesitueerd skelet leverde een datering op in de periode 1410-1450 AD.¹³⁹ Op basis hiervan vond de uitbreiding van de begraafplaats in oostelijke richting dus al in de eerste helft van de 15^e eeuw plaats. Een 'eindpunt' voor de graven behorend bij dit niveau is moeilijker vast te stellen. Enkele graven aan de noordzijde, op de vulling van de gracht, geven aan dat voor graven op dit niveau een datering tot na 1558 mogelijk is.

De graven behorend tot het vierde niveau, 1,76 tot 2,00 m + NAP, bevinden zich ten westen van het zuidelijk transept van de kapel en ten westen, oosten en noorden van het noordelijk transept. Ook binnen het schip van de kapel is sprake van enkele begravingen (afb. 5.18). C14-analyse van een graf binnen de kapel leverde een datering op in de periode 1312-1496 AD.¹⁴⁰ Bij twee andere begravingen in de kapel was verder sprake van munten die de desbetreffende graven respectievelijk in de periode 1384-1405 en 1375-1500 dateren.¹⁴¹ Vanwege het feit dat deze graven binnen de kapel gelegen zijn en er dus ter plaatse minder opgehoogd zal zijn, is het de vraag in hoeverre deze dateringen indicatief zijn voor de begravingen op dit niveau buiten de kapel. Feit is wel dat een begindatering voor de aanleg van de graven voor het einde van de 15^e eeuw aansluit op het feit dat enkele graven van dit niveau oversneden worden door de fundering van de laat-gotische kapel. De aanleg daarvan dateert mogelijk van omstreeks 1505 AD.¹⁴² Een graf direct ten noorden van het noordelijk transept bevatte verder de oudste van de in de graven aangetroffen munten, een Double Parisis uit de periode 1285-1303.¹⁴³

Afb. 5.18:
Graven
1,76 tot 2,00 m + NAP.

De graven behorend tot het vijfde niveau, 2,01 tot 2,25 m + NAP volgen in hoofdlijn het beeld van het vorige niveau (afb. 5.19). Opvallend is dat drie van de tot dit niveau behorende skeletten gesitueerd zijn binnen het passantenverblijf.¹⁴⁴ Vanwege deze positie moeten deze graven ondanks hun hoge ligging tot de oudste fase van de begraafplaats gerekend worden. Een ander graf behorend tot dit niveau bevatte een munt uit de periode 1400-1600.¹⁴⁵ Gezien de positie van het graf, onder de muur van het noordtransept van de laat-gotische kapel, moeten het graf en de munt van voor 1505 dateren. Een in de kapel zelf gelegen graf bevatte een munt uit de periode 1375-1500¹⁴⁶ terwijl een graf ten westen van het zuidelijke transept een munt uit de periode 1590-1605 bevatte.¹⁴⁷ Verder is op laatstgenoemde locatie ook sprake van het voorkomen van verscheidende skeletten

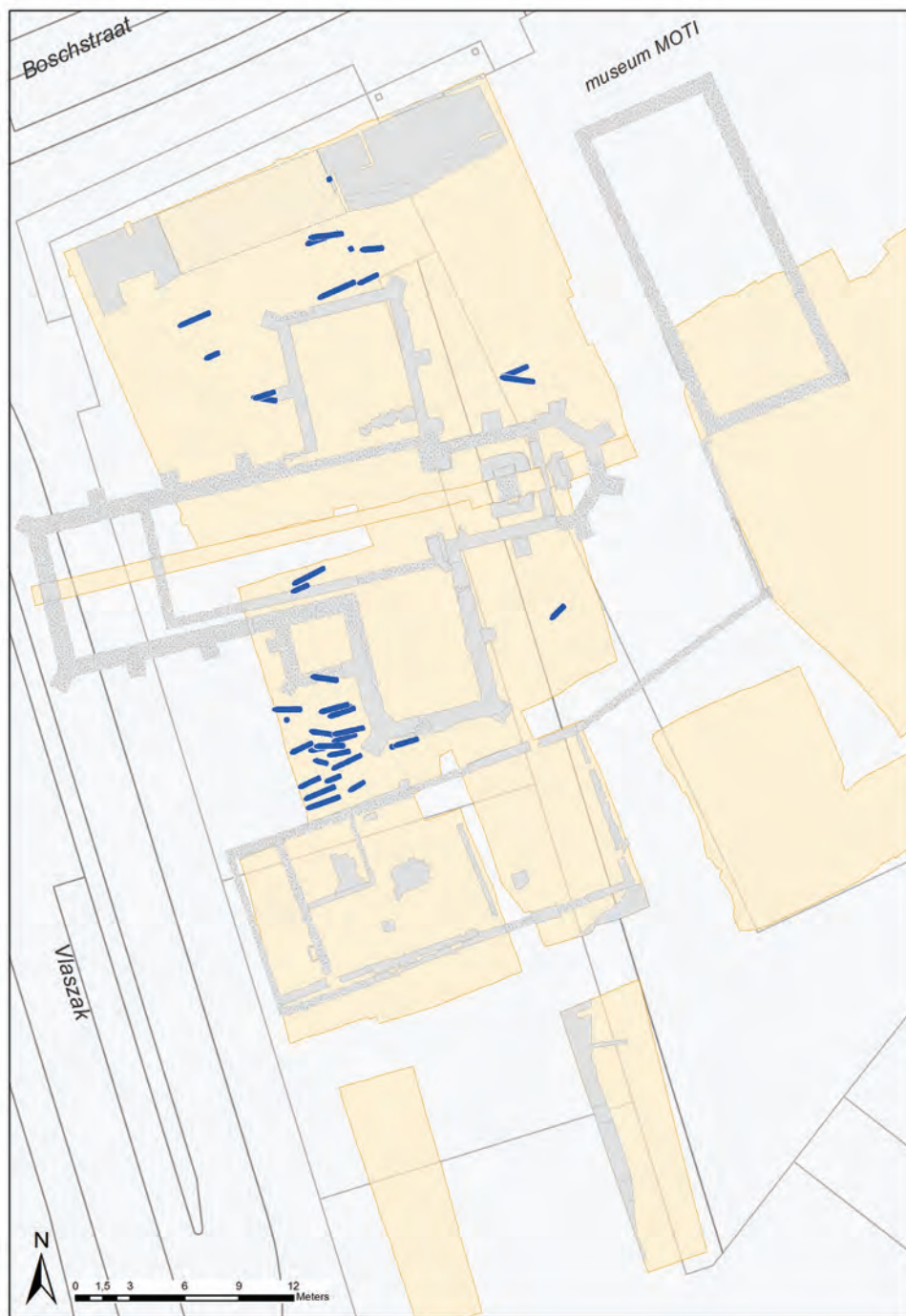

Afb.5.19:
Graven
2,01 tot 2,25 m + NAP.

waarvan de gebitten slijtagesporen vertonen als gevolg van pijproken.¹⁴⁸ De einddatum van de graven op dit niveau loopt dan ook zeker door tot in het begin van de 17^e eeuw.

De graven behorend tot het hoogste niveau, 2,26 tot 2,50 m + NAP, bevinden zich zowel ten noorden als ten zuidwesten van de kapel (afb. 5.20). Nu is er ook aan de zuidoostzijde van de kapel sprake van het voorkomen van een graf.¹⁴⁹ Gezien het feit dat een deel van de graven gelegen is onder de bebouwing langs de Boschstraat gaan de oudste graven op dit niveau terug tot voor 1618. Verder bevindt één van de graven zich mogelijk onder de fundering van een uitbouw van het zuidelijk transept.¹⁵⁰ De concentratie van de graven aan voornamelijk de zuidwestzijde van de kapel geeft aan dat het merendeel ervan vermoedelijk van na 1618 dateert, als aan de noordzijde vanwege het verschijnen van de bebouwing

Afb. 5.20:
Graven
 2,26 tot 2,50 m + NAP.

hier geen ruimte meer is. Vermeldenswaard is dat een graf aan de westzijde van het noordtransept een munt uit de periode 1375-1425 bevatte.¹⁵¹

Bovenstaande bespreking van de verspreiding van de graven op basis van diepte van de skeletten, in samenhang van de datering van individuele graven, geeft aan dat geen sprake was van strikt gescheiden fasen in het gebruik van de begraafplaats. Wel lijkt op basis van de indeling een hoofdlijn in het gebruik aangebracht te kunnen worden.

Daarbij bevinden de oudste graven zich ten noordwesten en ten zuidwesten van de kapel. Op basis van C14-dateringen en de in graven aangetroffen munten dateert geen van de graven van voor 1280. Dit is beduidend later dan de eerste vermelding van het Gasthuis in 1246. Wel sluit dit aan op de vermelding in 1294

Afb.5.21:
Graven
diepte onbepaald.

van de stichting van het Onze Lieve Vrouwe altaar. Waarschijnlijk markeert de stichting van dit altaar de eerste aanleg van de kapel en is pas aansluitend daarop begonnen met het begraven ter plaatse. Verder lijken de graven binnen de kapel niet per definitie tot de oudste graven te behoren.¹⁵² Daarbij moet dan wel opgemerkt worden dat één van de graven binnen de kapel eventueel uit de periode 1312 of later zou kunnen dateren.

Opvallend is dat zowel onder als ten zuiden van het passantenverblijf enkele graven voorkomen. Van de onder het passantenverblijf gelegen graven wordt voornamelijk aangenomen dat deze van voor de aanleg daarvan dateren en tot de vroegste fase van de begraafplaats moeten behoren, dat wil zeggen laat 13^e en vroeg 14^e eeuw. Tevens betekent dit dat de onder het passantenverblijf gelegen oost-west georiënteerde sloot niet is aangelegd om de maximale begrenzing van

de begraafplaats te markeren. Twee van de onder het passantenverblijf gelegen graven doorsnijden namelijk de opvulling van deze sloot. De aanleg en het gebruik van de sloot dateert in dat geval dus waarschijnlijk nog van voor de aanleg van de kapel in 1294. Na de aanleg van het passantenverblijf in (het begin van) de 14de eeuw lijkt dit overeenkomstig historische gegevens gedurende langere tijd ter plaatse de begrenzing van de begraafplaats aan te geven. In de loop van de daarop volgende eeuwen breidde de begraafplaats zich in noordoostelijke richting uit waarbij tevens sprake was van een toename in het aantal begravingen. Dit sluit aan op de historische gegevens. Deze geven aan dat in 1496 het Gasthuis 'slechts' bestemd was voor twaalf personen. In 1556 is dat vervolgens gestegen tot achten-
twintig.¹⁵³ Ook het feit dat de graven vrijwel allemaal terzijde van de transepten van de laat-gotische kapel uit het begin van de 16^e eeuw gesitueerd zijn en niet daarbinnen of onder de funderingen ervan, geeft aan dat het merendeel van de begravingen waarschijnlijk uit de 16^e en de 17^e eeuw dateert. In samenhang met de historische gegevens betreft een groot deel van de begraven personen waarschijnlijk dan ook pestslachtoffers. Zo was vanaf 1581 het voormalige passantenverblijf in gebruik als pesthuis. In 1618 kromp de begraafplaats als gevolg van de aanleg van de bebouwing langs de Boschstraat in tot het deel ten zuidwesten van de kapel. Vanwege de beperkte ruimte werd op een gegeven moment vervolgens het tot dan toe ongebruikte terreindeel ten zuidoosten van de kapel in gebruik genomen. Ook de enkele aangetroffen knekelkuilen zijn hier gesitueerd en de aanwezigheid ervan hangt waarschijnlijk samen met de late ingebruikname van dit deel. Mogelijk bevatte zij namelijk materiaal dat geruimd werd ten behoeve van de aanleg van de bebouwing langs de Boschstraat en waarvoor elders op het terrein geen plek was. Het geringe aantal graven hier wijst eveneens op een late in gebruik name van dit deel van de begraafplaats. Vooralsnog is het namelijk aannemelijk dat in de loop van de 17^e eeuw, waarschijnlijk al in 1625 als de kapel in gebruik wordt genomen als turfschuur, maar in ieder geval zeker in 1637 als de bewoners ter kerke gaan in de Grote Kerk, een eind aan het reguliere gebruik van de begraafplaats kwam. De aan de zuidoostzijde van het passantenverblijf aangesneden meervoudige begravingen wijken qua diepte en ligging sterk af van de overige graven. Hoewel zij opvallend genoeg het diepst gelegen zijn, is op basis van een C14-datering een toeschrijving tot de allerlaatste, 17^e-eeuwse fase van de begraafplaats mogelijk.

5.7 De particuliere bebouwing langs de Boschstraat

In 1617 werd het terreindeel langs de Boschstraat, gerekend vanaf de hoek van de huidige Vlaszak tot aan het Gasthuisgebouw, onttrokken aan de begraafplaats waarna het verkaveld en uitgegeven werd aan een aantal eigenaren die er particuliere huizen op bouwden. Tijdens het in 1985 uitgevoerde onderzoek zijn van deze huizen, die in de 20^e eeuw gesloopt waren, slechts beperkt restanten teruggevonden (afb. 5.22). Het gaat daarbij dan voornamelijk om de dieper ingegraven sporen, zoals kelders en beer- en waterputten (afb. 5.23). Zowel de sporen zelf als

Afb.5.22:
**Sporen particuliere
huizen Boschstraat.
(Campagne 1985).**

Afb.5.23:
**Beerput behorend bij
Boschstraat 12.**

Afb.5.24:
**Gasthuiskapel als onderdeel
van particuliere bebouwing
aan de Beijerd. Foto:
C.L. Temminck Groll, 1956
(coll. Stadsarchief Breda).**

Afb.5.25 (rechts):
Uitsnede kadastrale
minuut 1824 met panden
Boschstraat.

de opgravingsdocumentatie ervan zijn te beperkt van omvang om de aanleg en eventuele verbouwingen van de afzonderlijke huizen goed te kunnen faseren. Voor de uitleg van de panden kan in principe ook verwezen worden naar de kadastrale minuut van 1825 die een goed beeld ervan geeft (afb. 5.25). Verder kan verwezen naar de historische paragraaf over deze panden in bijlage 1 en naar hoofdstuk 6 waar de inhoud van een kuil en enkele bij deze panden behorende beer- en waterputten in detail besproken wordt.

5.8 Interpretatie en discussie

De op het Gasthuiscomplex aangetroffen sporen en vondsten geven aan dat de oudste bewoning ter plaatse teruggaat tot de Romeinse tijd. Dit op basis van de aanwezigheid van een uit de eerste helft van de derde eeuw daterende boomstam waterput. Andere uit de Romeinse tijd daterende sporen zijn niet aangetroffen. Aangenomen mag worden dat de waterput deel uitmaakt van een erf en dat in de directe nabijheid sprake moet zijn geweest van bebouwing. De sporen daarvan zijn, voor zover ze binnen het onderzoeksterrein gelegen waren, waarschijnlijk bij het gebruik van de locatie in de late middeleeuwen geheel vernietigd. Opvallend is wel dat afgezien van het materiaal dat direct bovenop de put is aangetroffen, elders op de locatie nauwelijks materiaal uit de Romeinse tijd is aangetroffen. Ook niet als opspit in jongere sporen.

Sporen uit de vroege middeleeuwen zijn niet aangetroffen. Zowel binnen het Gasthuiscomplex als op daar aangrenzende terreinen is plaatselijk wel de aanwezigheid van een bovenop het schone gele dekzand gelegen zeer humeus donkerbruin tot zwart pakket vastgesteld. Onderzoek aan dit pakket heeft uitgewezen dat de top hiervan geïnterpreteerd moet worden als een akkerpakket dat is aangerijkt met vruchtbare zavel van elders en huisvuil. Een dergelijk intensief gebruik is indicatief voor tuinbouw of moestuinen en dateert uit de middeleeuwen. Tijdens

de campagne van 2003 is in een monster uit deze laag ook pollen van rogge en enkele akkeronkruiden aangetroffen. Verder kon vastgesteld worden dat bij het beakkeren geen keerploeg ingezet is, maar dat alleen sprake is geweest van een verspitten van de top van de laag. Het tijdens de campagne van 1985 aangetroffen vondstmateriaal lijkt aan te geven dat deze bewerking daar in de loop van de 13^e eeuw geplaatst moet worden.¹⁵⁴ Op het terreindeel ten oosten daarvan, zoals onderzocht tijdens de campagnes in 2003 en 2006, dateert het in de akkerlaag aangetroffen materiaal evenwel niet van voor 1375. Sporen van bij deze 13^e-eeuwse bewerking van het land behorende bebouwing zijn slechts in beperkte mate aangetroffen. Aan de westzijde van het Gasthuiscomplex, zoals onderzocht tijdens de campagnes in 2003 en 2006, ontbreken deze vrijwel terwijl de sporen aan de oostzijde sterk verstoord zijn door het latere gebruik als begraafplaats.

Voor zover op basis van de weinige sporen vastgesteld kan worden lijkt de bebouwing ter plaats in de 13^e eeuw uit minimaal een houten hoofdgebouw met een ten westen daarvan gelegen kleiner houten bijgebouw te bestaan. Een aan de westzijde van het terrein gelegen noord-zuid georiënteerde sloot vormde waarschijnlijk daar de begrenzing van de bewoning. Iets ten oosten daarvan bevond zich nog een greppel of sloot die eveneens een noord-zuid oriëntatie had. Het exacte verloop ervan kan evenwel niet nauwkeurig bepaald worden. Aan de zuidzijde van het in 1985 onderzochte areaal was verder sprake van een oost-west georiënteerde sloot. De exacte functie daarvan is onbekend. De aanleg ervan dateert in ieder geval van nadat de sloot aan de westzijde van de locatie was dichtgegooid, maar vermoedelijk nog van voor het gebruik van het terrein als begraafplaats.

Welke functies binnen de gebouwen uitgeoefend werden, is niet vast te stellen. Vooral nog wordt er vanuit gegaan dat het hoofdgebouw vanwege de mogelijk daarin aanwezige haardplaatsen een woonfunctie had. Of het gebouw aangemerkt kan worden als de eerste fase van het Gasthuis kan evenmin met zekerheid bepaald worden. Vooral nog wordt daar wel van uit gegaan. Het voornaamste argument daarvoor is het feit dat de aanwezigheid van het Gasthuis al in 1246 in de bronnen vermeld wordt. Aanwijzingen dat deze eerste fase elders in Breda gesitueerd was zijn er niet.

Aan het eind van de 13^e eeuw, vermoedelijk omstreeks 1294 kwam aan deze situatie een einde. De houten bebouwing werd afgebroken en de sloten werden dichtgegooid waarna aan de westzijde van het Gasthuiscomplex een bakstenen kapel in de vorm van een romaans zaalkerkje werd aangelegd. Gelijktijdig of kort daarop werd rondom de kapel ook begonnen met het begraven van personen. Aan de noordzijde werd de begrenzing van het Gasthuiscomplex en de begraafplaats daarbij aangegeven door een langs de huidige Boschstraat gesitueerde oost-west georiënteerde gracht.

Aan de westzijde valt de begrenzing van de begraafplaats buiten het opgegraven areaal. Aangenomen mag worden dat de begraafplaats zich hier uitstreckte tot aan de toenmalige, langs de oude vestgracht, gelegen Beijerdstraat. Deze gaat terug tot op het uit het begin van de 14^e eeuw daterende verbindingspad tussen

de Boschstraat en het ten zuiden daarvan gelegen St. Catharinaklooster. De oostgrens van de begraafplaats viel waarschijnlijk min of meer gelijk met de westgrens van de hoofdgebouwen van het Gasthuis. Tijdens de in 2006 uitgevoerde campagne zijn twee muurresten van de 14^e-eeuwse fase van dit gebouw aangetroffen. De zuidelijke begrenzing van de begraafplaats is minder duidelijk. Aangenomen is dat de eerder genoemde oost-west georiënteerde sloot hier de eerste begrenzing vormde. Het feit dat ten zuiden zelfs op de vulling ervan sprake is van het voorkomen van graven maakt dit uiteindelijk minder aannemelijk. Vooralsnog wordt er daarom van uitgegaan dat de sloot van voor de ingebruikname van de begraafplaats dateert. Mogelijk dat pas met de aanleg van het passantenverblijf de begraafplaats aan de zuidzijde begrensd werd.

Dit passantenverblijf (afb. 5.07), dat direct ten zuiden van de kapel gesitueerd is, betrof in opzet een rechthoekig gebouw met een breedte van circa 9,4 m. De lengte ervan kon vanwege latere uitbreidingsfasen en het feit dat het westelijk deel buiten het onderzochte areaal valt niet vastgesteld worden. Centraal in het pand bevond zich een haardplaats van leem, die was afgezet met bakstenen. Gezien de overeenkomsten in baksteenformaat, 26 x 13 x 7 cm, en metselwijze met die van de eerste fase van de kapel is de aanleg van het pand aan het begin van de 14^e eeuw gedateerd. Deze datering is evenwel niet zeker. Het feit dat onder het gebouw sprake is van begravingen geeft aan dat de aanleg ervan mogelijk later in de 14^e eeuw gezocht moet worden.

Eveneens in de loop van de 14^e eeuw werd de apsis van de kapel vergroot, waarna in de 15^e eeuw nog enkele bouwkundige reparaties uitgevoerd werden. Naar de reden voor de vergroting van de apsis kan slechts gegist worden. Mogelijk hangt deze samen met een splitsing van functies, waarbij de ziekenverzorging naar een apart gebouw verplaatst werd en het nu puur religieuze karakter van de kapel via een vergroting van de apsis benadrukt werd. Verder kan gewezen worden op de vermelding in de historische bronnen van de stichting van het beneficie van St. Joost in 1340.

In de tweede helft van de 15^e eeuw vonden vervolgens enkele grootschalige wijzigingen plaats. Zo werd rond 1450 de gracht aan de noordzijde, langs de Boschstraat, gedempt. De reden hiervoor is onduidelijk, maar gezien vergelijkbare acties op terreinen direct ten noorden van de Boschstraat lijkt dit onderdeel uit te maken van een grotere herinrichting van het gebied. Het dichtgooien hangt in ieder geval niet samen met een uitbreiding van de begraafplaats. Feit is namelijk dat pp de vulling van de gracht enkele restanten van leem(-vloeren?) en een haardplaats zijn aangetroffen. Waarschijnlijk gaat het hier om restanten van bebouwing die hier volgens de historische bronnen in ieder geval aan het begin van de 16^e eeuw gesitueerd zou zijn geweest. Verder vermelden de historische bronnen dat de noordzijde van het complex, dus de strook langs de Boschstraat en ter plaatse van de voormalige gracht, in 1538 ingericht werd als turfmarkt (zie bijlage 1). In 1558 kwam aan het gebruik van deze zone als turfmarkt vervolgens een einde en waarschijnlijk is pas toen de strook bij de begraafplaats getrokken. Aan het begin van de 16^e eeuw werd de Romaanse kapel afgebroken en opnieuw

opgetrokken in de vorm van een laat-gotische kruiskapel. Ook een vernieuwing en vergroting van het passantenverblijf moet mogelijk in deze periode geplaatst worden. Dit laatste is evenwel niet zeker. Op basis van het in de fundering van het nieuwe gebouw toegepaste baksteenformaat is een oudere, 15^e-eeuwse datering voor de aanleg mogelijk. Het feit dat de zuidoosthoek van het gebouw een 15^e-eeuwse sloot oversnijdt maakt een latere datering evenwel aannemelijker.

In de 16^e en het eerste kwart van de 17^e eeuw intensiveert het gebruik van de begraafplaats, onder andere vanwege het feit dat de slachtoffers van de pestepidemieën die Breda in deze periode teisterde hier begraven werden. In 1581 wordt het passantenverblijf ook herbestemd en dient dan tot in de 17^e eeuw als pesthuis.

In 1618 werd het terreindeel langs de Boschstraat onttrokken aan de begraafplaats, waarna het verkaveld en uitgegeven wordt aan een aantal erfpachters die er particuliere huizen op bouwen. Uiterlijk in 1637, als de bewoners ter kerke gaan in de Grote Kerk, komt waarschijnlijk een eind aan het reguliere gebruik van de

Periode	Sporen
Romeinse tijd	Waterput, eerste helft 3 ^e eeuw.
vroege middeleeuwen	Geen sporen.
late middeleeuwen	Tot circa 1200 geen sporen of vondsten.
13 ^e eeuw	Greppels, sloten en sporen van enkele houten gebouwen. Aangenomen wordt dat de sporen samenhangen met een eerste gebruik als Gasthuis. De oudste historische vermelding daarvan dateert uit 1246.
1294	Aanleg bakstenen kapel en waarschijnlijk start ingebruikname begraafplaats, inclusief aanleg gracht aan noordzijde van Gasthuiscomplex.
Eerste helft 14 ^e eeuw	Kapel vergroot, aanleg eerste fase passantenverblijf. Waarschijnlijk ook aanleg van eerste fase Gasthuisgebouw.
15 ^e eeuw	Aanpassingen aan kapel vanwege verzakkingen en dichtgooien gracht langs Boschstraat.
Rond 1500	Afbraak romaanse kapel en aansluitende aanleg laat-gotische kruiskapel (1505?), vernieuwing en vergroting passantenverblijf.
16 ^e eeuw	Intensivering gebruik begraafplaats, vermoedelijk pestslachtoffers.
1618	Onttrekking terreindeel noordwestzijde Gasthuiscomplex aan begraafplaats en start aanleg van particuliere panden ter plaatse.
1637	Einde gebruik begraafplaats, start grootschalige verbouwing Gasthuis
Tweede helft 17 ^e tot en met eerste helft 19 ^e eeuw	Diverse sporen van pandjes langs Boschstraat en gebouwen Gasthuis en daarop volgend gebruik als Oudemannenhuis.
1956-1957	Sloop kapel, voormalig passantenverblijf/pesthuis en gebouwen langs Pasbaan en Vlaszak.

Tabel 4:
**Overzicht fasering bewo-
ningsgeschiedenis Gast-
huiscomplex op basis van
aangetroffen sporen.**

begraafplaats. Aansluitend hierop werd het Gasthuis zelf in verschillende fasen grondig verbouwd. Zo werd het hoofdgebouw van een geheel nieuwe gevel voorzien. Van deze 17^e-eeuwse verbouwing zijn tijdens de onderzoeken geen sporen aangetroffen. Wel zijn enkele muurresten van een 17^e-eeuwse bouwphase van het in oorsprong zeker al uit 1510 brouwhuis aangetroffen. Bekend is dat het brouwhuis in 1824 werd afgebroken om plaats te maken voor een nieuwe slaapzaal voor twaalf mannen.

In 1798 komt definitief een eind aan het Gasthuis. Vanaf dat moment is het geen Gasthuis meer maar een Oudemannenhuis. Sporen die tot deze gebruiksfase behoren betreffen onder andere restanten van de in 1934 aangelegde oostvleugel ervan.

Noten

1. De nadruk bij de bespreking ligt op de resultaten van de campagne van 1985. De resultaten van het onderzoek in 2003 en 2006 worden alleen samengevat. Voor een gedetailleerde analyse van de resultaten van laatste twee genoemde campagnes wordt verwezen naar de desbetreffende rapporten en artikelen, respectievelijk Jayasena 2003, Van de Venne 2008, Van de Venne 2010.
2. De insteek betreft C653. Op de veldtekening is aan de boomstamput zelf geen contextnummer toegekend, maar de foto van de coupe vermeldt contextnummer 745. In de velddocumentatie is deze evenwel benoemd als 'begraving'. Op de veldtekening zijn aan de zuidzijde van de insteek twee noord-zuid georiënteerde couplijnen aangegeven. De tekening van deze mogelijke coupes is echter niet aanwezig binnen de documentatie. Van de put zelf is afgezien van twee veldfoto's geen dwarsdoorsnede in de documentatie aanwezig.
3. Zie hoofdstuk 6.
4. In eerdere publicaties (Van den Eynde 1988, Van de Venne 2008, Van de Venne 2010) is uitgegaan van een datering in de tweede helft van de tweede eeuw tot en met de eerste helft van de derde eeuw. Nadere bestudering geeft aan dat de datering niet voor het begin van de derde eeuw gezocht moet worden.
5. Totaal elf fragmenten tijdens de campagne 1985 C000, C003, C012, C134 & C437. Volgens tellijsten zou ook tijdens de campagne in 2006 in C7094 Romeins materiaal zijn aangetroffen.
6. Hoegen et alii 2004.
7. C743.
8. Notitieboekje L. Moelands, zie ook hoofdstuk 2 (transliteratie notities H. de Kievith).
9. C743: drie fragmenten grijsbakkend, één fragment Siegburg, één fragment steengoed met zoutglazuur.
10. Zie paragraaf 5.3.
11. Zie ook Van den Eynde 1988.
12. Van den Eynde 1988, 35. De sloot is niet weergegeven op vlaktekeningen en er is geen contextnummer bekend.
13. Notitieboekje L. Moelands, zie ook hoofdstuk 2 (vertaling notities H. de Kievith).
14. Van de Venne 2008, 32; C4074.
15. C233, 247, 239, 298, 310, 322. Waarschijnlijk moeten ook nog een aantal andere contexten tot de opbouw en opvulling van de gracht gerekend worden, maar dit kan niet met zekerheid bepaald worden.
16. Aan de westzijde lag de onderkant op 0,50 m – NAP en aan de oostzijde op circa 0,14 m + NAP.
17. Van den Eynde 1988; Van de Venne 2008; Van de Venne 2010.
18. Zie hoofdstuk 6.
19. Zie paragraaf 5.6.
20. Campagne 1985, C753/C761? Niet zeker aangezien veldtekeningen zelf geen contextnummer vermelden. Voor coupe zie tekeningnummer 06. In Van den Eynde 1988 is het spoor aangeduid als gracht. Ook Van de Venne 2008 en Van de Venne 2010 spreken van een gracht. Gezien de beperkte breedte is hier gekozen voor de term sloot.

21. C753: zes fragmenten grijsbakkend, vier fragmenten roodbakkend en één fragment Siegburg. Onder C761 zijn geen vondsten ingeboekt.
22. Zie paragraaf 5.4.
23. Van de Venne 2008, 31-32; C8024 & C8047.
24. De Kievith ongedateerd.
25. Zie paragraaf 5.6; C514 & C515.
26. Van den Eynde 1988, 33.
27. Deze sporen zijn op de veldtekening niet voorzien van een contextnummer.
28. Van der Venne 2008, Greppel 1 (C4056/7094/7112/7090/7091/7110/7115), greppel 8 (C7116=6021), greppel 9 (7117/7118).
29. Van der Venne 2008.
30. Campagne 1985, C568 & 569. Laatstgenoemde is echter niet traceerbaar op veldtekening.
31. Campagne 1985, C163, 426, 566.
32. Van den Eynde 1988.
33. Campagne 1985, C566.
34. Campagne 2006: C8009, 8037, 8039 t/m 8046.
35. Campagne 1985, C282, 297, 311, 719. Enkele paalgaten die volgens eerdere analyses tot de structuur zouden zijn wel op de vlaktekeningen aangegeven, maar niet voorzien van een contextnummer.
36. Van den Eynde 1988.
37. Van den Eynde 1988.
38. Zie paragraaf 5.6.
39. Direct ten zuiden van de mogelijke structuur is een klein fragment van een leemvloer aangetroffen, campagne 1985, C345.
40. De paalsporen zijn op de veldtekeningen niet voorzien van een contextnummer. Zij zijn wel gecoupeerd en van de coupes is een tekening gemaakt. In Van den Eynde 1988 is het spoor aangeduid als gracht.
41. Van den Eynde 1988.
42. Van den Eynde 1988.
43. Er is geen NAP-hoogte van de onderzijden bekend. Deze kan ook niet bepaald worden op basis van de vlaktekeningen. Vooralsnog wordt er vanuit gegaan dat het ter hoogte van de sporen aangelegde vlak min of meer horizontaal was en dat de verschillen in diepte van de sporen, zoals af te leiden is uit de coupetekeningen, 'absoluut' zijn.
44. De notities van L. Moelands vermelden dat geen sprake lijkt te zijn van begravingen die voorafgaan aan de aanleg van de oudste lemen vloer van de bakstenen kapel (vertaling notities H. de Kievith).
45. Zie paragraaf 5.6.
46. Beschrijving van de verschillende fasen is gebaseerd op Van den Eynde 1988. Analyse van de veldgegevens van het onderzoek uit 1985 leverde geen nieuwe gegevens op.
47. Campagne 1985 064, 342, 420.
48. Zuidelijke zijmuur schip, campagne 1985, C035 en 034.
49. Campagne 1985, C173. Dit contextnummer omvat ook latere fasen van de kapel.
50. Campagne 1985, C179.
51. Campagne 1985, C080.
52. Van den Eynde 1988.
53. Campagne 1985, C173. Het idee dat aan beide zijden sprake is van inspringende muurfragmenten is gebaseerd op een spiegeling van de aangetroffen elementen.
54. Campagne 1985, C51, 58, 373.
55. Bij de in het kader van dit rapport besproken analyse van vondstmateriaal zijn, afgezien van enkele kleine fragmentjes onbeschilderd wit pleisterwerk, geen versierde fragmenten pleisterwerk waargenomen. Dit geldt ook voor fragmenten gebrandschilderd glas die tijdens het onderzoek van 1985 zouden zijn aangetroffen.
56. Campagne 1985, C182 & 183 (apsis), C333 (schip).
57. Notitieboekje L. Moelands (vertaling H. de Kievith).
58. Carmiggelt et alii 1995, 31.
59. Kool-Blokland 1990, 20.
60. Campagne 1985, C060, 172, 173, 174.

61. Van den Eynde 1988. De desbetreffende sloot is niet opgenomen op de veldtekeningen. Van den Eynde 1988 meldt wel dat net buiten de westgevel van de eerste fase bij het proefsleuvenonderzoek in 1958 een vergelijkbare sloot is waargenomen. Deze is ook in de notities van Moelands vermeldt (zie hoofdstuk 2).
62. Campagne 1985: C185.
63. Mondelinge mededeling J.P.C.A. Hendriks.
64. Zie tabel in hoofdstuk 7.
65. Campagne 1985, C175, baksteenformaat 28 x 13 x 6 cm.
66. Gegevens gebaseerd op Van den Eynde 1988. In veldgegevens niet te traceren.
67. Campagne 1985, C030, 028, 029, 201, 207, 392.
68. Moelands 1986.
69. Zie paragraaf 5.6.
70. Dat is echter niet hard te maken; het passantenverblijf kan nooit behoord hebben tot het 'hospitale' dat in 1246 wordt genoemd, aangezien er toen nog een sloot ter plaatse lag.
71. Campagne 1985, C728 & 724 (poer) en C754 & 633 (muur).
72. Contextnummer niet bekend. C639 is ingeboekt als 'haard beijerd'. Het baksteenformaat daarvan betreft 22 x 10/8,5 x 5/4,75 cm.
73. Van den Eynde 1988.
74. C753/761?, zie paragraaf 5.2.1.
75. Campagne 1985, C603, C604, C605, C611, C614, C615, C626, C652, C718, C736, C755, C756, C757, C765, C766, C768, C769.
76. Campagne 1985, C639?
77. Van den Eynde 1988, 37; De Kievith ongedateerd.
78. Zie paragraaf 5.5.
79. De veldtekeningen vermelden geen contextnummer. Interpretatie als sloot is gebaseerd op coupetekening en veronderstelde aansluiting op in 2006 aangesneden sloot.
80. Van de Venne 2008, 32; C1003, C1055, C1056, C1058, C1061, C1062, C1076, C1077.
81. Campagne 1985, C769, de zuidoosthoek van het gebouw is bijvoorbeeld opgemetseld met bakstenen met een formaat van 22 x 10 x 5 cm waarbij tevens sprake is van hergebruikte kloostermoppen. Verder is sprake van het voorkomen van bakstenen met een formaat van 21/20,5 x 10 x 5/4 cm.
82. Interpretatie van de tijdens de campagnes van 2003 en 2006 aangetroffen sporen is gebaseerd op Van de Venne 2008.
83. Brekelmans 1951; Muntjewerff-van den Hul 2002.
84. 2006: C707 & C802.
85. 2006: C802.
86. C14-analyse van in deze sporen aangetroffen houtskool wees op een datering in het mesolithicum. Gezien het verder volledig ontbreken van vuursteenartefacten uit deze periode binnen het vondstmateriaal wordt een toeschrijving van de sporen aan deze periode door de onderzoekers niet zeker geacht, maaris vooralsnog is uitgegaan van een datering in het mesolithicum (Van de Venne 2008).
87. 2006: C425, C4026, C2066, C4024, C4027, C4057, C4060, C4070, C4079.
88. 2006: C4057, C6040, C6066, C6054.
89. 2006: C6037.
90. 2006: C6068, C6078, C4060, C4070, C4024 t/m C4027.
91. Greppels: greppel 2 (C4019, C7024, C7087, C7092, C7096, C7097, C7098, C7102, C7013, C7016), greppel 3 (C4061= C6070, C6071), greppel 4 (C6022), greppel 5 (C6026, C6133), greppel 6 (C6037), greppel 7 (C7069, C7152). Kuilen: kuil 1 (C1063, C1064, C1049, C1050, C1051), en ongenummerde kuilen (C1004 = C1052, C1053 + C1073, C1054, C1072, C2009 = C2072/C2050/C2051 = C2067/ C2068/ C2072, C012/C2013/C2017/C2018/C2034/C2035/ C2041 t/m C2049, C4065 = C2065, C5012 t/m C5019/C5062 t/m C5066/C5094 t/m C5098, C5024, C7089, C7104/C7108).
92. De veldtekeningen vermelden geen contextnummer. Interpretatie als sloot is gebaseerd op coupetekening en veronderstelde aansluiting op in 2006 aangesneden sloot.
93. Van de Venne 2008, 32; C1003, C1055, C1056, C1058, C1061, C1062, C1076, C1077.
94. 2006: C1077.

95. De documentatie van dit spoor tijdens de campagne 1985 is beperkt en de beschreven relatie tussen het spoor en het passantenverblijf is geheel gebaseerd op een interpretatie van de vlaktekeningen en de koppeling met de in 2006 aangesneden sporen.
96. 2006: C710, 7026, 7025.
97. 2006: C705.
98. 2006: C6114 & C7114.
99. 2006: C6115.
100. 2006: C400, C401=C600.
101. 2006: C401.
102. Opgemerkt moet worden dat de kaarten van Blaeu niet voor 100% betrouwbaar zijn.
103. 2006: C206, C515, C516, C517.
104. 2006: C506 & C501.
105. 2006: C300 & C302.
106. 2006: C112, & C113.
107. C602.
108. C706.
109. Behalve genoemde 445 skeletten zijn in de veldadministratie minimaal 10 contexten als skelet aangeduid, maar deze zijn later aangemerkt als 'vervallen' (Contexten 042, 102, 106, 110, 112, 132, 133, 149, 151, 199). In Van den Eynde 1988 wordt melding gemaakt van ruim 600 skeletten.
110. Van tenminste 13 van de 445 graven is de exacte locatie van het graf niet opgenomen in de velddocumentatie en lijkt het skeletmateriaal zelf niet verzameld te zijn. Bij deze contexten wordt in de velddocumentatie vermeld 'niet opgenomen' (C042, C075, C107, C109, C120, C122, C126, C128, C137, C150 ongenummerd) of 'zie foto' (C117, C118).
111. Context 054.
112. Zie hoofdstuk 10.
113. Zie paragraaf 5.1.
114. Zie paragraaf 5.2 en hoofdstuk 6.
115. 1985: C078. Het formaat van de daarin toegepaste bakstenen bedraagt 25 x 10,5/11 x 4/4,5 cm. Zie ook Van de Venne 2008, 14.
116. 2006: C800 & C802, appelbloesembaksteen, formaat 21 x 10 x 5 cm. Van de Venne 2008.
117. 'Brekelmans 1951, 65, zoals geciteerd in Van de Venne 2008.
118. Bij in 1983 uitgevoerde roleringswerkzaamheden in het toenmalige trottoir van de Vlaszak, ten westen van het in 1985 onderzochte terreindeel, zijn plaatselijk kleine concentraties van skeletresten waargenomen. Van den Eynde 1988.
119. Zie paragraaf 5.1.
120. C078 en mogelijke uitbraaksleuf C50. Van den Eynde 1988.
121. Context 188, C217, C435, C687.
122. Context 687 bevindt zich op een diepte tussen 1,50 en 1,75 m + NAP, Context 435 op een diepte tussen 1,76 en 2,0 m + NAP en de Contexten 188 en 217 tussen 2,01 en 2,25 m + NAP.
123. Context 435.
124. Bij de Contexten 680 en 103 bevindt het hoofd zich in het zuiden en bij de Contexten 360, 523 en een ongenummerd skelet in het noorden.
125. Context 680 1,50 tot 1,75 m + NAP, Context 435 1,76 tot 2,00 m + NAP en Contexten 188 & 217 2,01 tot 2,25 m + NAP. Het vijfde skelet is ongenummerd en hiervan is geen hoogte bekend. Gezien het feit dat slijtagesporen op de tanden wijzen op pijproken gaat het hier om een 17de- eeuws skelet of jonger.
126. Te Mechelen zijn noord-zuid georiënteerde graven bekend behorend bij het Minderbroederklooster. Hierbij wordt gedacht aan een liturgische achtergrond (www.archeonet.be). In Antwerpen zijn 16^e- en/of 17^e-eeuwse graven bekend, die waarschijnlijk behoren bij het St. Elisabethgasthuis. Hier wordt gedacht aan pestlijders of in strijd gesneuvelde militairen. Te Venlo is een postmiddeleeuws grafveld onderzocht waarbij de onderste laag graven in zijn geheel noord-zuid georiënteerd was (ongepubliceerd). Een militaire achtergrond wordt niet uitgesloten. In Waalwijk werd de plek van de voormalige kerktoeren van Besoijen onderzocht.
127. Zie hoofdstuk 8.
128. C142, graf 55, kind van 5 tot 6 jaar oud (zie hoofdstuk 10).
129. Botter 1998.
130. Zie hoofdstuk 8.
131. Zie hoofdstuk 10.

132. Ten zuidoosten van de kapel zijn tenminste twee knekelkuilen aangetroffen. Niet duidelijk is of het hier om geruimd materiaal gaat uit de periode dat de begraafplaats in gebruik was of dat het uit een latere periode dateert.
133. Een van de skeletten, C774, bevindt zich formeel op een hoger niveau van 1,23 m + NAP. Gezien het feit dat dit skelet exact bovenop twee andere gelegen is wordt er vanuit gegaan dat het hier om één, gelijktijdige begraafing van drie personen gaat.
134. C774, C775 & C776 (vrouw, 31 tot 40 jaar, 18 jaar, geslacht onbekend & 5 tot 6 jaar geslacht onbekend), C764 en C771 (man, 33 tot 38 jaar & geslacht onbekend, 16 tot 18 jaar), C778 & C777 (geslacht onbekend, 18 jaar & geslacht onbekend 16 tot 18 jaar), C773 & C772 (man, 40 tot 44 jaar & geslacht onbekend, circa 7,5 jaar).
135. Context 775, beta-298108, 2-sigma calibratie.
136. Zie hoofdstuk 8.
137. Van de binnen het passantenverblijf gelegen graf, C699, wordt in de velddocumentatie alleen de bovenkant van de grafkuil vermeldt, 1,56 m + NAP. Omdat bij het indelen in niveaus uitgegaan is van de hoogte van het bekken van het skelet zelf is dit graf bij niveau twee geplaatst. Dit sluit ook aan op het gegeven dat het zeer onwaarschijnlijk is dat na aanleg van het passantenverblijf daar binnen nog begravingen plaatsvonden.
138. C513, C514 en C515. C513 bevatte de eerder genoemde munt uit de periode 1611-1633. C514 en C515 doorsnijden de vulling van de onder het passantenverblijf gelegen oost-west georiënteerde sloot (C753/761?). Opgemerkt moet worden dat van de grafkuilen van C514 en C515 geen vlaktekening gemaakt is. De positie van de skeletten is alleen schematisch op een 'skelettenkaart' gezet (blad 3). Op de vlaktekening van de oost-west georiënteerde sloot (blad 39 & 59) wordt ter hoogte van beide skeletten wel een (ongenummerd) spoor afgebeeld dat de vulling van de sloot lijkt te doorsnijden. Mogelijk betreft dit een restant van de grafkuil van beide skeletten. Dit spoor is echter noordwest-zuidoost georiënteerd terwijl de skeletten zelf noordwestwest-zuidoost georiënteerd zijn.
139. Context 714, beta-298107, 2-sigma calibratie.
140. Context 555, Gr-onbekend, 2-sigma callibratie.
141. C557: 1375-1500 & C347: 1350-1400 & 1384-1405 (zie hoofdstuk 8).
142. Moelands 1986.
143. C319. Zie hoofdstuk 8.
144. C513, C514 en C515.
145. C194.
146. C529.
147. C525.
148. Context 484, C485, C498, C509, C518.
149. Behalve het op de overzichtstekening afgebeelde graf moet op dit terreindeel ook een knekelkuil en enkele andere graven gesitueerd worden. De exacte locatie daarvan kan niet afgeleid worden van de veldtekeningen. Zij zijn daarom niet op de overzichtstekening opgenomen.
150. C510. Opgemerkt moet worden dat de aanwezigheid van de uitbouw alleen gebaseerd is op de kadastrale minuut van 1832. Tijdens de campagne 1985 zijn geen funderingssporen hiervan aangetroffen en aangenomen wordt dat het dus om een lichte structuur gaat (Van den Eynde 1988).
151. C107.
152. In tegenstelling tot de analyse die eerder werd gemaakt. Van den Eynde 1988.
153. IJsseling 1988.
154. Zie hoofdstuk 6.

Tijdens de campagnes die in de afgelopen decennia op het terrein van het Gasthuiscomplex zijn uitgevoerd, zijn vele fragmenten aardewerk en glas aangetroffen. In het voorliggende hoofdstuk richt de aandacht zich specifiek op de analyse van de vondsten van de campagne 1985. Van het onderzoek uit 1958 zijn eventuele aardewerk- en/of glasvondsten niet (meer) aanwezig en het materiaal van de campagnes 2003 en 2006 is elders reeds besproken.² Wel zullen de conclusies van beide laatstgenoemde campagnes m.b.t. de aardewerk en glasvondsten betrokken worden bij de analyse van het materiaal van de campagne 1985.

6.1 Aardewerk en glasvondsten campagne 1985

Tijdens de in 1985 uitgevoerde campagne is een relatief grote hoeveelheid aan vondsten aangetroffen. Deze hebben na afloop van de opgraving een eerste bewerking ondergaan, waarbij ze gewassen, gesplitst, geteld, gepuzzeld en, indien nodig, gerestaureerd zijn.³ Daarna is een basisdeterminatie van het vondstmateriaal afkomstig uit de beerputten en de 'bijzondere' vondsten uit andere contexten uitgevoerd. Hierbij zijn tevens alle complete en bijzondere vondsten gefotografeerd en getekend. In het kader van de in dit rapport besproken analyse zijn deze vondsten nogmaals bekeken en zijn de eerder verkregen determinatiegegevens waar nodig aangevuld en/of verbeterd.

Alle overige aardewerk en glasvondsten, het zogenoemde bulkmateriaal, dat veelal uit kleine fragmenten bestaat, is verder op bakseltype gedetermineerd en is in de database daar waar nodig aangevuld met de ontbrekende en/of nieuwe informatie. Uit de daarbij verkregen gegevens bleek dat zeker wat betreft de beerputvondsten en overige bijzondere vondsten, waaronder ook het Romeinse materiaal, de eerste determinatieronde doorgaans goed is verlopen.

In het navolgende worden de aardewerk- en glasvondsten nader besproken. Als eerste wordt daarbij aandacht besteed aan het materiaal afkomstig uit een uit de Romeinse tijd daterende waterput. Daarna volgt het materiaal uit de late middeleeuwen en nieuwe tijd.

6.2 Het Romeinse materiaal

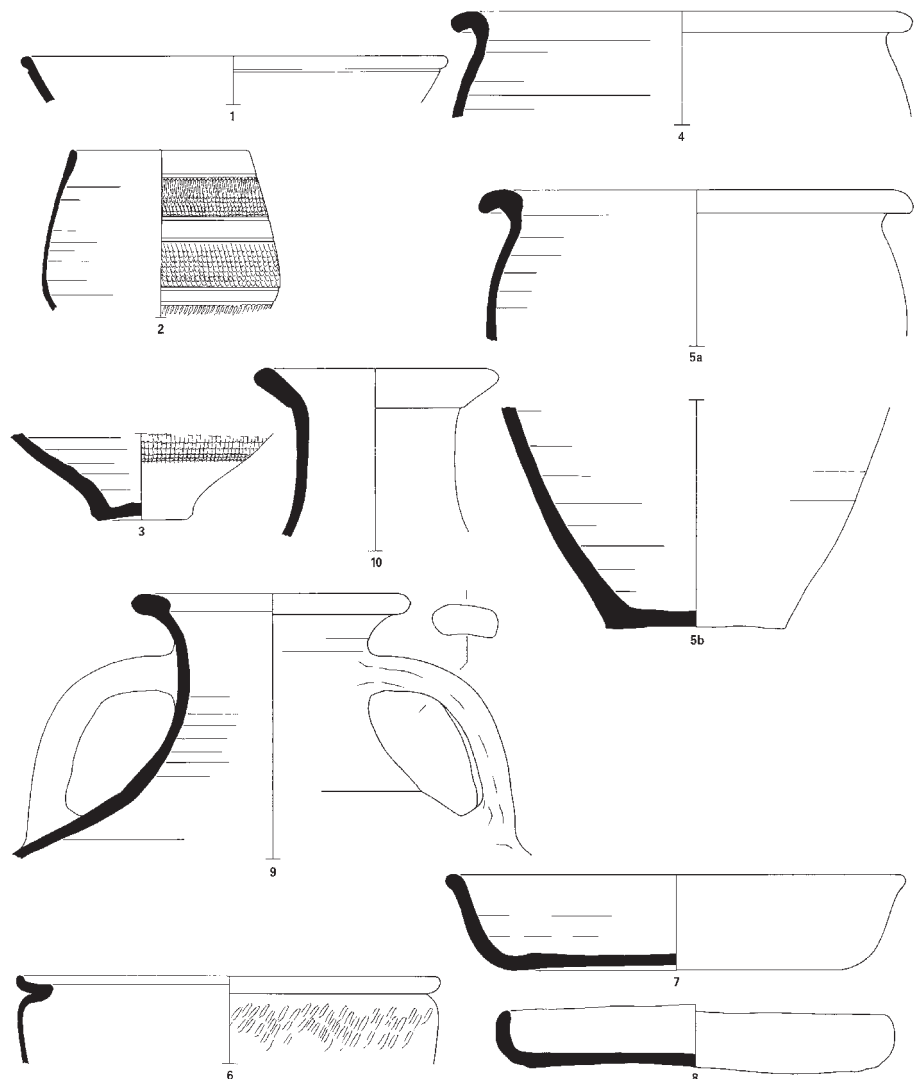
Tijdens het onderzoek in 1985 is onder het laatmiddeleeuwse passantenverblijf een uit de Romeinse tijd daterende waterput aangetroffen. De put zelf, die uit een uitgeholde boomstam bestond, bevatte geen vondstmateriaal. In de insteek van de put en in de grond die de put afdekte is wel een zekere hoeveelheid materiaal aangetroffen.⁴ Het gaat daarbij om totaal 272 fragmenten aardewerk en zeven fragmenten bouw materiaal. Laatstgenoemden betreffen een fragment van een imbrex en zes fragmenten van een tegula. Beiden maken onderdeel uit van een dakbedekkingssysteem. De tegula bestond daarbij uit een vlakke, platte tegel, die eventueel voorzien kon zijn van een opstaand randje, terwijl de imbrex een half-cirkelvormige pijp betreft, die over de naad tussen twee tegulae gelegd werd. Tezamen vormde zij op die manier, indien goed gelegd, een waterbestendige afdekking van een dak.

Het aardewerk bestaat afgezien van twee fragmenten handgevormd materiaal geheel uit draaischijfaardewerk. Tabel 5 geeft een overzicht hiervan.

De meeste van de aanwezige vormen komen al vanaf het midden van de tweede eeuw voor en lopen door tot in de derde eeuw (afb. 6.01). De samenstelling van het assemblage lijkt echter te wijzen op een datering aan het begin of in de eerste helft van de derde eeuw. Zo is het bijna complete gladwandige bord in Nederland alleen uit derde-eeuwse contexten bekend, namelijk te Ockenburgh en een opgraving bij Wehl. Dit type komt bovendien weinig voor. Opvallend bij dit bord is dat het voorzien is van gaatjes. Ook een aantal fragmenten Low Lands Ware is van net zulke gaatjes voorzien. Qua vorm en aantal lijken de gaatjes nog het meest op gangen van dieren (wormen) die zich door het materiaal heen gevreten hebben. Opgemerkt kan worden dat het materiaal waarop deze 'dieren-gaatjes' voorkomen in alle gevallen verbrand is. Mogelijk heeft juist deze verbrande status van het materiaal de dieren of wortels van planten aangetrokken!

Andere uit de Romeinse tijd daterende sporen zijn niet aangetroffen. Aangenomen mag worden dat de waterput deel uitmaakte van een erf en dat in de directe nabijheid sprake moet zijn geweest van bebouwing. De sporen daarvan zijn, voor zover ze binnen het onderzoeksterrein gelegen waren, waarschijnlijk bij het gebruik van de locatie in de late middeleeuwen geheel vernietigd. Opvallend is dat, behalve het materiaal dat in de insteek en bovenop de put zelf is aangetroffen, op de rest van de locatie slechts elf overige fragmenten Romeins aardewerk zijn aangetroffen.⁵ In alle gevallen gaat het daarbij dan om opspit in jongere, laat- tot postmiddeleeuwse, sporen.

In de omgeving van het Gasthuiscomplex zijn verder enkele andere locaties bekend waar sporen uit de ijzertijd/Romeinse tijd zijn aangetroffen, onder andere aan de Molenstraat en bij de Kloosterkazerne. In die gevallen gaat het om akkerarealen waar aanwijzingen voor de aanwezigheid van bebouwing ontbreken. De vondsten op deze locaties bestaan verder voornamelijk uit handgevormd aarde-

Afb 6.01:
Overzicht aardewerk uit
de Romeinse waterput,
zowel op foto (boven) als
tekening (onder).

Categorie	Vorm	Type	Fragm.	Datering	Opmerking
Amfoor	Amfoor		20	ROM	Ribbels op buitenkant
Geverfd	Beker		2	na 150	Kerfsnedeversiering, afb. 3
Geverfd	Beker	Niederbieber 30	4	na 140	Brede velden kerfsnedeversiering, diameter rand 8,7 cm, afb. 2
Gladwandig	Bord		13	2 ^e -3 ^e eeuw	Verbrand, "diergaatjes" in het baksel, diameter rand 23 cm, afb. 8
Gladwandig	Kruikamfoor	Stuart 132	3	ROM	Breed tweeledig oor, diameter rand 12 cm, afb. 9
Gladwandig	Kruikamfoor		15	ROM	
Gladwandig	Kruik/kruikamfoor		1	ROM	Craquelé door verbranding, diameter rand 9 cm
Gladwandig	Kruik/kruikamfoor		28	ROM	
Gladwandig	Kruik/kruikamfoor		4	ROMM	Diameter rand 5 cm, afb. 10
Gladwandig	Amfoor	Pelichet 47	15	ROM	Diameter rand 14 cm
Gladwandig	Amfoor		4		Craquelé door verbranding
Handgevormd			2	ROM	Plantaardig gemagerd, afgesplitst van subnummer 59
Onbekend	Pot		5	ROM	Rand met dekselgeul, geen Low Lands Ware, lijkt meer op Bataafs grijs, brede vage kerfjes op wand, diameter rand 23 cm, afb. 6
Onbekend			2	ROM	Lijkt roodgeverfd, 3 groefjes aan binnenkant, mogelijk afgesplitst van geverfde beker, Niederbieber 30, verbrand
Onbekend			2	ROM	Mogelijk amfoor
Onbekend			2	ROM	Brokken verbrande klei
Low lands ware	Kom	Arentsburg 133-136	2	70-270	Diameter niet te bepalen
Low lands ware	Vorraadpot	Arentsburg 140-2	7	150-270	Diameter rand 21 cm, afb. 4 & 5a/b
Low lands ware	Vorraadpot	Arentsburg 140-2	1	150-270	Diameter rand 25 cm, afb. 4 & 5a/b
Low lands ware	Vorraadpot	Arentsburg 140-2	1	150-270	Diameter rand 23 cm, afb. 4 & 5a/b
Low lands ware	Vorraadpot	Arentsburg 140-2	55	150-270	Slecht bewaard met veel kleine (dier?) gaatjes, twee fragmenten versierd met kerfjes, afb. 4 & 5a/b
Low lands ware	Vorraadpot		26	ROMM	
Low lands ware	Kom		11	ROMM	
Low lands ware			12	ROMM	Verbrand
Low lands ware			13	ROMM	
Ruwwandig	Bord	Niederbieber 113	15	3 ^e eeuw	Grotendeels compleet, diameter rand 24 cm, afb. 7
Ruwwandig			4	ROMM	
Terra sigillata	Bord	Dragendorff 18/31	1	100-200	Verbrand, diameter rand 16 cm, afb. 1
Terra sigillata			2	ROM	Zeer brokkelig door verbranding

Tabel 5:

Aardewerk aangetroffen in insteek Romeinse waterput.

N.B. Het gaat om aantal fragmenten, niet om complete aardewerkvormen.

werk en gedraaid materiaal ontbreekt vrijwel. Mogelijk omdat deze vindplaatsen iets ouder zijn. Zowel binnen Breda als elders is namelijk geconstateerd dat in de loop van de tweede eeuw het percentage handgevormd aardewerk afneemt ten opzichte van het gedraaide materiaal.⁶ De datering van de waterput in de eerste helft van de derde eeuw is hier mee in overeenstemming.

6.3 Aardewerk en glas uit de late middeleeuwen en nieuwe tijd

Het overgrote deel van het tijdens het in 1985 uitgevoerde onderzoek verzamelde vondstmateriaal betreft laat- en postmiddeleeuws aardewerk en glas. In het navolgende wordt dit nader besproken.

Na een korte uitleg over het gehanteerde determinatiesysteem komen daarbij eerst de zogenoemde 'bulkvondsten' aan bod. Dit betreft materiaal dat is aangetroffen bij de aanleg van vlakken en in de graven. Laatstgenoemde betreffen in principe weliswaar zogenaamde 'gesloten contexten', maar gezien de datering van de graven, laat- en postmiddeleeuws, mag er wat betreft de daarin aangetroffen aardewerk- en glasvondsten vanuit gegaan worden dat het in dat geval niet om grafgiften gaat, maar om zogenoemde 'opspit', dat wil zeggen materiaal dat meegevoerd is met de grond waarmee de grafkuil is dichtgegooid. Het gefragmenteerde karakter van het in de graven aangetroffen materiaal ondersteunt deze hypothese. Aansluitend volgen de vondsten die na afloop van de campagne van 1985 met name op basis van hun gaafheid het etiket 'special' hebben kregen. Dit betreft voornamelijk het materiaal uit enkele beerputten en de bijzondere, dat wil zeggen complete en/of opvallende vondsten uit andere contexten. Al dit materiaal wordt per context besproken.

6.3.1 Algemeen

Tijdens de campagne in 1985 zijn behalve de nader te bespreken 'specials' niet minder dan 13.408 scherven van laat- en postmiddeleeuwse gebruikskeramiek aangetroffen. Deze scherven zijn door medewerkers van de toenmalige archeologische dienst (nu: Bureau Cultureel Erfgoed) van de gemeente Breda gedetermineerd en in een database ingevoerd. Tabel 6 geeft een overzicht van het aantal scherven dat per baksel is aangetroffen.

De oudste op de locatie aangetroffen vondsten dateren uit de Romeinse tijd en zij behoren bij de bewoning die, gezien de eerder besproken waterput, in die periode op of nabij het terrein gevestigd was. Het geringe aantal vondsten, slechts elf stuks, dat buiten het materiaal in de insteek van de waterput zelf, op het terrein is aangetroffen, zou opgevat kunnen worden als een aanwijzing dat die bewoning buiten het opgravingsterrein gezocht moet worden. Materiaal uit de vroege middeleeuwen is niet aanwezig en na de bewoning in de Romeinse tijd is het terrein gedurende enkele eeuwen onbewoond gebleven. Pas in de periode van de volle of hoge middeleeuwen komt de bewoning weer op gang. De vondsten uit deze periode zijn evenwel gering in aantal. De bakselgroepen die aan dit tijdvak zijn te relateren, betreffen Andenne-aardewerk (77 fragmenten), kogelpot (53

Bakselsoort	Totaal
Andenne	77
Engels	855
Faience (Delfts)	446
Grijsbakkend	2223
Hafner	2
Kogelpot	53
Langerwehe	133
Majolica	320
Paffrathachtig	31
Porselein	108
Proto-steengoed	21

Bakselsoort	Totaal
Regout / industrieel wit	178
Rijnlands rood	26
Rood beschilderd	16
Roodbakkend	7796
Siegburg	154
Steengoed met zoutglazuur	601
Weser/Werra	34
Westerwald	80
Witbakkend	254
Totaal	13408

Tabel 6: Aantal fragmenten laat- en postmiddeleeuws aardewerk per baksel, totaal.

fragmenten), rood beschilderd aardewerk (16 fragmenten), Paffrathachtig (31 fragmenten) en proto-steengoed (21 fragmenten). Op basis van de datering van de individuele bakfels en de samenstelling van het assemble lijkt het materiaal grofweg in de 12^e en de 13^e eeuw geplaatst te kunnen worden, hoewel een iets oudere datering niet uitgesloten kan worden. Vanwege het ontbreken van grote fragmenten met duidelijke typologische kenmerken is het echter nauwelijks mogelijk deze datering verder aan te scherpen. Met een totaal van 198 scherven maken deze vondsten slechts 1% van het totaal uit. Overigens is niet uitgesloten dat dit percentage in werkelijkheid iets groter is. Ook een deel van het grijs- en roodbakkende aardewerk zal namelijk uit de 13e eeuw afkomstig zijn, maar dit materiaal is met name vanwege de fragmentatie ervan niet nauwkeurig genoeg te dateren. Andenne-aardewerk, thans vooral aangeduid met de term witbakkend Maaslands aardewerk, vormt zowel op het Brabantse platteland als in prestedelijke kernen doorgaans één van de belangrijkste bakselgroepen. De oudste vondsten stammen uit de 10e eeuw en, hoewel dit soort aardewerk vanaf dat moment onafgebroken naar onze streken is verhandeld, zijn hier vooral in de 12e en vroege 13e eeuw grote hoeveelheden terechtgekomen. Paffrathachtig aardewerk is daarentegen een groep die een vroegere bloei kent. Net als bij het Andenne-aardewerk dateren de vroegste voorbeelden uit de 10^e eeuw, maar de grootste populariteit van dit product ligt in de 11^e en 12^e eeuw. Het blauwgrijze aardewerk uit Elmpt, doorgaans in de 12^e en 13^e eeuw een belangrijke bakselgroep in Brabant, is tijdens de determinatie ondergebracht bij het grijsbakkende aardewerk. Aardewerk uit Elmpt en kogelpotaardewerk komen in Breda nauwelijks voor. De plaats daarvan wordt hier ingenomen door importen uit Vlaanderen en Brabant en worden uiteindelijk vervangen door eigen Bredase productie. Vanaf de (late) 12de eeuw wordt in Brabant al grijs- en roodbakkend aardewerk vervaardigd, en in de periode die daaraan voorafgaat wordt al het gebruiksaardewerk geïmporteerd. De laatste bakselgroep uit deze periode is het rood beschilderde aardewerk, dat ook wel Pingsdorf wordt genoemd. De oudste voorbeelden van dit baksel dateren eveneens uit de 10^e eeuw. Omdat een deel van dit materiaal vanaf 1050 ook in Zuid-Limburg is gemaakt, is hier echter gekozen voor de neutralere term rood beschilderd aardewerk. De belangrijkste verspreiding van dit Zuid-Limburgse

aardewerk is te lokaliseren in Limburg en Noord-Brabant, het werd net als het aardewerk uit Andenne verspreid via de Maas.

Op basis van de scherven kunnen we concluderen dat er vanaf de 13^e eeuw tot op de dag van vandaag sprake moet zijn geweest van een gebruik van de onderzoekslocatie. Op basis van de determinatietabel is het echter nauwelijks mogelijk om te zien welk deel van het aardewerk uit de late middeleeuwen stamt. Voor de hele periode is roodbakkerd aardewerk namelijk de belangrijkste bakselgroep en deze is tijdens het determineren niet nader onderverdeeld. De grote hoeveelheid grijsbakkerd aardewerk, met 2223 scherven 15% van het totaal, bewijst evenwel dat de component laatmiddeleeuws materiaal aanzienlijk moet zijn. Ook de bakselgroepen Siegburg en Langerwehe dateren uit de late middeleeuwen. Opvallend is dat de groep Siegburg bij deze opgraving groter is dan die van het Langerwehe. Dit terwijl steengoed uit Langerwehe in Noord-Brabant doorgaans een veel belangrijkere plaats inneemt. De oorzaak is dat een onbekend deel van het steengoed uit Langerwehe tijdens de determinatie is ingedeeld bij het steengoed met zoutglazuur, waardoor de bakselgroep Langerwehe in werkelijkheid is dus groter moet zijn.

Uit de periode na 1500 is eveneens een aanzienlijke hoeveelheid materiaal aanwezig. Wederom dateert een onbekend deel van het roodbakkerd aardewerk uit deze periode. Verder is het overgrote deel van het witbakkerd aardewerk aan dit tijdvak te relateren. Een enkele scherf Hafner aardewerk is zonder meer in de 16^e eeuw te plaatsen. Behalve het steengoed uit het Westerwald is ook een onbekend deel van het steengoed met zoutglazuur in deze periode te plaatsen. Het is moeilijk om te bepalen welk deel van het witbakkerd aardewerk en het steengoed uit de vroegmoderne tijd stammen en welk deel uit een meer recenter verleden. Beide bakselgroepen komen van de vroege 17^e eeuw algemeen voor en blijven vervolgens tot ver in de 19^e eeuw in productie. Weser/Werra en majolica zijn (vooral) in de late 16^e en de 17^e eeuw te plaatsen. Faience of Delfts is te dateren vanaf de tweede helft van de 17^e eeuw, maar is tot in de 19^e eeuw in gebruik gebleven. In tweede helft van de 17^e eeuw groeit ook het Nederrijnse gebied uit tot een belangrijke productieregio van aardewerk. In Breda is deze bakselgroep (Rijnlands rood) opvallend gering van omvang. Uit de jongste periode stammen porselein en industrieel aardewerk (Engels en Regout / industrieel wit), hoewel een deel van het porselein ook 17^e-eeuws kan zijn.

Een vermeldenswaardige vondst uit de opgraving betreft een halsscherf van een fles van steengoed uit het Franse Normandië (afb. 6.02).⁹ Dergelijk Normandisch steengoed is in onze streken een uiterst zeldzame bakselgroep, tot nog toe zijn slechts vier vergelijkbare vondsten bekend, waaronder één in Breda. Laatstgenoemde vondst betreft een halsfragment dat in 1988 werd aangetroffen bij een opgraving aan de Molenstraat.¹⁰ De overige vondsten betreffen een vrijwel complete fles die in Amsterdam is gevonden en een te reconstrueren exemplaar uit Dordrecht. Tevens is een fragment bekend uit Sterksel (opgraving RAAP-zuid). Zulke

Afb. 6.02:
**Het fragment van de
 steengoed fles uit Nor-
 mandie.**
**Inzet: een voorbeeld van
 een complete fles.**

Martincampflessen dateren uit de 16^e en 17^e eeuw. De flessen zijn waarschijnlijk als verpakking van bijvoorbeeld wijn in onze streken beland. Mogelijk waren zij verpakt in gevlochten manden. Het baksel van de flessen doet sterk denken aan dat van ongeglazuurd (bijna-) steengoed.

6.3.2 De bijzondere keramiek- en glasvondsten

De hoeveelheid 'bijzondere' vondsten per context varieert sterk. Het merendeel is afkomstig uit de vulling van enkele beerputten, een mogelijke kuil en een waterput behorend bij huisjes die vanaf 1618 op een dan inmiddels van het Gasthuiscomplex afgescheiden terreindeel langs de Boschstraat werden aangelegd. De contexten die tot het Gasthuiscomplex zelf gerekend kunnen worden bevatten beduidend minder vondsten. In het onderstaande worden de vondsten per context besproken. Daarbij komen eerst de contexten aan bod die tot het Gasthuiscomplex behoren. Daarna volgen de beerputten, kuil en de waterput behorend bij de particuliere huizen langs de Boschstraat.

Sporen Gasthuiscomplex

Context 12 (kuil – 1500-1550)

Kuil 12 leverde een aardewerken knikker en een vrijwel complete kan van roodbakend aardewerk op (afb. 6.03). De kan dateert uit de 16^e eeuw. De kuil is niet traceerbaar op de veldtekeningen. Gezien zijn lage contextnummer moet hij zich aan de noordzijde van het in 1985 onderzochte areaal bevinden, bij of tussen de hier gesitueerde 17^e-eeuwse huizen. De veldadministratie meldt dat in de kuil sprake is van menselijk botmateriaal, bouw materiaal en dergelijke. Met name de

Afb. 6.03:
Roodbakkende kan uit
context 12.

aanwezigheid van het menselijk botmateriaal zou opgevat kunnen worden als een aanwijzing dat de kuil pas na het buiten gebruik stellen van dit deel van de begraafplaats, aan het begin van de 17^e eeuw, is aangelegd.

Context 36 (muur? – 1775-1825)

Het gaat hier om een complete steengoed voorraadpot. Het betreft een zogenaamde Keulse pot die dateert uit de 19^e eeuw (afb. 6.04). Opvallend is dat Context 36 de fundering van de romaanse kapel betreft. Gezien die datering mag het onwaarschijnlijk geacht worden dat de vondst uit de insteek of van onder de muur afkomstig is. Waarschijnlijk is de vondst bij de muur aangetroffen en heeft hij dus geen relatie met de aanleg van de muur. Het feit dat hij compleet is vormt wel een aanwijzing dat de voorraadpot doelbewust is ingegraven. Op zich wordt dit verschijnsel ook regelmatig waargenomen in laat- en postmiddeleeuwse contexten. Het ingraven hangt dan vaak samen met eens secundair gebruik van het voorwerp als as- of 'verzamelputje'. Mogelijk was dat hier ook het geval. De exacte reden kan vanwege het gebrek aan gegevens over de exacte vondstomstandigheden in dit geval evenwel niet achterhaald worden.

Context 104 (graf – 1800-1900)

Graf C104, gelegen ten zuidwesten van de kapel, leverde een op het eerste gezicht tamelijk raadselachtig voorwerp op. Een nadere beschouwing leert ons echter dat we hier te maken hebben met de afgebroken bovenzijde van een olielamp van witbakkend aardewerk, een zogenaamde snotneus (afb. 6.05). Doordat het voorwerp secundair verbrand is, zijn de oorspronkelijke kleur en het baksel moeilijk te duiden. Toch wijst de krijtwitte breuk op een waarschijnlijk 19^e-eeuwse datering. Het graf zelf behoort vanwege zijn diepteligging, 2,26 m + NAP, tot de jongere graven.¹¹ Gezien de datering van de vondst gaat het hier om een 'verontreiniging' van het graf.

Afb. 6.04 (boven links):
Keulse pot uit context 36.

Afb. 6.05 (boven rechts):
**Verbrande snotneus van
witbakkend aardewerk uit
context 104.**

Afb. 6.06 (midden links):
**Fragment van een roodbak-
kend bord met slibversiering uit
Oosterhout uit context 146.**

Afb. 6.07 (midden rechts):
**Fragment van een drinkkan met
drie oren en drie 'puntneuzen'
uit Raeren uit context 198.**

Afb. 6.08 (links):
**Faience bord met een land-
schap uit context 198.**

Context 146 (graf – 1600-1650)

In dit graf zijn twee fragmentarische 17^e-eeuwse borden met een eenvoudige slibversiering aangetroffen. De slibversiering lijkt te wijzen op Oosterhout als plaats van herkomst (afb. 6.06). Toch is ook een ander Brabants productiecentrum op voorhand niet uit te sluiten. Het graf zelf behoort vanwege zijn diepteligging, 2,36 m + NAP tot de jongere graven.¹² Een 17^e-eeuwse datering voor het graf is dus mogelijk. In dat geval zijn de aardewerkfragmenten vermoedelijk meegevoerd met de grond waarmee het graf is dichtgegooid.

Context 198 (ophogingslaag – 1650-1700)

Context 198, een ophogingspakket grenzend aan het noordtransept van de laat-gotische kapel, bevatte een aardewerken knikker, een aardewerken spinsteen en (fragmenten van) drie voorwerpen, die elk uit een ander tijdvak dateren. De oudste vondst betreft een fragment van een zogenaamde drieorenkruijk met daarop een 'puntneusbaardman'. Het voorwerp is afkomstig uit Raeren (B) en dateert uit de vroege 16^e eeuw (afb. 6.07). Het tweede voorwerp is een vrijwel compleet faience bord, dat waarschijnlijk uit Delft afkomstig is (afb. 6.08). Op het bord, dat uit het derde kwart van de 17^e eeuw dateert, is een landschap geschilderd. Ook het derde voorwerp is van faience en is waarschijnlijk afkomstig uit Delft. Het dateert uit de tweede helft van de 17^e eeuw en betreft een deel van een miniatuur vaas. Het ophogingspakket dateert op basis van de laatste twee vondsten dus uit de tweede helft van de 17^e eeuw of later.

Context 209 (specielaag – 1700-1775)

Context 209, een in de veldadministratie niet verder geduide specielaag, leverde alleen een fragment van een porseleinen kop op. Het is een mooi voorbeeld van de koffie- of theekoppen zoals die in de 18^e eeuw werden uitgevoerd in blauwwit porselein met een ijzerglazuur, het zogenaamde kapucijnergoed (afb. 6.09).

Context 210 (afvalkuil – 1775-1825)

Afvalkuil 210, gelegen net buiten de oostelijke zijgevel van het noordtransept van de laatgotische kapel, dateert uit de tweede helft van de 17^e eeuw. In de kuil zijn een papkom (afb. 6.10) en een bord (afb. 6.11) van wit-Delfts gevonden, die typisch zijn voor deze periode.

Context 212 (afvallaag – 1650-1700)

Afvallaag 212, gesitueerd ter hoogte van het noordtransept van de laatgotische kapel, bevatte een scherf van een faience bord met daarop een afbeelding van (koningin) Ma(ria), ofwel Mary Stuart (afb. 6.12). Deze leefde van 1602 tot 1604 en was getrouwd met koning-stadhouder Willem III (1650-1702). Het bord zal dateren van na 1604 wanneer Willem koning en Maria koningin van Engeland worden. Een papkom uit deze context is moeilijker in de tijd te plaatsen (afb. 6.13). Het betreft een model dat de gehele 17^e eeuw werd vervaardigd, en dat we vooral kennen uit Oosterhout.

Afb. 6.09 (boven links):
**Fragment van een Chinees
porseleinen koffie- of
theekop (kapucijnergoed)
uit context 209.**

Afb. 6.10 (boven rechts):
**Papkom van wit-Delfts uit
context 210.**

Afb. 6.11 (midden links):
**Bord van wit-Delfts uit
context 210.**

Afb. 6.12 (midden rechts):
**Faience bord met daarop
een afbeelding van
(koningin) Ma(ria), ofwel
Mary Stuart, uit context
212.**

Afb. 6.13 (onder links):
**Papkom van roodbakkend
aardewerk uit Oosterhout
uit context 212.**

Context 233 e.a. (gracht-1300-1450)

Dit betreft de gracht die gelegen is aan de noordzijde van het Gasthuiscomplex en daar de begrenzing van de begraafplaats vormde.¹³ In eerdere analyses is aangenomen dat de aanleg van de gracht al uit de 13^e eeuw dateerde en dat deze in de loop van de 16^e eeuw vervolgens werd dichtgegooid en in gebruik genomen voor het ter aarde bestellen van de doden.¹⁴ Vanwege het feit dat het materiaal uit de gracht onder verschillende contextnummers is ingeboekt waarbij de relatie tussen de diverse nummers niet altijd even duidelijk is, is het vaststellen van een exacte

Andenne	Rood beschilderd	Proto- steengoed	Grijsbakkend	Roodbakkend	Siegburg	Langerwehe	Steengoed zoutglazuur	totaal
5	3	1	222	98	17	12	28	386
1%	1%	0%	59%	25%	4%	3%	7%	100%

Tabel 7:
**Fragmenten per baksel
context 233 e.a.**

datering lastig. Tabel 7 geeft een overzicht van het aantalfragmenten per bakselgroep. Het laat zien dat alle postmiddeleeuwse bakselgroepen, zoals Hafner, majolica, faience en dergelijke volledig ontbreken. Met name vanwege het ontbreken van Hafner aardewerk lijkt een sluitdatum voor 1500 mogelijk. Wanneer we in meer detail naar de wel aanwezige baksels kijken, dan zien we dat de oudere bakselgroepen zoals witbakkend Maaslands (Andenne), rood beschilderd aardewerk (Pingsdorf) en proto-steengoed met slechts enkele scherven vertegenwoordigd zijn. Het ligt daarom voor de hand dat dit materiaal eerder als opspit in deze context is beland en derhalve niet uit de gebruiksperiode stamt. Verreweg de meeste scherven behoren tot het grijs- en roodbakkende aardewerk en steengoed uit Siegburg en Langerwehe of meer algemeen steengoed met zoutglazuur. Voor al deze baksels geldt dat ze algemeen voorkomen in de 14^e en 15^e eeuw. In de loop van de 15^e eeuw wordt het grijsbakkende aardewerk geleidelijk aan door roodbakkend aardewerk van de markt verdrongen. De grote hoeveelheid grijsbakkend aardewerk (afb. 6.14) doet dan ook vermoeden dat de gracht vooral materiaal uit de 14^e eeuw bevat. Op grond van de verhoudingen tussen de afzonderlijke baksels zou de gracht mogelijk dus zelfs al rond 1450 kunnen zijn dichtgegooid. Dit is dus beduidend eerder dan tot nu toe werd aangenomen.

Context 238 (ophogingslaag – 1350-1425)

In deze ophogingslaag, gelegen aan de noordzijde van het Gasthuiscomplex, is een fragment van een laatmiddeleeuws bord met een opgekwast silbdecor aangetroffen (afb. 6.15). Het bord dateert uit de tweede helft van de 14^e of het eerste kwart van de 15^e eeuw. Vergelijkbare borden zijn als pottenbakkersafval gevonden in Aardenburg, Gouda en Utrecht. Het is zeer waarschijnlijk dat dergelijke voorwerpen door tal van pottenbakkers in de Nederlanden zijn vervaardigd, mogelijk ook in Breda. Over het uiterlijk van de voorstelling van het bord tasten we in het duister. Ten aanzien van de context kan opgemerkt worden dat deze ter hoogte van de rand van de gracht is gelegen die de begraafplaats in de 14^e en 15^e eeuw omgaf.¹⁶ Op basis van de veldtekeningen kan niet uitgesloten worden dat ook Context 238 eigenlijk deel uitmaakt van de gracht(vulling). In tegenspraak hiermee is het gegeven dat de veldadministratie ook vermeldt dat de ophogingslaag door een graf heengaat en in dat geval dus pas van na de demping van de gracht dateert.

Context 291 (onbekend – 1350-1450)

In het veld is deze context, gelegen ten zuidwesten van het noordtransept van de laatgotische kapel, als 'natuurlijk' betiteld. De aanwezigheid van een vondst zou kunnen aangeven dat dit niet het geval kan zijn. De vondst betreft de bodem van een pot of kan in grijsbakkend aardewerk. Het voorwerp heeft lobvoeten en

Afb. 6.14 (links):
**Fragment van een grijsbak-
kende kan uit context 233
e.a.**

Afb. 6.15 (onder links):
**Laatmiddeleeuws bord van
roodbakkend aardewerk
met een opgekwest silb-
decor uit context 238.**

Afb. 6.16 (onder rechts):
**Fragment van een grijsbak-
kende kan uit context 300.**

dateert uit de tweede helft van de 14^e of eerste helft van de 15^e eeuw. Mogelijk betreft context 291 een mollengang of iets dergelijks, waarbij het onderscheid tussen de vulling van het spoor en de omringende natuurlijke ondergrond slecht zichtbaar was.

Context 300 (ophogingslaag – 1350-1450)

In de laag, die verder op de veldtekeningen niet is te traceren, is de hals en schouderpartij van een kan in grijsbakkend aardewerk aangetroffen (afb. 6.16). Ook dit voorwerp dateert uit de tweede helft van de 14^e of eerste helft van de 15^e eeuw.

Context 516 (graf – 1600-1650)

In het graf, gelegen ten zuidwesten van de kapel, zijn drie fragmenten van voorwerpen aangetroffen die uit de eerste helft van de 17^e eeuw dateren. De vondsten bestaan uit een scherf van een rijkversierde steengoed kan uit Raeren (B) (afb. 6.17), een veelkleurig majolica bord uit West-Nederland (afb. 6.18) en een met slib versierd bord dat mogelijk eveneens in West-Nederland werd gemaakt, hoewel een herkomst uit West-Brabant evenmin is uit te sluiten (afb. 6.19). De vondsten geven geen aanwijzing voor de datering van het graf aangezien het door latere begravingen verspit is en de aanwezige fragmenten dus een latere verontreiniging kunnen betreffen.

Afb. 6.17 (links boven):
**Fragment van een veel-
kleurig majolica bord uit
West-Nederland.**

Afb. 6.18 (rechts boven):
**Fragment van een veel-
kleurig majolica bord uit
West-Nederland.**

Afb. 6.19 (midden):
**Fragment van een met
slib versierd bord uit
West-Nederland of West-
Brabant.**

Afb. 6.20 (onder):
**Steengoed beker uit Lan-
gerwehe uit context 545.**

Context 545 en 546 (leemvloer of graf? – 1475-1525)

Deze context bevatte, naast een kleine aardewerken kraal of spinsteen¹⁷, alleen een geheel intacte beker¹⁸ van steengoed met ijzerengobe en zoutglazuur. Het bekertje dateert uit de tweede helft van de 14^e eeuw en is afkomstig uit Langerwehe (afb. 6.20). Het is de vraag of deze vondsten gebruikt kunnen worden voor de datering van de leemvloer. Het leemvloerrestant waaruit de vondsten afkomstig zijn is namelijk niet afgebeeld op de vlaktekeningen.¹⁹ Wel vermeldt de sporenlijst dat hij gelegen is onder een andere leemvloer die volgens de vlaktekeningen ten noord-oosten van het romaanse koor, direct tegen de buitenzijde ervan, gesitueerd is.²⁰ Van laatstgenoemde wordt verder aangegeven dat de vloer sterk verstoord is door

Afb. 6.21 (rechts):
Fragment van een roodbakkende bakpan uit context 625.

Afb. 6.22 (links):
Fragment van een roodbakkende steelkom uit context 625.

de aanleg van graven. Bij het hier besproken contextnummer wordt in de dagrapporten verder gemeld dat de vondsten wel bij een lemen vloer zijn aangetroffen, maar dat het uitgedeelde contextnummer een graf zou betreffen! Gezien het feit dat beide leemvloeren gesneden lijken te worden door de muur van de romaanse kapel, waarvan de aanleg uit het begin van de 14^e eeuw dateert, is een laat 15^e-en/of vroeg 16^e-eeuwse datering van de leemvloer onwaarschijnlijk. Vooralsnog wordt er daarom vanuit gegaan dat de vondsten verspit materiaal betreffen.

Context 625 (afvalkuil – 1475-1525)

Deze afvalkuil, gelegen in de zuidoosthoek van de eerste fase van het passantenverblijf, bevatte enkele grote fragmenten van drie stukken roodbakkend aardewerk. Het gaat daarbij om twee bakpannen (afb. 6.21) en een steelkom (afb. 6.22), die zonder uitzondering in de late 15^e of vroege 16^e eeuw dateren. De kuil was ingegraven in een oudere leemvloer (contextnummer 615) die op zijn beurt werd afgedekt door een jongere baksteenvloer (S604) en daarop gelegen leemvloer (S603).

Context 640 (puntvondst – rond 1400)

Al deze fragmenten zijn aangetroffen bij of tegen de zuidgevel van het passantenverblijf. In totaal zijn (de fragmenten van) zeven voorwerpen gevonden, die waarschijnlijk allemaal afkomstig zijn van een (of meer) regionale pottenbakker(s) en vlak voor of vlak na 1400 gedateerd kunnen worden. Van een grijze vuurstolp is één grote randscherf bewaard (afb. 6.23), terwijl van de bakpan (afb. 6.24), een bord (afb. 6.25), een deksel (afb. 6.26) en drie graven complete profielen bewaard bleven (afb. 6.27, 6.28 en 6.29). Al deze voorwerpen hebben modellen die we ook van tal van andere plaatsen in Nederland kennen. Eén van de graven (r-gra-75) heeft een model dat typisch is voor Zuid-Nederland. We kennen voorbeelden uit Limburg, Noord-Brabant en Zeeland, terwijl ook exemplaren in België zijn gevonden. Gezien het relatief grote aantal vondsten kan niet uitgesloten worden dat het om de inhoud van een verspitte (afval)kuil gaat. Helaas kan op basis van de geregistreerde veldgegevens niet achterhaald worden of het spoor naast de zuidgevel gelegen was of daar door gesneden werd. In de vondstadministratie wordt het materiaal geassocieerd met een jongere fase van de gevel (context 626).

Afb. 6.23 (boven links):

Fragment van een grijze vuurstolp uit context 640.

Afb. 6.24 (boven rechts):

Fragment van een roodbakkende bakpan uit context 640.

Afb. 6.25 (midden boven links):

Fragment van een roodbakkend bord met slibboogjes uit context 640.

Afb. 6.26 (midden boven rechts):

Fragment van een roodbakkende deksel uit context 640.

Afb. 6.27 (midden onder links):

Fragment van een roodbakkende grape uit context 640.

Afb. 6.28 (midden onder rechts):

Fragment van een roodbakkende grape uit context 640.

Afb. 6.29 (onder rechts):

Fragment van een roodbakkende grape uit context 640.

Context 761 (sloot – 19de eeuw)

Dit contextnummer omvat een intacte steengoed mineraalwaterfles (afb. 6.30), die dateert uit de tweede helft van de 19^e eeuw. Niet uitgesloten wordt dat het contextnummer bij een noord-zuid georiënteerde sloot (contextnummer 653) behoort die ter hoogte van de zuidoosthoek van het passantenverblijf naar het oosten toe afbuigt. Op basis van in 2006 in een vervolg van deze sloot aangetroffen vondstmateriaal wordt hij in de periode van de 15e tot en met de 17e eeuw gedateerd.²¹ Het hier besproken fragment aardewerk betreft in dat geval een latere verontreiniging.

Context 789 (puntvondst – 1775-1825)

Het gaat hier om een groot fragment van een melkkan in industrieel witbakkend aardewerk (afb. 6.31). Het voorwerp draagt het merk Société Céramique Maas-tricht (afb. 6.32), een bedrijf dat ontstond in 1863. De kan dateert dus uit de late 19e eeuw. De veldadministratie geeft geen uitsluitel over waar de locatie van de vondst gezocht moet worden.

Context 791 (puntvondst – 1775-1825)

Dit betreft een steengoed fles die uit de late 19e eeuw dateert (afb. 6.33). De fles bevatte ooit waarschijnlijk inkt of iets dergelijks. Uit dezelfde context kwam ook een 19de-eeuwse glazen fles tevoorschijn (afb. 6.34). De veldadministratie geeft geen uitsluitel over waar de locatie van de vondst gezocht moet worden.

Knikkers en spinstenen

In enkele graven zijn aardewerken knikkers aangetroffen. Het gaat daarbij om de graven C126, C190, C196 en C468. Wanneer gekeken wordt naar de leeftijd van deze begravingen mag het opvallend genoemd worden dat twee ervan als kinderen/tieners betiteld kunnen worden. Zo betreft graf C196 een kind van 12-13 jaar en graf C126 een kind tussen de 6 en 18 jaar. De twee andere graven daarentegen betreffen een vrouw van tussen de 23 en 40 jaar (C190) en een man van tussen de 22 en 24 jaar (C468).

Een botconcentratie (C254) bevatte verder een aardewerken spinsteen, net als de graven C522, C542, C543. Het gaat daarbij respectievelijk om een kind van 13 tot 15 jaar (C522), een man van 35-55 jaar (C542) en een kind van 12 jaar (C543).

Gebrandschilderd glas

In totaal zeven graven²² en eenmaal in de vorm van een puntvondst²³ zijn volgens de tellijsten die direct na het veldwerk zijn vervaardigd enkele fragmenten gebrandschilderd glas aangetroffen. Bij de hernieuwde bestudering van het materiaal zijn deze fragmenten niet meer onder de vondsten aangetroffen. Voor zover afgeleid kan worden uit de documentatie van het glas kunnen de fragmenten vermoedelijk in de periode 1375-1425 gedateerd worden. Vijf van de graven zijn ten zuidwesten van het zuidelijk transept van de laat-gotische kapel gesitueerd.²⁴ Van de overige twee graven is één direct ten noorden van het koor van de kapel gesitueerd²⁵ en de andere binnen het schip ervan.²⁶ De locatie van de puntvondst is niet exact bekend.

Afb 6.30 (boven links):
**Steengoed mineraalwater-
fles uit context 761.**

Afb 6.31 (boven centraal):
**Melkkan van industrieel
witbakkend aardewerk
uit context 789.**

Afb 6.32 (boven rechts):
**Merk op de bodem van de
melkkan uit context 789.**

Afb 6.33 (onder links):
**Steengoed inktfles uit
context 791.**

Afb 6.34 (onder rechts):
Glazen fles uit context 791.

Beerputten, kuil en waterput

Context 1 (beerput – 1750/75-1825)²⁷

Context 1 betreft een beerput behorend bij een particuliere woning aan de noordzijde van de locatie. De gebruiksduur van de beerput is op basis van de vondsten te dateren tussen 1750/75 en 1825, hoewel niet uit te sluiten is dat een enkele vondst jonger of ouder is. Onder de 121 vondsten tellen we 81 stuks keramiek en 40 stuks glas. Tevens bevatte de put ook nog twintig aardewerken knikkers. Tabel 8 geeft een overzicht van de verschillende bakselgroepen/materiaalsoorten.

Het steengoed vormt in deze vondstgroep (zie tabel 7) met slechts twee exemplaren een te verwaarlozen groep. Beide voorwerpen, een kannetje (afb. 6.35) en een kop (afb. 6.36), zijn afkomstig uit het Duitse Westerwald. De koffie- of theekop is een imitatie van een exemplaar in industrieel steengoed uit Engeland, een voorwerp dat dateert uit het derde kwart van de 18^e eeuw. De Duitse imitatie is veel zwaarder van uitvoering dan het Engelse voorbeeld.

Baksel	Totaal
Europees porselein	1
Faience	19
Glas	40
Industrieel wit	12
Industrieel zwart	3
Porselein	13
Roodbakkend	20
Geglazuurd steengoed	2
Industrieel steengoed	8
Witbakkend	3
Totaal	121

Tabel 8:
**MAE per bakselgroep
uit context 1.**

Afb. 6.35 (boven links):
Kannetje van steengoed uit context 1.

Afb. 6.36 (boven rechts):
Theekop van steengoed uit context 1.

Afb. 6.37 (midden links):
**Blaker van roodbakkend aardewerk uit
context 1.**

Afb. 6.38 (midden rechts):
**Bord of deksel van roodbakkend aardewerk
uit context 1.**

Afb. 6.39 (onder links):
**Grape van roodbakkend aardewerk uit
context 1.**

Afb. 6.40 (onder rechts):
**Kan van roodbakkend aardewerk uit
context 1.**

Afb. 6.41 (boven links):
Kachelpan van roodbakkend aardewerk uit context 1.

Afb. 6.42 (boven rechts):
Papkom van roodbakkend aardewerk uit context 1.

Afb. 6.43 (midden links):
Vuurtest van roodbakkend aardewerk uit context 1.

Afb. 6.44 (midden rechts):
Kachelpan van roodbakkend aardewerk uit context 1.

Afb. 6.45 (onder):
Kan van roodbakkend aardewerk met slibdecoratie uit context 1.

Roodbakkend aardewerk vormt met 20 stuks de grootste bakselgroep onder de keramiek. De aangetroffen vormen zijn een blaker (afb. 6.37), waarvan de steel ontbreekt, twee borden (afb. 6.38), een deksel, drie grappen (afb. 6.39), twee kannen (afb. 6.40), drie kachelpannen (afb. 6.41), zeven papkommen (afb. 6.42) en een vuurtest (afb. 6.43). De aangetroffen grappen zijn van een type dat het midden houdt tussen een klassieke grape en een kachelpan. Vanaf de 18^e eeuw verdwijnt het koken op open haardvuren in onze streken en maakt plaats voor het koken op fornuizen en kachels. De op poten staande grape maakt hierdoor plaats voor de kachelpan met een vlakke bodem. Het is in deze periode vaak moeilijk om het onderscheid te maken tussen borden en deksels. De deksels die passen op kachelpannen hebben namelijk een ronde greep, die identiek is aan de standring van een bord. De deksels kunnen zo ook dienen als bord. Ook het deksel en de borden uit deze vondstcontext kunnen voor beide doeleinden zijn gebruikt. De kachelpannen uit de beerput zijn vervaardigd in de traditie van het zogenaamde Frankfurter aardewerk (afb. 6.44). Het betreft voorwerpen die zijn uitgevoerd in roodbakkend aardewerk, maar door het gebruik van een witte sliblaag witbakkende voorwerpen lijken te zijn. De voorwerpen zijn afkomstig uit Bergen op Zoom. Drie kannen zijn van een model dat gedurende de 19^e eeuw in Friesland werd gemaakt. Een andere kan is een product uit het zuidelijke deel van de Lage Landen (afb. 6.45). Of we daarbij moeten denken aan Brabant of Vlaanderen is

niet bekend. Op de melkkan is in witte slib de tekst 'Goeden dag lieve Griet' aangebracht, wellicht een poging van de man des huizes om zijn lief het hof te maken. De papkommen en de vuurtest hebben modellen die zich moeilijk aan een specifieke plaats van productie laten toeschrijven. Een West-Brabantse herkomst, uit Bergen op Zoom of Oosterhout ligt voor de hand. Drie witte steelkommen behoren tot het zogenaamde vlekkengoed (zie tabel 9). Het zijn voorwerpen die we vooral kennen uit de late 18^e eeuw. Ze werden gemaakt in Friesland (afb. 6.46).

Faïence vormt met negentien exemplaren eveneens een belangrijke bakselgroep. Naast een pispot bestaat deze groep uitsluitend uit eetservies. De pispot (afb. 6.47), een kom (afb. 6.48) en een enkel bord (afb. 6.49) behoren tot het zogenaamde 'wit-Delfts'. Deze producten waren in de mode vanaf de tweede helft van de 17^e tot diep in de 18^e eeuw. De overige Delftse producten hebben een blauwe beschildering die varieert van zeer eenvoudig (afb. 6.50) tot meer verfijnd (afb. 6.51). Echt fraaie decors komen onder deze producten niet voor. Het betreft

Afb. 6.46 (boven links) :
Steelkom van witbakkend aardewerk, 'zogenaamd vlekkengoed', uit context 1.

Afb. 6.47 (boven rechts):
Pispot van wit-Delfts uit context 1.

Afb. 6.48 (midden links):
Kom van wit-Delfts uit context 1.

Afb. 6.49 (midden rechts):
Bord van wit-Delfts uit context 1.

Afb. 6.50 (onder links):
Bord van faïence uit context 1.

Afb. 6.51 (onder rechts):
Bord van faïence uit context 1.

Afb. 6.52 (links):
Chinees porseleinen koffie- of theekop (kapucijnergoed) uit context 1.

Afb. 6.53 (rechts):
Europees porseleinen koffie- of theekop uit context 1.

duidelijk producten uit de laatste dagen van de Delftse aardewerkindustrie. Het aantal Delftse bedrijven dat in deze periode het hoofd boven water weet te houden is gering en hun producten moeten steeds goedloper worden om de concurrentie met de nieuwe producten die industriële bedrijven uit Engeland leveren vol te kunnen houden. De concurrentie is duidelijk af te leiden uit het Delftse aardewerk uit die dagen. Producten met weinig verzorgde decors, die zeer vlot en slordig zijn aangebracht, en die in enorme aantallen zijn vervaardigd. Toch zou uiteindelijk niet lang na 1800 het doek vallen voor het belangrijkste deel van de Delftse bedrijven.

De Delftse pottenbakkers ondervonden in de 18^e eeuw ook grote concurrentie van de porseleinbakkers uit China. In de put zijn dertien stuks Chinees porselein aangetroffen. Het gaat daarbij vooral om kop en schotels (afb.6.52). De handel met China werd weliswaar door de VOC mogelijk gemaakt, maar niet langer voerde dit bedrijf deze handel op eigen conto uit. Particuliere handelaars konden in de 18^e eeuw ruimte kopen in VOC-schepen en zo de door hun in China ingekochte producten naar Nederland laten verschepen. Ook in andere Europese landen werd de markt in deze periode echter overspoeld door Chinees porselein en het is dus ook mogelijk dat de in Breda gevonden stukken Chinees porselein bijvoorbeeld via Engeland in onze streken belandde. In ieder geval leidden deze handelspraktijken ertoe dat porselein voor bijna iedereen in de Republiek toegankelijk was. Het is dan ook niet verwonderlijk dat onze put meer porseleinen dan Delftse kop en schotels opleverde. Het aangetroffen porselein is eenvoudig van decors en van beschildering. Het moet destijds zeker tot de goedkopere soorten hebben behoord. Overigens zijn de porseleinen kop en schotels het resultaat van de handelscontacten met West-Nederlandse steden als Delft, Rotterdam en Middelburg. Daar waren immers de kamers van de VOC gevestigd en werden de uit China afkomstige producten aan land gebracht en door handelaren aan de man gebracht. De kleinhandel zorgde voor een verdere verspreiding over ons land.

Een uit Duitsland afkomstig kopje van Europees porselein (afb. 6.53) is een mooi voorbeeld van de producten die Europese porseleinfabrieken vanaf de vroege 19^e eeuw in groten getale in ons land op de markt brachten (zie tabel 8). Ondanks de industriële wijze waarop deze producten in Europa werden vervaardigd waren ze overigens duurder dan het grootste deel van het China afkomstige porselein.

Afb. 6.54 (boven links):
Koffie- of theekop van industrieel steengoed uit context 1.

Afb. 6.55 (boven rechts):
Kom van industrieel steengoed uit context 1.

Afb. 6.56 (midden links):
Koffie- of theekop van industrieel witbakkend aardewerk uit context 1.

Afb. 6.57 (midden rechts):
Bord van industrieel witbakkend aardewerk uit context 1.

Afb. 6.58 (onder):
Theepot van industrieel zwartbakkend aardewerk uit context 1.

Ook van de eerste uit Engeland afkomstige industriële producten zijn in deze beerput voorbeelden aangetroffen. Het gaat daarbij om een kop en schotel (afb. 6.54) en een kom van industrieel steengoed (afb. 6.55), theeservies (afb. 6.56) en een bord in industrieel witbakkend aardewerk (afb. 6.57) en theeservies in industrieel zwart aardewerk (afb. 6.58). Voor al deze producten geldt dat ze vanaf het midden van de 18^e eeuw in groten getale opduiken in vondstcontexten in heel ons land. De verspreiding vond plaats op dezelfde wijze als die van het zojuist besproken Chinese porselein.

Naast keramiek leverde de beerput ook veertig glazen voorwerpen op (zie tabel 8). Een aantal glazen bekertjes uit de beerput heeft een eenvoudige conische of

cilindrisch vorm (afb. 6.59) en behoort tot een groep waarvan doorgaans wordt aangenomen dat die afkomstig is uit Bohemen of de regio's daaromheen zoals Saksen en Silezië.²⁸ Vanaf circa 1700 hebben de 'Boheemse' producten de markt voor drinkbekers in Nederland grotendeels veroverd. Maar ook in andere delen van Europa en zelfs Amerika zijn ze ingevoerd. De toewijzing berust voornamelijk op uiterlijke kenmerken als dikwandigheid en de wittige aantasting die vaak bij deze bekers aanwezig is.²⁹ Verder hebben deze bekers veelal een kenmerkende versiering in radgravures met Chinoiserieën, geometrische patronen of gestileerde florale of animale motieven. Het ongedecoreerde type in deze stijl is met vijf exemplaren aanwezig (afb. 6.60) en van het gedecoreerde type zijn eveneens vijf stuks gevonden (afb. 6.61). Deze laatste bekers hebben een relatief groot formaat (hoogte: 12-14 cm), op de onderste helft van de wand een ribbenreliëf van palmetten en onder de rand een gravure van visblaas- of bladmotieven. Naast het formaat vallen deze bekers is op door hun dunwandigheid en de helderheid van het glas. Vermoedelijk betreft het geen 'Boheemse' glazen maar producten die dichterbij gemaakt zijn, bijvoorbeeld in België, Duitsland of Nederland zelf. Hetzelfde geldt waarschijnlijk voor twee bekers met een getailleerde wand (afb. 6.62 en 6.63). Twee cilindrische bekers, zijn voorzien van een lintoor (afb. 6.64). Ook deze bekers hebben versieringen van radgravures. Aannemelijk is dat deze bekers voor bier zijn gebruikt. Glazen met een oor worden vaker in 18^e-eeuwse beerputten in Brabant en Limburg aangetroffen, maar ze zijn minder bekend uit de noordelijker gelegen provincies. Elf van de twaalf gevonden kelkglazen zijn van eenvoudige makelij. Bij twee ervan staat de smalle kelk, die bovenaan uitloopt zonder stam, op een massieve voet (afb. 6.65 en 6.66). Dergelijke glazen zijn zowel geschikt voor wijn als voor gedestilleerd. Enkele andere kelkglazen hebben een massieve geprofileerde stam (afb. 6.67 en 6.68) of een slordig uitgevoerde gefacetteerde stam. Een dikwandig kelkglas uit de put waarvan de kelk een versiering heeft van geslepen ovalen in medaillons, heeft Boheemse kenmerken. Het glas is dikwandig en heeft een balusterstam met daarin een luchtbel en een versiering van geslepen lensjes (afb. 6.69). Dit 18^e-eeuwse glas is een voorbeeld van de verandering van stijl die plaatsvond na het midden van de 17^e eeuw, waarbij het elegante dunwandige glaswerk naar Venetiaans voorbeeld plaats maakt voor producten met een robuuster karakter in de barokke stijl.

Van de gevonden flessen behoren twee exemplaren tot de bolvormige wijnflessen. De vroegste bolvormige wijnflessen stammen uit het midden van de 17^e eeuw. De ronde vorm en de dikwandigheid van dergelijke flessen maakte ze geschikt om wijn in te bottelen, te vervoeren en op te slaan. Vooral vanaf het begin van 18^e eeuw komen ze veelvuldig voor en verdringen de daarvoor in gebruik zijnde houten wijntonnen en grote voorraadflessen. Een in deze put aangetroffen wijnfles heeft een tweezijdig afgeplatte buik en stamt uit de eerste helft van de 18^e eeuw (afb. 6.70). De tweede wijnfles is van een type met een kenmerkende kegelvormige bodem en een afgepatte lip (afb. 6.71). Deze fles stamt uit de periode 1725-1760. Twee andere wijnflessen hebben een cilindrisch lichaam met een hoog opgestoken bodem (afb. 6.72). Deze zijn te dateren in de eerste helft van de 19^e eeuw. Een

linkerpagina:

Afb. 6.59 (boven links):
Glazen beker uit context 1.

Afb. 6.60 (boven centraal):
Glazen beker uit context 1.

Afb. 6.61 (boven rechts):
Glazen beker uit context 1.

Afb. 6.62 (midden links):
Glazen beker uit context 1.

Afb. 6.63 (midden centraal):
Glazen beker uit context 1.

Afb. 6.64 (midden rechts):
Glazen beker uit context 1.

Afb. 6.65 (onder links):
Kelkglas uit context 1.

Afb. 6.66 (onder centraal):
Kelkglas uit context 1.

Afb. 6.67 (onder rechts):
Kelkglas uit context 1.

deze pagina:

Afb. 6.68 (boven links):
Kelkglas uit context 1.

Afb. 6.69 (boven rechts):
Kelkglas uit context 1.

Afb. 6.70 (midden links):
Wijnfles uit context 1.

Afb. 6.71 (midden rechts):
Wijnfles uit context 1.

Afb. 6.72 (onder links):
Wijnfles uit context 1.

Afb. 6.73 (onder rechts):
Medicijnfles uit context 1.

Afb. 6.74 (onder):
Glazen koffie- of theekop uit context 1.

kleine cilindrische medicijnfles in groen glas (afb. 6.73) is van een type dat gedurende de 17^e en 18^e eeuw algemeen in gebruik was.

Bij het glaswerk gaat het vrijwel uitsluitend om glazen drinkgerei. Een vrij bijzondere vorm is een kop van glas die een functie moet hebben gehad die vergelijkbaar is met die van het keramische koffie- en theegoed (afb. 6.74). Een

zoutvat en een glazen knoop vormen de enige uitzonderingen op het drinkgerei. De bekers en de kelkgladen zijn waarschijnlijk vooral afkomstig uit Nederlandse glasblazerijen. Het betreffen eenvoudige voorwerpen, die soms zijn voorzien van een simpele gravering. Vergelijkbare voorwerpen worden bij opgravingen in heel Nederland gevonden. Onder de flessen vinden we naast een medicijnfles, uitsluitend wijnflessen. Hieronder zijn zowel bolvormige als cilindrische modellen. Tot 1760 komen in onze streken vrijwel uitsluitend bolvormige wijnflessen voor. In de tweede helft van de 18^e eeuw vindt een overgang plaats naar de cilindrische modellen, die in de vroege 19^e eeuw de belangrijkste groep gaan vormen. Het naast elkaar voorkomen van beide modellen is wederom een aanwijzing voor de datering van deze beerput. Niet opgenomen in de tabel is verder een kleine blauwe glazen kraal.

Onder de vondsten uit de beerput vinden we vooral eenvoudig glas en gebruiks aardewerk. De vondsten stammen uit een betrekkelijk korte periode waarin ook in Nederland de eerste gevolgen van de industriële revolutie merkbaar worden. Door een concentratie van ambachtelijke activiteiten, die in ons land plaatsvindt vanaf het midden van de 17^e eeuw, kennen de producten uit deze periode in onze streken een grote mate van uniformiteit. Door een fijnmazig netwerk van de kleinhandel vinden producten uit Friesland, Bergen op Zoom, Oosterhout, Delft, maar ook uit China en Engeland, hun weg naar consumenten in alle hoeken en gaten van ons land. Het is daarom dat de vondsten uit deze beerput in Breda een grote mate van gelijkenis hebben met die welke tevoorschijn komen in steden zoals Alkmaar, Amsterdam of Vlissingen. Toch blijken er lokaal of regionaal toch ook nog wel kleine verschillen te bestaan. Een voorbeeld van zo'n afwijkend product is een kannetje waarop met slib een tekst is aangebracht, Het is een product van één van die kleinschalige pottenbakkerijen waarvan ons land er in de late 18de en vroege 19de eeuw toch ook nog talloze moet hebben gehuisvest.

Context 3 (beerput - 1825-1875)³⁰

Anders dan Context 1 bevat deze beerput slechts een kleine hoeveelheid vondsten. In totaal leverde deze beerput niet meer dan twaalf vondsten op, die bestaan uit zeven stukken keramiek, vier stukken glas en een aardewerken knikker. De datering van deze Context is ook later dan die van de zojuist besproken beerput. Een kan uit de werkplaats van het in 1839 gestichte bedrijf van Petrus Regout in Maastricht wijst op een datering in de latere 19e eeuw (afb. 6.75). Ook de overige vondsten passen in dit beeld (afb. 6.76). Opvallend zijn een kan van grijsbakkend aardewerk, die uit de late 14e of vroege 15e eeuw moet dateren (afb. 6.77) en één fragmentarische pispot (afb. 6.78), die uit de periode tussen 1550 en 1625 dateert.³¹ Gezien het feit dat de put behoort bij de bebouwing die pas na 1618 is aangelegd moet het hier om vondsten gaan die meegevoerd zijn met de grond waarmee de put gedempt is.

Een glazen beker uit deze put is van geperst glas (afb. 6.79). De beker is cilindrisch en heeft een reliëf van verticale gefacetteerde ribben en stamt uit de tweede helft van de 19^e eeuw. De techniek om glas om een voorwerp te maken

Afb. 6.75 (boven links):
**Kan van industrieel wit-
bakkend aardewerk uit
context 3.**

Afb. 6.76 (boven rechts):
**Kan van steengoed uit
context 3.**

Afb. 6.77 (midden links):
**Laatmiddeleeuwse kan
van grijsbakkend aarde-
werk uit context 3.**

Afb. 6.78 (midden rechts):
**Pispot van roodbakkend
aardewerk uit context 3.**

Afb. 6.79 (onder links):
Glazen fles uit context 3.

Afb. 6.80 (onder centraal):
Glazen beker uit context 3.

Afb. 6.81 (onder rechts): **Gla-
zen kelkglas uit context 3.**

door het in een mal te persen, was al bij de Romeinen bekend. Een verbetering van deze techniek ontstond in de vroege 19^e eeuw, toen men gebruik ging maken van een persmachine. Door een stempel met een hefboom handmatig op en neer te bewegen kon men het glas in een vorm drukken. Zo kon op goedkope wijze massaproductie van glazen tafelgoed plaatsvinden. Een groene voorraadfles met een wijde hals en een glasdraad om de ingesnoerde hals was niet alleen geschikt

om vloeistof in op te kunnen slaan maar ook bijvoorbeeld vruchten (afb. 6.80). Het enige wijnglas uit deze put (afb. 6.81) heeft een rechte massieve stam en een afgeronde conische kelk. Het is een eenvoudig glas uit de periode 1875-1900 dat werd gebruikt voor het drinken van wijn of likeurtjes.

Context 6 (beerput – 1825-1875)³²

Deze beerput leverde in totaal 28 voorwerpen op, waaronder een aardewerken en een glazen knikker, die dateren uit de 19^e eeuw. Zo zijn er onder de vondsten enkele zalfpotten van industrieel aardewerk die hetzelfde model hebben als wit-Delftse exemplaren uit de 18^e en de vroege 19^e eeuw (afb. 6.82). We kennen deze industriële varianten vooral uit het tweede en het derde kwart van de 19^e eeuw. Ook het voorkomen van transferprints (afb. 6.83) en enkele stukken Europees porselein, waaronder een eierdop (afb. 6.84), wijzen op een 19^e-eeuwse datering. Het roodbakkerende aardewerk, waaronder een fragment van een deksel van een kachelpan (afb. 6.85), illustreert dat dit product nog gedurende een lange tijd zijn waarde in de keuken heeft bewezen. De meeste producten zijn afkomstig uit Bergen op Zoom, maar een melkkan van witbakkend aardewerk wijst weer op een meer zuidelijke, mogelijk Belgische, oorsprong (afb. 6.86).

Het glaswerk bestaat uit twee brillenglazen, waarvan één rond en één ovaal glas, en enkele medicijnflesjes waaronder een hoog cilindrische flesje met een platte uitstaande rand (afb. 6.87). Verder zijn er twee rechthoekige flesjes (afb. 6.88 en 6.89) met afgeschuinde hoeken, die zijn geblazen in een contactvorm met overhoekse naden. Vanaf de tweede helft van de 19e eeuw kwamen dergelijke in metalen klappervormen vervaardigde flesjes in zwang. Ze verdrongen vanaf die tijd de handmatig gemaakte kleine flessen. Het gebruik van kleine flesjes nam enorm toe. Men gebruikte ze voor allerlei doeleinden, zoals naaimachine- of rijwielolie, inkt, lijm, parfum, zalfjes en tal van voedingsmiddelen. Gezien het relatief grote aantal zalfpotten en medicijnflessen bevat de put mogelijk de weggeworpen inhoud van een medicijnkastje.

Context 13 (vulling waterput – 1875-1925)

In de vulling van de waterput³³ zijn, behalve één aardewerken en vijf glazen knikkers, een kleine terrine van Europees porselein (afb. 6.90), enkele glazen deksels van inmaakpotten (afb. 6.91), een glazen fles (afb. 6.92) en een restant van een kwikthermometer aangetroffen. De voorwerpen dateren uit de late 19e of vroege 20e eeuw.

Afb. 6.82 (links):
**Zalfpot van industrieel
witbakkend aardewerk
uit context 6.**

Afb. 6.83 (rechts):
**Koffiekop van industrieel
witbakkend aardewerk
met transferprint uit
context 6.**

Afb. 6.84 (boven links):
**Eierdop van Europees
porselein uit context 6.**

Afb. 6.85 (boven centraal):
**Deksel van roodbakkend
aardewerk uit context 6.**

Afb. 6.86 (boven rechts):
**Kan van witbakkend
aardewerk uit context 6.**

Afb. 6.87 (midden links):
Glazen fles uit context 6.

Afb. 6.88 (midden centraal):
Glazen fles uit context 6.

Afb. 6.89 (midden rechts):
Glazen fles uit context 6.

Afb. 6.90 (midden onder links):
**Terrine van Europees
porselein uit context 13.**

Afb. 6.91 (onder links):
**Glazen deksel van een
inmaakpot uit context 13.**

Afb. 6.92 (onder rechts):
Glazen fles uit context 13.

Afb. 6.93 (boven links):
**Schoteltje van industrieel
witbakkend aardewerk
met transferprint uit
context 16.**

Afb. 6.94 (boven rechts):
**Fragment van een steen-
goed mineraalwaterfles
uit context 16.**

Afb. 6.95 (midden links):
**Zalfpot van faience uit
Frankrijk uit context 16.**

Afb. 6.96 (midden rechts):
**Deksel van roodbakkend
aardewerk uit context 16.**

Afb. 6.97 (onder links):
**Chinees porseleinen thee-
of koffiekop (kapucijner-
goed) uit context 16.**

Afb. 6.98 (onder rechts):
**Kachelpan van rood-
bakkend aardewerk uit
context 16.**

Context 16 (kuil? – 1775-1875)

Over de aard van deze context bestaat onduidelijkheid. In het veld is in eerste instantie gedacht aan een stortpakket bestaande uit de inhoud van een geleegde beerput. Later is ook een interpretatie als kuil naar voren gebracht. Het verzamelde materiaal bestaat uit dertig voorwerpen, inclusief twee aardewerken knikkers, die zijn te dateren tussen grofweg 1775 en 1875. Hoewel enkele voorwerpen qua datering een zekere mate van overlap vertonen met beerput 1, is een ander deel van de vondsten veel later. Zo zijn er voorwerpen van industrieel witbakkend aardewerk met transferprints (afb. 6.93) en ook een steengoed mineraalwaterfles (afb. 6.94) is later in de 19^e eeuw te plaatsen. Een zalfpot van faience (afb. 6.95) is afkomstig uit Frankrijk en moet als verpakking voor een of ander smeerseltje in onze streken zijn beland. Het roodbakkende aardewerk (afb. 6.96) en het porselein (afb. 6.97) zijn deels vergelijkbaar met het materiaal uit beerput 1, maar ook hieronder vinden we later materiaal. Zo is er een kachelpan van type dat we vooral

Afb. 6.99 (links):
**Glazen kelkglas uit
context 16.**

Afb. 6.100 (rechts):
**Glazen kelkglas uit
context 16.**

uit de late 19^e eeuw kennen en dat waarschijnlijk van Belgische origine is (afb. 6.98).

Naast aardewerk bevatte deze put enkele wijnglasjes uit de tweede helft van de 19^e eeuw (afb. 6.99 en 6.100). Ze hebben een massieve stam met een dubbelconische knoop en een conische kelk met afgeronde facetten of met een verticaal ribbenpatroon.

De context heeft een te lange looptijd en bevat te weinig materiaal om uitspraken over de vroegere bewoners te rechtvaardigen. Toch zijn ook hier, net als bij beerput 1, alleen vooral alledaagse gebruiksvoorwerpen aangetroffen.

6.4 Conclusie

Wanneer we de keramiek- en glasvondsten van de campagne 1985 overzien, valt op dat het overgrote deel van het materiaal bestaat uit zeer fragmentarische vondsten. Deze zijn voornamelijk verzameld bij aanleg van het vlak en uit de graven. Het voornaamste doel van deze vondsten binnen het onderzoek is gelegen in de datering die ze verschaffen aan de sporen waaruit ze tevoorschijn kwamen. Verder verschaffen de vondsten ons een globaal beeld van de bewoningsgeschiedenis van de onderzoekslocatie.

De oudste vondsten wijzen er op dat de locatie in de Romeinse tijd in gebruik is genomen. Het geringe aantal vondsten geeft evenwel aan dat de kern van die bewoning niet op de onderzoekslocatie zelf gelegen was, maar in de directe nabijheid daarvan gezocht moet worden. In de tweede helft van de derde eeuw na Christus komt die bewoning tot een eind en is sprake van een breuk in het gebruik van de locatie.

In de late 12^e of vroege 13^e eeuw kwam deze vervolgens weer op gang waarbij de aanwezigheid van enkele scherven roodbeschilderd aardewerk (Pingsdorf-type) daarbij in de richting van de 12^e eeuw wijzen. Het terrein bleef vervolgens vanaf de 13^e eeuw tot op de dag van vandaag in gebruik.

Uit de periode van de late 13^e tot en met de vroege 18^e eeuw zijn tijdens de campagne 1985, die zich vooral richtte op locatie van de Gasthuiskapel, de daar omheen gelegen begraafplaats en het passantenverblijf, eigenlijk nauwelijks sporen aangetroffen die meer dan een handvol vondsten bevatten. Dit in tegenstelling tot

de campagne 2006, die het oostelijk van het Gasthuiscomplex besloeg en waar wel enkele afvalkuilen uit de periode van het Gasthuis zijn aangetroffen. In 2006 zijn namelijk twee afvalkuilen met laat 15^e- en 16^e-eeuws afval gevonden.³⁴ Verder is in 2003 een groep vroeg 17^e-eeuwse scherven aangetroffen in de vulling van een kelder, maar ook deze vondsten zijn waarschijnlijk te plaatsen na de gasthuisfase.³⁵ Verder leverden de beide latere onderzoeken een range aan aardewerkvondsten op die vergelijkbaar is met die van het hier gepresenteerde onderzoek. Van alle campagnes leverde dus alleen het onderzoek van 2006 enkele contexten op die waarschijnlijk aan het Gasthuis zijn te relateren.

De reden waarom tijdens de campagne 1985 nauwelijks (afval)kuilen en dergelijke met veel vondsten zijn aangetroffen hangt voor een deel ongetwijfeld samen met het gebruik van het overgrote deel van het opgegraven terrein als begraafplaats. Het daarbinnen begraven/weggooiën van afval is niet gebruikelijk. Opvallend is dat ten zuiden van het passantenverblijf geen (afval)kuilen zijn aangetroffen. Dit deel van het terrein lijkt, afgezien van enkele begravingen in de 17de eeuw, geen onderdeel van de begraafplaats gevormd te hebben. In principe hadden hier dus net als op het in 2003 en 2006 opgegraven deel van het Gasthuiscomplex afvalkuilen aangelegd kunnen worden. Mogelijk hebben de bewoners/gebruikers van het passantenverblijf het zichzelf zo makkelijk mogelijk gemaakt en hun afval rechtstreeks in de stadsgracht gegoooid. Deze bevond zich tenslotte recht voor hun deur!

De meeste vondsten van de campagne 1985 dateren uit de late 18de en de vroege 19de eeuw en zijn aangetroffen in enkele beerputten die gerelateerd kunnen worden aan huisjes langs de Boschstraat. Deze bevinden zich op een terreindeel dat in 1618 aan het Gasthuis werd onttrokken en maken dus geen deel uit van Gasthuiscomplex. De beerputten leverden materiaal op dat zich in grote lijnen laat vergelijken met de vondsten zoals die elders op het grondgebied van de toenmalige Republiek worden aangetroffen. Een enkel stuk roodbakkend aardewerk wijst op de relatieve nabijheid van België, maar het grootste deel van het materiaal is net als elders in ons land het geval is, afkomstig uit Friesland, Gouda, Delft, Oosterhout en Bergen op Zoom. Tevens is er Chinees porselein en industrieel aardewerk uit Engeland. De vondsten laten zien dat Breda op dat moment deel uitmaakt van het fijnmazige handelsnetwerk dat grote delen van de Nederlanden op dat moment voorziet van min of meer vergelijkbare keramiek en glas. Dat een klein deel hiervan afwijkt, maakt dat de ontsluiting van juist deze vondstgroepen van groot belang is binnen de studie van de materiële cultuur in onze streken. Wanneer we de vondsten vergelijken met materiaal uit dezelfde periode dat in het westen van ons land wordt gevonden, dan wijzen deze erop dat de bewoners van de huizen waar deze beerputten ooit toe behoorden zich in financieel opzicht weinig luxe konden veroorloven. Binnen de context van Breda lijkt deze conclusie echter te eenvoudig. De aanwezigheid van een redelijke hoeveelheid porselein en glas, waarbij ook het vormenscala opvalt, plaatst de inwoners eerder in de Bredase middenklasse. De locatie van de woonhuizen, op de kop van de Boschstraat, is daarvoor eveneens een aanwijzing.

Noten

1. Het laat- en postmiddeleeuws aardewerk is gedetermineerd door Sebastiaan Ostkamp m.m.w. van Allard van Helbergen. Het laat- en postmiddeleeuws glas is gedetermineerd door Jaap Kottman en Frederique Reigersman-van Lidth de Jeude heeft het materiaal uit de Romeinse tijd gedateerd.
2. Jayasena 2003, Van de Venne 2008.
3. Deze werkzaamheden zijn uitgevoerd door de medewerkers en vrijwilligers van het voormalig Bureau Archeologie, nu Bureau Cultureel Erfgoed, gemeente Breda.
4. De insteek betreft C653. Op de veldtekening is aan de boomstamput zelf geen contextnummer toegekend, maar de foto van de coupe vermeldt contextnummer 745. In de velddocumentatie is deze evenwel benoemd als 'begraaving'.
5. Campagne 1985: C000, totaal zes fragmenten, C003, één fragment, C012, totaal twee fragmenten, C124, één fragment & C437 één fragment. Verder vermelden de tellijsten van de campagne van 2006 de aanwezigheid van Romeins materiaal, C7094, aantal onbekend.
6. Hoegen et alii 2004.
7. Clevis & Kottman 1989.
8. De centrale database achter het Deventer-systeem wordt beheerd door de Stichting Promotie Archeologie (SPA) in Zwolle.
9. Hurst, Neal & Van Beuningen 1986, 102-103.
10. De Kievith 1990.
11. Zie paragraaf 5.6.
12. Zie paragraaf 5.6.
13. Volgens het sporenbestand kunnen de volgende contextnummers tot de opbouw en/of vulling van de gracht gerekend worden: S233, S234, S240, S247, S294, S298, S310, S322, S416, S417, S429, S430 & S430/S318. De exacte relatie tussen de contextnummers en hun stratigrafische positie ten opzichte van elkaar is niet duidelijk.
14. Van den Eynde 1988, Van de Venne 2006 & 2010.
15. Zie paragraaf 5.6.
16. Zie bovenstaande context 233 e.a.
17. C546.
18. C545.
19. C544.
20. C163.
21. Zie paragraaf 5.5.
22. C338, 415, 511, 521, 570, 659 & 668.
23. C781.
24. C511 (skelet 2,19 m + NAP), C521 (skelet 2,40 m + NAP), C570 (skelet 2,07 m + NAP, C659 (skelet 1,70 m + NAP) & C668 (skelet 1,77 m + NAP).
25. C415 (skelet 1,81 m + NAP).
26. C338 (skelet 2,02 m + NAP).
27. Contextnummers 1 en 2.
28. Henkes & Laan 2000, 187-207.
29. Een kenmerk van zogenaamd potaskalk glas dat ook wel krijtglas wordt genoemd.
30. Contextnummer 3 en 4.
31. De fragmentarische pispot betreft de enige vondst die onder Contextnummer 4 is ingeboekt.
32. Contextnummer 5 en 6, 25 van de 26 objecten behoren tot contextnummer 5. Alleen een deksel van een kachelpan behoort tot contextnummer 6.
33. Waterput heeft contextnummer 14.
34. Van de Venne 2007, 28-31.
35. Jayasena 2006, 16.

7.1 Inleiding

Tijdens het in 1985 uitgevoerde onderzoek is 171 kilo aan keramisch bouw materiaal en natuursteen verzameld. Ook deze vondsten zijn na afloop van de opgraving door medewerkers van de gemeente Breda gewassen, gesplitst, geteld en gewogen. In het kader van de in dit rapport besproken analyse is dit materiaal nader bekeken en geanalyseerd.¹ De eerder vastgelegde gegevens zijn daarbij aangevuld en waar nodig verbeterd.²

Bestudering van de verschillende gegevens geeft aan dat tijdens de campagne in 1985 waarschijnlijk niet al het aanwezige keramische bouw materiaal en natuursteen is verzameld. Zo worden op de veldtekeningen ter hoogte van het zuidoostelijk deel van het passantenverblijf vele fragmenten natuursteen afgebeeld. Deze bevinden zich zeker niet allen onder het meegenomen materiaal. Ook bij het keramische bouw materiaal is sprake geweest van een zekere selectie. Zo bestaat een groot deel hiervan uit fragmenten van daktegels en dakpannen. Vanwege deze nadruk op daktegels en dakpannen en het feit dat baksteen- en plavuizen alleen vertegenwoordigd zijn via kleinere fragmenten lijkt het dat in het veld bewust of onbewust een selectie heeft plaatsgevonden.

In het navolgende word het keramisch bouw materiaal en het natuursteen van de campagne 1985 nader besproken. Als eerste wordt daarbij aandacht besteed aan het keramisch bouw materiaal. Daarna volgt het natuursteen. Bij de discussie en interpretatie van de resultaten zullen, voor zover mogelijk, ook de resultaten van de overige campagnes betrokken worden.

7.2 Het keramisch bouw materiaal

Tijdens het onderzoek in 1985 zijn 1349 fragmenten keramisch bouw materiaal verzameld, die tezamen 78 kilo wegen. Een deel hiervan betreft kleine, niet nader te determineren fragmenten van roodbakkerd aardewerk en enkele mortelfragmenten. Het wel nader te determineren materiaal bestaat vrijwel geheel uit fragmenten van daktegels en dakpannen, gevolgd door baksteen- en tegelfragmenten alsook enkele leembrokken.

7.2.1 Daktegels

In de middeleeuwse stad vormde, vanwege de opeengepakte van de groten-deels in hout opgetrokken gebouwen, brand altijd een groot gevaar. Zeker in de eerste fase van de ontwikkeling van de stad. Vanuit de stedelijke overheid werden dan ook al snel regels uitgevaardigd die moesten leiden tot een vervanging van de zachte dakbedekking, riet en stro, door een harde dekking middels aardewerken daktegels of natuurstenen leien. De aardewerken daktegels kan daarbij gezien worden als het alternatief voor de duurdere natuurstenen leien.

Het aanbrengen van aardewerken tegels als dakbedekking is geen middeleeuwse vinding. Al in de Romeinse tijd werden aardewerken tegels als dakbedekking aangebracht. In de op het Gasthuiscomplex aangetroffen Romeinse waterput zijn ook enkele fragmenten van dergelijke tegulae aangetroffen.³ Er zijn aanwijzingen dat deze Romeinse wijze van dakbedekking tot in de 10^e en mogelijk zelfs de 12^e eeuw in Nederland, voornamelijk in Limburg, gehandhaafd is. In Deventer zijn zelfs vondsten gedaan die uit de karolingische tijd (750-820) dateren en bij opgravingen nabij de Groninger St.-Walburgkerk zijn daktegels gevonden die in de 13^e eeuw gedateerd worden.⁴

De vorm van de middeleeuwse daktegels varieert van rechthoekig, puntig, segment en halfrond van onderen. Door de stedelijke overheid uitgevaardigde regels geven verder aan dat op het deel van de tegels dat niet door een andere tegel werd afgedekt een laagje loodglazuur van minimaal twee en later drie vingers breed moest zijn aangebracht. Het doel daarvan was om het indringen van vocht en de afzetting van algen en dergelijke te voorkomen. Het afdruiwend regenwater kon op deze manier ook als drinkwater opgevangen en gebruikt worden. Middels het aanbrengen van een gekleurde glazuurlaag kon het dak verder verlevendigd worden en een bijzondere uitstraling verkrijgen. Materiaal uit Utrecht wijst erop dat daar al rond 1300 sprake was van het gebruik van geglazuurde daktegels.⁵ In Breda is dit vooralsnog een uitzondering.

Tijdens de campagne van 1985 zijn totaal 317 fragmenten van roodbakkende daktegels aangetroffen.⁶ Het merendeel hiervan betreft kleinere fragmenten zodat de omvang en vorm van de tegel niet vastgesteld kan worden. Slechts in een enkel geval kon bepaald worden dat de tegel een formaat had van 13 x 13 cm.⁷ Bij diverse exemplaren kon verder de aanwezigheid van loodglazuur vastgesteld worden. Dit glazuur was niet gekleurd middels de toevoeging van metaaloxiden en dus doorzichtig. Evenmin was sprake van een onder het glazuur aangebrachte witte sliblaag.

Het merendeel van de fragmenten is verspreid op het terrein in graven, ophogingen en dergelijke aangetroffen, waarbij elke context slechts één tot vier fragmenten bevatte. Uitzondering hierop vormt de gracht die het Gasthuiscomplex oorspronkelijk aan de noordzijde begrenzend en waarin totaal 108 fragmenten van daktegels zijn aangetroffen.⁸ Deze gracht, waarvan de aanleg in de beginfase van het Gasthuis gedateerd wordt, was aan de binnenzijde verstevigd met een dubbele plaggenbaan waarbij de afzonderlijke plaggenbanen van elkaar geschei-

den werden door een lichtbruine zandlaag.⁹ De aanwezigheid van bouwpuin in de vorm van daktegels lijkt erop te wijzen dat alleen het aanbrengen van plaggen ter versteviging van de grachtkant niet als voldoende werd beschouwd.

7.2.2 Dakpannen

In de loop van de 12^e eeuw ontstond uit het principe van onder- en boventegels een variant waarbij de ondertegel een holle uitvoering kreeg, die dan werd afgedekt door een bolvormige boventegel. Een dergelijke bedekking wordt wel aangeduid onder de bijnaam 'monniken en nonnen'. Tegen het eind van de middeleeuwen, omstreeks 1465, werden de losse onder- en bovenpan aan elkaar verbonden tot een golfpan. Deze pannen met een overslag of mantel worden 'quackpannen' genoemd. Deze evolueerde vervolgens tot de zogenoemde holle pan of Hollandse pan. Tot circa 1880 werden deze pannen met de hand gevormd, daarna werden zij machinaal vervaardigd. In de loop der tijd werden de afmetingen ervan ook groter. In de 16^e eeuw waren zij nog 17 x 31 cm groot terwijl dit in de 19^e eeuw 24-25 x 38-40 cm bedroeg.

De middeleeuwse daktegels werden vanwege het toegepaste loodglazuur oxiderend gebakken. In de loop van de ontwikkeling van de dakpan werd evenwel ook de mogelijkheid van smoren of reduceren ontdekt. Hierbij wordt tijdens het bakken de luchttoevoer afgesloten waardoor de pannen blauwgrijs van kleur worden. Door tijdens het smoren verder vers, harsrijk hout in de oven te gebruiken, bijvoorbeeld grenen, dat veel roetvorming oplevert, werden de pannen zilvergrijs van kleur met een granietachtige glans. Tevens zorgde dit ervoor dat de pannen minder waterdoorlatend werden. In Nederland werd in 1621 aan Adriaen Stalpart te Leiden een octrooi verleend voor het smoren van tegels, plavuizen, baksteen en dakpannen. Ook te Antwerpen werd omstreeks deze tijd de techniek al toegepast. Vanwege dit smoren waren deze dakpannen wel beduidend duurder dan de rode pannen. In eerste instantie werden gesmoorde pannen daarom voornamelijk op bijzondere gebouwen zoals kerken, kastelen en stadhuizen toegepast. Normaliter waren dergelijke gebouwen met natuursteen leien gedekt. De gesmoorde dakpannen, met hun grijze kleur, wekten een vergelijkbare indruk.¹⁰

Het in 1985 verzamelde materiaal bevat 78 dakpanfragmenten, waarvan 49 stuks van roodbakkend aardewerk en 29 grijsbakkende. Vanwege de fragmentatie van het materiaal is de exacte vorm niet te bepalen, maar zeer waarschijnlijk betreffen het zogenoemde Hollandse pannen. Deze dateren uit de nieuwe tijd. Het overgrote deel van de roodbakkende dakpannen is ook afkomstig uit een beerput, die in de periode 1750/75-1825 gedateerd wordt.¹¹ De overige fragmenten rood en grijsbakkende dakpannen zijn verspreid op het terrein in graven, ophogingslagen en dergelijke aangetroffen.

Tijdens de campagne in 2006 is verder een grote rechthoekige kuil aangetroffen waar de onderste vullagen en de wanden van de kuil bedekt waren met grijze Hollandse dakpannen (afb. 7.01).¹² De functie van de kuil, die in de 18^e eeuw gedateerd wordt, is niet geheel duidelijk. Gedacht wordt aan een functie bij de

Afb. 7.01:
**De dakpannenkuil,
campagne 2006.**

opvang van (hemel- of afval)water. De afdekking van de bodem en wanden van de kuil met dakpannen had dan tot doel deze te verstevigen en afkalven te voorkomen en tegelijkertijd het in de water stromende water snel door te kunnen laten.

7.2.3 Plavuizen en bakstenen

Het overig bouwkeramisch materiaal bestaat uit baksteenfragmenten en plavuizen. Van laatstgenoemde categorie zijn 38 fragmenten aanwezig, waarvan vier van grijsbakkend aardewerk en de rest roodbakkend. Het merendeel van de roodbakkende fragmenten is voorzien van loodglazuur. Geen van de plavuizen is compleet en de omvang kan niet bepaald worden. Wel kan gesteld worden dat de dikte in de meeste gevallen 2 of 1,5 cm bedraagt. Alleen onder de grijsbakkende exemplaren komt een exemplaar met een dikte van 2,5 cm voor. Plavuizen komen voor weliswaar vanaf de 13^e eeuw al voor, maar zijn dan nog geen algemeen verschijnsel, pas in de loop van de daaropvolgende eeuwen worden zij algemener toegepast.

De baksteenfragmenten zijn voor het merendeel roodbakkend alhoewel ook enkele fragmenten van gele ijsselsteentjes aanwezig zijn. Gezien de fragmentatiegraad van het materiaal is het baksteenmateriaal waarschijnlijk niet doelbewust verzameld, maar gaat het om fragmenten die meegenomen zijn omdat in eerste instantie gedacht werd dat het aardewerk betrof. Dit materiaal geeft daarom weinig of geen informatie over het baksteengebruik binnen het Gasthuiscomplex. Vanwege het feit dat in de diverse publicaties over het Gasthuiscomplex wel veelvuldig gebruik gemaakt is van baksteenformaten voor het bepalen van de datering van een structuur wordt in tabel 10 een overzicht gegeven van alle voorkomende baksteenformaten en de daaraan gekoppelde dateringen voor zover die achterhaald kunnen worden op basis van de opgravingsgegevens en/of de daarop gebaseerde publicaties.¹³

Structuur	Baksteenformaat	Datering	Opmerking
1 ^e bouwphase kapel	26/25 x 13/14 x 6,5/7,5 cm	Rond 1300	C173, Mogelijk markeert de stichting van het Maria altaar in 1294 de aanleg van de kapel.
Vergroting apsis kapel	27 x 12,5/13 x 5,5 cm	14 ^e eeuw	C60, C170. C172, C174. Gelijk met altaarvernieuwing.
Altaarvernieuwing kapel	26 x 13 x 6,5 cm	14 ^e eeuw	C185. Gelijk met vergroting apsis.
1 ^e bouwphase passantenverblijf	26 x 13 x 7 cm	14 ^e eeuw	C728, C724, C754, C633. Mogelijk gelijk of aansluitend op eerste bouwphase van de kapel.
1 ^e bouwphase Gasthuisgebouw	25,6/26,8 x 12/12,9 x 6/6,8 cm	14 ^e eeuw	C707*
Muurfragment bij koorsluiting	28 x 13 x 6 cm	15 ^e eeuw	C185. datering onzeker
Vernieuwing zuidmuur schip van kapel	22/23 x 9,5/10/11/12 x 5,5/6 cm	15 ^e eeuw.	Onbekend. Datering onzeker
Vernieuwing passantenverblijf	24 x 11 x 6 cm 21/20,5 x 10 x 5/4 cm	15 ^e of 16 ^e eeuw.	603,604,605,611,614,615,626,652,718,736,755,756,757,765,766,768,769. Datering onzeker.
Haardplaats 2 ^e bouwphase passantenverblijf	22 x 10/8,5 x 5/4,75 cm	15 ^e eeuw of 16 ^e eeuw.	C639. Datering onzeker.
Laat-gotische kapel	23 x 10 x 5 cm	1505	C30, C28, C29, C201, C207, C392
Tuinmuur	21 x 10 x 5 cm	16 ^e eeuw	C800*
Uitbreiding/verbouwing Gasthuisgebouw	18/20 x 8/10 x 4/4,5 cm	16 ^e eeuw	C400*, C401*, C600*
Riool	18/19 x 9 x 4 cm	16 ^e eeuw	C404*, C608*, C701*
Waterput	18 x 8 x 4,5 cm	16 ^e en/of 17 ^e eeuw	C705*
Bebouwing Pasbaan	20 x 9 x 5 cm	17 ^e eeuw	C206*, C500*
Bebouwing Pasbaan	18,5 x 19 x 7,5/8 x 4/4,5 cm	17 ^e eeuw	C206*, C500*
Brouwerij	16 x 7,5 x 4 cm	17 ^e eeuw	Onbekend
Kelders bebouwing Pasbaan	15,5/16,6 x 6,4/8 x 3,4/4 cm	1683	C506*, C501*
Riolen/Waterput	16 x 8 x 4 cm	17 ^e en/of 18 ^e eeuw	C606*
Kolenkelder	16,5 x 8 x 3,5 cm	1828?	C708*

Tabel 10:

Baksteenformaten Gasthuiscomplex. De met een * gemerkte contextnummers behoren bij de campagne 2006.

Ten aanzien van baksteenformaten en daaraan gekoppelde dateringen geldt dat in zijn algemeenheid ervan uitgegaan wordt dat in de eerste fase van het gebruik van baksteen de grootste formaten werden toegepast waarna vervolgens in de loop van de tijd het formaat afnam. Het formaat van de eerste middeleeuwse bakstenen, circa midden 12^e eeuw, sloot daarbij aan op het formaat, circa 35 x 17 x 10 cm, van tot dan gebruikelijke tufsteenblokken. Omstreeks 1300 was het formaat vervolgens afgenomen tot circa 30 x 14,5 x 6,5 cm, waarna het vervolgens nog verder afnam. Rond 1700 stopte dit proces en vanaf die tijd komen ook weer grotere baksteenformaten voor.¹⁴ Onderzoek heeft uitgewezen dat deze aanname in hoofdlijnen klopt, maar dat tussen regio's en zelfs tussen plaatsen sprake is van grote verschillen in de ontwikkeling. Het dateren van muurwerk puur en alleen op basis van het daarin toegepaste baksteenformaat is daarom altijd een hachelijke zaak.

Wanneer gekeken wordt naar het formaat van de bakstenen op het Gasthuis-complex en de daaraan gekoppelde datering kan opgemerkt worden dat in de periode van de late 13^e tot en met de 17^e eeuw inderdaad sprake is van een afname in het formaat die aansluit op de algemeen bekende trend. Een lengte van 25 tot 27 cm voor de gebouwen van rond 1300, zoals de eerste fase van de kapel en het passantenverblijf, past daarbij in het algemene beeld van de baksteenformaten in Noord-Brabant in deze periode.¹⁵ Ook elders in Breda zijn verder constructies van rond 1300 bekend die opgebouwd waren met een vergelijkbaar formaat baksteen. Een voorbeeld hiervan betreffen de funderingen van de eerste fase van de kerk behorend bij het Klooster St. Catharinadal en waarvan de oudste vermelding uit 1314 dateert. De daarin verwerkte bakstenen hadden een formaat van 26/27 x 13 x 6/7 cm.¹⁶ Een vergelijking van de baksteenformaten van het Gasthuis-complex met dat van het Klooster St. Catharinadal laat echter ook zien hoe veel variatie er zelfs binnen Breda in een specifieke periode in het gebruikte baksteenformaat bestond. Zo is in de fundering van de laatgotische Gasthuiskapel, waarvan aangenomen wordt dat deze rond 1505 gedateerd kan worden, een baksteen met een formaat van 23 x 10 x 5 cm verwerkt. In de funderingen van het gastenverblijf van het klooster, voor het eerst in 1515 vermeldt, wordt dan al een baksteen met een formaat van 19 x 9 x 5 cm toegepast!¹⁷

7.3 Natuursteen

Totaal zijn 866 fragmenten natuursteen verzameld met een gezamenlijk gewicht van meer dan 93 kilo. Het overgrote deel hiervan betreft fragmenten kalksteen die als bouw materiaal gebruikt zijn. Ook is sprake van een kleine hoeveelheid leistenen daktegels, enkele brokken tufsteen en een fragment basaltlava. Verder is sprake van kleinere fragmenten onbewerkte vuursteen, graniet en zandsteen. Dit betreft gangbaar materiaal in afzettingen van Rijn en Maas en kan van veel plaatsen afkomstig zijn. Verder kunnen acht objecten aangemerkt worden als huishoudelijke of ambachtelijke artefacten. In het onderstaande wordt het materiaal nader besproken.

7.3.1 Kalksteen

Circa 90% van het natuursteen bestaat qua gewicht uit fragmenten kalksteen. Op basis van hun grijze verwerking en gelaagdheid gaat het daarbij om zogenoemde Doornikse kalksteen. Doornik, gelegen aan de Schelde in het westen van Henegouwen, vormde in de middeleeuwen voor het noordelijk deel van de Lage Landen een belangrijke kalksteenleverancier. De steen, die in de buitenlucht een grijze en laagsgewijze verwerking krijgt, werd sinds de elfde eeuw gewonnen. In eerste instantie als breuksteen, later in de vorm van gehouwen blokken. Als bouwsteen is het materiaal toegepast van circa 1200 tot in de veertiende eeuw, daarna nog voor grafzerken, vloertegels en dergelijke.¹⁸

Bij het op het Gasthuisterrein aangetroffen materiaal gaat het in de meeste gevallen om kleinere fragmenten breuksteen. Bij enkele grotere fragmenten kon echter vastgesteld worden dat het in die gevallen om rechthoekig gehakte blokken gaat waar in sommige gevallen metselspecie op zichtbaar is.¹⁹ Het materiaal komt verspreid over het gehele tijdens de campagne 1985 onderzochte terrein voor waarbij in de meeste gevallen per context sprake is van één of enkele kleinere brokken. Een aantal contexten springt er qua aantal fragmenten of het formaat daarvan echter uit. Deze worden in het navolgende nader besproken.

Gracht

In de gracht die oorspronkelijk het Gasthuiscomplex aan de noordzijde begrensd is tenminste 22 kilo Doornikse kalksteen aangetroffen.²⁰ Dit materiaal bevond zich zowel in de opvulling van de gracht als in de opbouw van de dubbele plaggenwal die de binnenzijde van de gracht vormde. Opvallend is dat in de opbouw van de plaggenwal ook veel keramische daktegels zijn aangetroffen. In beide gevallen gaat het daarbij waarschijnlijk slechts om een fractie van het in de gracht aanwezige materiaal aangezien daar maar een klein deel van is opgegraven.

Passantenverblijf

In de zuidelijke zijmuur van het passantenverblijf, behorend tot de eerste baksteenfase, zijn verschillende grote fragmenten Doornikse kalksteen aangetroffen.²¹ Totaal is ruim 34 kilo aan fragmenten meegenomen, maar niet zeker is of dit al het in de muur verwerkte materiaal betreft. Ook in een leemvloer behorend bij het pand zijn enkele fragmenten aangetroffen. Deze hebben een totaal gewicht van drie kilo. De veldtekeningen beelden in de zuidoosthoek van het pand verder vele fragmenten natuursteen af wat doet vermoeden dat ter plaatse sprake was van nog meer materiaal.²²

Onder het in de muur verwerkte natuursteen bevinden zich twee gehouwen blokken. Het grootste hiervan heeft een lengte van tenminste 24 cm, een breedte van 17,5 cm en een hoogte van 7,5 cm. De stenen zijn zowel in de lengte als de breedte niet compleet. Opvallend is dat bij het grootste fragment juist op de 'afgebroken' lengtezijde sprake is van het voorkomen van zandige kalkspecie. Het lijkt er dus op dat het om secundair gebruikt materiaal gaat.

Afb. 7.02:
**Fragment geprofileerde
kalksteen.**

Vermeldenswaard zijn verder nog twee vondsten bewerkt kalksteen. Één daarvan betreft een geprofileerde rand (afb. 7.02), mogelijk van een deurlijst of iets dergelijks.²³ Het andere fragment is enigszins rond van vorm, maar het geheel is te klein om de functie ervan te kunnen bepalen.²⁴ Beide fragmenten zijn slechts enkele cm groot.

Kapel

In een leemlaag in het voorportaal van de kapel bevonden zich enkele fragmenten kalksteen met een gewicht van iets meer als 1,1 kg.²⁵ Verder zijn twee grote fragmenten onder het altaar van de romaanse kapel aangetroffen.²⁶ Beide lijken secundair uit een groter blok gehakt te zijn. Één ervan heeft op meerdere zijden resten van specie.

7.3.2 Leisteen

Bij de bespreking van het keramisch bouw materiaal is aangegeven dat in de late middeleeuwen door de stedelijke overheid het aanbrengen van een harde dakdekking gestimuleerd werd, bijvoorbeeld via het aanbrengen van natuurstenen leien. Deze werden gewonnen langs en ten noorden van de Waal en de Rijn en in de streken langs de Rijn tussen Bingen en Koblenz. In Nederland bestonden twee grote stapelplaatsen: Dordrecht verhandelde in hoofdzaak Maasleien en Deventer Rijnleien. Wanneer leien voor het eerst als dakbedekking gebruikt werden, is niet

bekend. De oudste bekende schriftelijke bron dateert van kort na 1300, maar archeologische vondsten wijzen al op een gebruik in de 12^e eeuw. Ook in de Romeinse tijd werd leisteen waarschijnlijk als dakbedekking gebruikt.²⁷

Onder het in 1985 verzamelde materiaal bevinden zich tenminste 55 fragmenten van (donker)grijze dakleien, die tezamen nog geen kilo wegen. Op basis van de kleur is zowel een herkomst van het materiaal uit de Ardennen als uit het Rijnland mogelijk. Van geen van de leien kan vanwege de fragmentatie de dikte of vorm bepaald worden. Dat het om dakleien gaat kan afgeleid worden uit het feit dat sommige voorzien van een doorboring waarmee de lei op de daklat bevestigd kon worden. Gezien het feit dat een leiendak minimaal een gewicht heeft van circa 35 kg/m²²⁸ zal duidelijk zijn dat de aangetroffen fragmenten tezamen slechts een zeer klein deel van een leistenen dak representeren. Verder geldt dat de leien verspreid over het terrein zijn aangetroffen in een verscheidenheid aan contexten die qua datering de periode van de 13^e tot en met de 19de eeuw beslaan.²⁹

In de al eerder genoemde 18^e-eeuwse dakpannenkuil, aangesneden tijdens het onderzoek in 2006, is verder eveneens een hoeveelheid verbrand leisteen aangetroffen. Het materiaal bevond zich als een 15 cm dikke laag direct onder de dakpannen waarmee de kuil bekleed was. Waarschijnlijk had ook deze laag van leistenen, net als de dakpannenlaag, de functie om instromend water snel door te laten. Met betrekking tot de herkomst van het materiaal wordt gedacht aan restanten van de bekleding van een haard of de restanten van een gebouw.³⁰

7.3.3 Tufsteen

Tufsteen betreft vulkanisch gesteente. De vorming daarvan eindigde zo'n 10.000 jaar geleden toen de vulkanen in de Eifel uitdoofden. De in de omgeving neergeslagen vulkanische as verhardde tot tufsteen. Het verspreidingsgebied concentreert zich voornamelijk in een straal van ongeveer twaalf kilometer rond de Laacher See. Al door de Romeinen werd tufsteen uit dit gebied naar de Lage Landen geëxporteerd. Deze is tamelijk bruin van kleur en bevat lichtgele asgaten en kleine stukjes steen. Het uit hetzelfde gebied afkomstige materiaal dat tussen 1000 en 1200 in grote hoeveelheid verwerkt werd in kerken en andere (voornamen) gebouwen is iets grijzer van kleur. Tot het einde van de twaalfde eeuw werden grote hoeveelheden tuf uit de Eifel over de Rijn naar de Lage Landen vervoerd. Daarna verminderde de aanvoer omdat men overging op het goedkopere baksteen. In de late middeleeuwen werd tufsteen alleen nog secundair gebruikt als bekledingsmateriaal van baksteen muren. De formaten van de tufstenen bouwblokken bedroegen in eerste instantie circa 72 x 50 x 36 centimeter die vervolgens verkleinde tot een formaat van circa 35 x 17 x 9 cm.³¹

Onder het materiaal van de campagne 1985 bevinden zich enkele fragmenten tufsteen, die allen licht geelgrijs van kleur zijn met asgaten en insluitsels van kleine stukjes steen. Het grootste fragment betreft een bekapt blok dat waarschijnlijk afkomstig is uit de zuidelijke muur van het schip van de romaanse kapel.³² Het blok, dat aan de bovenzijde schuin afgehakt lijkt te zijn, heeft een lengte van tenminste 23 cm, een breedte van circa 14 cm en een hoogte van 9 cm.

Een ander blok behoort wel zeker tot de fundering van de kapel.³³ Dit blok, dat helaas in meerdere delen is gebroken, heeft een lengte van tenminste 24 cm en is 15,5 cm breed en 7,5 cm hoog.

Verder zijn in de vulling van de gracht³⁴ die het Gasthuiscomplex aan de noordzijde begrenste, nog twee kleine fragmentjes aangetroffen net als een enkel fragment in een graf.³⁵ Tezamen wegen deze echter nog geen 100 gram.

Op basis van slechts twee blokken lijkt het niet aannemelijk te veronderstellen dat voorafgaand aan de eerste bakstenen fase van de kapel sprake is geweest van een fase die (deels) in tufsteen was opgetrokken.

7.3.4 Basaltlava

In de gracht, die het Gasthuiscomplex aan de noordzijde begrenste is een enkel fragment bekapt basaltlava gevonden.³⁶ Basaltlava is net als tufsteen vulkanisch van oorsprong, maar in dit geval betreft het geen verharde as, maar uitvloeiing-gesteente. Het materiaal werd onder andere gelijktijdig met de uit de Eifel afkomstige tufsteen mee aangevoerd. In de periode 800-1200 werd het soms net als tufsteen voor buitenmuren gebruikt. Verder werd het veel als molensteen gebruikt en vanaf de 13^e eeuw ook als consoles onder balken.³⁷ Waarvoor het in de gracht aangetroffen fragment is gebruikt kan vanwege de kleine omvang, diameter 6,4 cm, niet bepaald worden.

7.3.5 Huishoudelijke en ambachtelijke artefacten

In totaal zijn zes artefacten aangetroffen. Vier daarvan waren reeds bij de eerste splitsing van het materiaal opgemerkt en apart gehouden. De recent uitgevoerde determinatie van het materiaal leverde nog twee wetstenen³⁸ op (tabel 11).

Context	Aard	Object	Datering
005	Beerput	Tegel?	1825-1875
016	Kuil	Wetsteen	1775-1875
029	Noordtransept kapel	Griffel	18 ^e -20 ^e eeuw
123	Graf 32	Onbekend	16 ^e - begin 17 ^e eeuw
517	Graf 273	Wetsteen	17 ^e eeuw?
829	Losse vondst	Wetsteen	Onbekend

Tabel 11:
Aangetroffen huishoudelijke en ambachtelijke artefacten.

Het leistenen griffelfragment is 2,3 cm lang en heeft een diameter van 0,4 cm. Met de griffel kon worden geschreven op een schrijfplankje dat eveneens van leisteel werd gemaakt (de lei). Voordeel van het gebruik van lei en griffel was dat het geschrevene met een natte doek of spons uitgewist kon worden, bijvoorbeeld in het geval van fouten. Op die manier hoefde geen kostbare inkt of papier verspild te worden. Het gebruik van lei en griffel is al uit de 18de eeuw bekend. In de loop van de 19de eeuw, toen potlood en kroontjespen hun intrede deden, kreeg de griffel een eenvoudig of zelfs armoedig imago. Tot aan 1960 werd de lei en griffel echter nog wel gebruikt. De datering van het hier besproken fragment kan niet met zekerheid vastgesteld worden aangezien niet exact bekend is uit welke laag of context het fragment afkomstig is.

Afb. 7.03
Wetsteen.
Het fragment is 8,5 cm
lang en rechthoekig in
doorsnede.

In graf 32 is een enigszins raadselachtig fragment aangetroffen. Het lijkt om een staaf roodachtig graniet te gaan. De staaf is ovaal in doorsnede, 5,5 cm lang, en loopt aan het 'uiteinde' iets breder uit. De andere zijde is afgebroken. De functie van het object is onbekend. Ten aanzien van de datering kan opgemerkt worden dat het graf waarin het is aangetroffen gelegen is op de dichtgegooide gracht aan de noordzijde van het Gasthuiscomplex. Op basis daarvan dateert de aanleg van het graf uit de periode van de (tweede helft van de) 16^e eeuw tot aan 1618, als dit deel van het terrein aan de begraafplaats wordt onttrokken.

Wetstenen zijn slijpstenen die klein genoeg zijn om uit de hand te gebruiken en die kunnen worden meegenomen. Soms zijn ze voorzien van een doorboring wat suggereert dat zij aan de riem of om de nek werden meegedragen. Één van de wetstenen is grijs van kleur en is 3 cm breed en 1,2 cm dik. Een zijde is afgebroken zodat de lengte niet bepaald kan worden, maar deze bedraagt minimaal 10,1 cm. Aan de top is hij half afgerond.³⁹ Een ander exemplaar is zwartglanzend van kleur en meet 3,5 x 1,4 x 0,8 cm. Aan één zijde is hij enigszins driehoekig van vorm, terwijl het andere uiteinde recht is.⁴⁰ Het exemplaar afkomstig uit graf 273 is donkergrijs van kleur, rechthoekig van doorsnede en loopt aan één zijde taps toe (afb. 7.03).⁴¹ Het graf is aan de zuidwestzijde van de kapel gesitueerd en behoort vanwege zijn relatief hoge ligging tot de jongere, vermoedelijk 17e-eeuwse, graven. Niet uitgesloten kan worden dat de wetsteen ouder is en meegevoerd is van elders bij het dichtstorten van het graf.

Het in de beerput aangetroffen tegelfragment is bij eerdere beschrijvingen van het materiaal aangemerkt als een wetsteen. Dit lijkt gezien de lengte, 20 cm of meer, en het feit dat slechts één zijde glad is afgewerkt onwaarschijnlijk. Vooralsnog wordt er daarom van uitgegaan dat het om een fragment van een tegel gaat.

7.4 Interpretatie en discussie

De samenstelling van het in 1985 verzamelde keramisch bouwmateriaal en natuursteen vertoont relatief weinig variatie. Zo bestaat het grootste deel van het keramisch bouwmateriaal uit daktegels en dakpannen. Het natuursteen bestaat verder voor het overgrote deel uit fragmenten kalksteen die als bouwmateriaal gediend hebben.

Beide categorieën zijn voor een deel ook uit dezelfde context afkomstig, namelijk de gracht die oorspronkelijk het Gasthuiscomplex aan de noordzijde begrensd. Hoewel de exacte locatie van het materiaal binnen de gracht niet

achterhaald kan worden, staat vast dat een deel ervan verwerkt was in de dubbele plaggenwal die de gracht aan de binnenzijde begrenste. Aangenomen wordt dat de aanleg daarvan uit de beginfase van het Gasthuiscomplex dateert.

Gezien het gezamenlijk voorkomen van het natuursteen en de keramische daktegels mag verondersteld worden dat het hier om sloop- of restmateriaal gaat van een constructie die (deels) in natuursteen was opgetrokken en voorzien was van een tegeldak. Gezien het feit dat de tijdens de diverse campagnes onderscheiden gebouwen allen in baksteen en/of hout waren opgetrokken gaat het daarbij niet om een op het Gasthuiscomplex zelf gelegen gebouw. Een constructie die eventueel in aanmerking zou kunnen komen betreft de nabijgelegen Gasthuispoort. De aanleg van de eerste fase daarvan, die voorzien was van een kalkstenen fundering, dateert uit de tweede helft van de 13^e eeuw. Mogelijk betreffen de op het Gasthuiscomplex aangetroffen vondsten restmateriaal van de aanleg daarvan. Verder kan opgemerkt worden dat de verwerking van Doornikse kalksteen in middeleeuwse funderingen een algemeen verschijnsel is binnen Breda en dat het materiaal dus blijkbaar breed binnen de stad circuleerde.⁴²

De tijdens de campagne van 2006 aangetroffen 18^e-eeuwse 'dakpannenkuil' geeft aan dat op het Gasthuiscomplex het gebruik van duurdere bouwmaterialen niet geschuwd werd. Zowel het hierin aangetroffen leisteen als de grijze Hollandse dakpannen betreffen relatief kostbaardere bouwmaterialen. Omdat het slechts om een enkele kuil gaat en de hoeveelheid materiaal beperkt is, kan niet bepaald worden of de toepassing van deze materialen al dan niet een wijd verbreid gebruik betrof. Op zich mag aangenomen worden dat zeker in het Gasthuisgebouw, dat in het tweede kwart van de 17^e eeuw 'zeer sierlijk opgebouwt' was, duurdere materialen verwerkt waren.

Noten

1. Het keramisch bouw materiaal is gedetermineerd door Allard. van Helwegen en het natuursteen door Eric Jacobs.
2. In sommige gevallen bleek bij analyse geen sprake te zijn van bouw materiaal, maar van aardewerk. In andere gevallen gaven de aangeleverde basistellijsten een hoger of lager gewicht en/of aantal dan bij de in dit rapport besproken analyse gemeten werd.
3. Zie hoofdstuk 6.
4. Vademecum Historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur, P. Bot in opdracht van het Nederlands Openluchtmuseum. <http://www.cultureelerfgoed.nl/node/1872>.
5. Vademecum Historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur, P. Bot in opdracht van het Nederlands Openluchtmuseum. <http://www.cultureelerfgoed.nl/node/1872>.
6. Eén fragment is als grijsbakkend gedetermineerd (C146). Het gaat hierbij echter waarschijnlijk om een secundair verbrand roodbakkend exemplaar.
7. C783, puntvondst.
8. C247, totaal 65 fragmenten & C298, totaal 43 fragmenten. Context 247 betreft een lichtbruine zandbaan tussen twee plaggenbanen in. Context 298 is in de veldadministratie alleen omschreven als een ophogingspakket onder een leemvloer (C243 & C131). De locatie van de contextnummers en het feit dat C298 net als C247 veel daktegelfragmenten bevat doet vermoeden dat C298 als een onderdeel van de grachtvulling geïnterpreteerd moet worden. Opgemerkt moet worden dat het bouw materiaal van beide contexten ook jonger materiaal bevat en dat het dus waarschijnlijk niet zuiver verzameld is. Het weinige aardewerk uit beide contexten is wel in overeenstemming met een laat-middeleeuwse datering.
9. C247.
10. Vademecum Historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur, P. Bot in opdracht van het Nederlands Openluchtmuseum. <http://www.cultureelerfgoed.nl/node/1872>.

11. Zie hoofdstuk 6, beerput, context 1.
12. C1046, Van de Venne 2008, 53.
13. Van den Eynde 1988; Jayasena 2003; Van de Venne 2008.
14. Vademecum Historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur, P. Bot in opdracht van het Nederlands Openluchtmuseum. <http://www.cultureelerfgoed.nl/node/1872>, Orsel 2007.
15. Strijbos 1996, 17.
16. Carmiggelt et alii 1995, 31.
17. Carmiggelt et alii 1995, 48.
18. Vademecum Historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur, P. Bot in opdracht van het Nederlands Openluchtmuseum. <http://www.cultureelerfgoed.nl/node/1872>.
19. C633 en onder het altaar van de romaanse kapel (zonder contextnummer).
20. C233, 247, 239, 298, 310, 322. Waarschijnlijk moeten ook nog een aantal andere contexten tot de opbouw en opvulling van de gracht gerekend worden, maar dit kan niet met zekerheid bepaald worden.
21. C633.
22. Onder het vondstmateriaal bevinden zich enkele grote brokken Doonikse kalksteen zonder contextnummer die mogelijk van dit terreindeel afkomstig zijn.
23. C790, puntvondst.
24. C558, graf 306.
25. C633.
26. Geen contextnummer. Alleen omschrijving op vondstkaartje.
27. Kars & Pruissen 2005.
28. Kars 2001.
29. Bij de oudere contexten, met name de graven, moet rekening gehouden worden met de mogelijkheid dat het leisteen niet tot de oorspronkelijke inhoud behoort, maar daarin is terecht gekomen als gevolg van latere vergravingen. de vele overlappende ingravingen hebben waarschijnlijk ertoe geleid dat met name het materiaal uit de graven niet altijd even zuiver is verzameld.
30. Van de Venne 2008, 53.
31. Vademecum Historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur, P. Bot in opdracht van het Nederlands Openluchtmuseum. <http://www.cultureelerfgoed.nl/node/1872>.
32. Het kaartje vermeld geen contextnummer. Het gewicht bedraagt ruim 2 kilo.
33. C035. Gewicht 2913 gram.
34. C310.
35. C377.
36. C233. Bij de verwerking aansluitende de opgraving in 1985 is dit fragment foutief beschreven als een 'wrijfsteen'.
37. Vademecum Historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur, P. Bot in opdracht van het Nederlands Openluchtmuseum. <http://www.cultureelerfgoed.nl/node/1872>.
38. C16 & C829.
39. C829.
40. C016.
41. C517.
42. Mededeling Bureau Cultureel Erfgoed.

8.1 Inleiding

Bij de campagnes die in de afgelopen decennia op het Gasthuiscomplex zijn uitgevoerd, zijn vele metaalvondsten aangetroffen. In dit hoofdstuk worden alleen de vondsten van de campagne 1985 nader besproken. Van het onderzoek uit 1958 zijn geen metaalvondsten overgeleverd en in de publicaties met betrekking tot de campagnes 2003 en 2006 worden geen metaalvondsten beschreven.¹

Tijdens de campagne 1985 zijn totaal 4278 metalen voorwerpen en delen van voorwerpen verzameld. Direct na het onderzoek zijn deze vondsten in beperkte mate gedetermineerd en is een aantal schoongemaakt, waaronder diverse munten. In het kader van de in dit rapport besproken analyse van het onderzoek zijn de metaalvondsten eerst gescand. Hierbij is de eerder gemaakte tel- en determinatietabel gecontroleerd en is bekeken in hoeverre een verdere determinatie mogelijk en/of noodzakelijk was. Uit deze eerste scan bleek dat de vondsten over het algemeen sterk aangetast waren, deels door het lange verblijf in de bodem, maar ook door het verblijf in de opslag. In 61 gevallen was een dermate dikke korst van corrosie ontstaan dat röntgenonderzoek nodig was om de betreffende voorwerpen te kunnen determineren. Dit röntgenonderzoek is vervolgens uitgevoerd door de firma Restaura in Haelen.

Bij de bespreking van de metaalvondsten is een tweedeling gemaakt tussen het materiaal dat is aangetroffen op de locatie van de bij het Gasthuis behorende begraafplaats en het materiaal afkomstig uit de beerputten, behorend bij de panden die na 1618 aan de noordzijde van het Gasthuiscomplex werden aangelegd.

8.2 De begraafplaats

Voor zover het nog is vast te stellen, zijn de meeste overledenen begraven in een kist. De houten wanden waren aan elkaar bevestigd met spijkers en daarvan zijn er bij de opgraving 3813 exemplaren geborgen. Het zijn 'gewone' spijkers, met een vierkante kop, niet afwijkend van vorm en meestal niet compleet. Zij zijn geteld en niet geselecteerd voor verdere analyse.²

Behalve metaal zijn in veel graven ook andere vondsten aangetroffen, zoals aardewerk en bouw materiaal. Gezien de fragmentatie van deze vondsten gaat het

daarbij niet om materiaal dat doelbewust is meegegeven in het graf, maar om materiaal dat meegevoerd is met de grond waarmee het graf is dichtgegooid. Ook kan het in het graf terecht gekomen zijn als gevolg van latere verstoringen. De zeggingskracht van deze vondsten is daarom beperkt. Het spreekt voor zich dat dit ook kan gelden voor de in de graven aangetroffen metaalvondsten. Daar waar op basis van de aard of datering van het materiaal een connectie met het graf onwaarschijnlijk is, zal dit gemeld worden.

8.2.1 Munten

De munten die tijdens de campagne in 1985 zijn aangetroffen, zijn aansluitend op het onderzoek gedetermineerd door het Geldmuseum. Van de in totaal 27 munten zijn dertien stuks in een graf aangetroffen (zie tabel 12). Verder zijn verspreid over de begraafplaats nog eens veertien munten aangetroffen. Deze losse munten zijn mogelijk oorspronkelijk eveneens uit graven afkomstig, maar bij latere werkzaam-

Tabel 12:
Munten, gevonden in en in de omgeving van graven.

Context	Vondstnr.	Datering	Muntsoort	Opmerking
Begraving 7 (C75)	MT314	1482-1485	Kwart groot	Brabant: Philips de Schone
Begraving 26 (C107)	MT306	1375-1425	Dubbele groot	
Begraving 83	MT298	1400-1600	Onbekend	Resten van een munt, datering niet zeker
Begraving 137 (C319)	MT301	1295-1303	Double parisis	Frankrijk; Philips IV
Begraving 145 (C347)	MT291	1384-1405	Korte	Fragment; Vlaanderen; Philips de Stoute
Begraving 145 (C347)	MT309	1350-1400	Mijt	Fragmenten; mijt of imitatie; ter hoogte van hals
Begraving 241 (C483)	MT1137		Oord?	Naast rechervoet
Begraving 270(C513)	MT310	1611-1633	Duit	Hendrik van den Bergh; in de onderkaak
Begraving 281 (C525)	MT302	1590-1605	Duit	Holland; Dordrecht
Begraving 285 (C529)	MT305	1375-1500	Mijt	Mijt of korte; incompleet (geen beschadiging in centrum); op linkervoet
Begraving 305 (C108)	MT303	1322-1384	Mijt	Lodewijk I/II; mijt of nabootsing
Begraving 305 (557)	MT311	1375-1500	Mijt	Ter hoogte van bekken en handen
Begraving 382 (C669)	MT4128		Onbekend	Vijf fragmenten van munt?
Losse vondst	MT287		Onbekend	Niet determineerbaar
Ophogingslaag (C90)	MT308	1337-1391	Mijt	Willem de Rijke
Ophogingslaag (C83)	MT313	1350	Mijt	Mogelijk imitatie mijt; Lodewijk I/II
Uitbraakspoor romaanse koorafsluiting (C58)	MT315	1365-1380	Denier tournois	Frankrijk; Karel V; zilver
Uitbraakspoor romaanse koorafsluiting (C58)	MT316	1815-1890	Halve cent	Willem I/II/III
Losse vondst	MT317	1505-1507	Groot	Bourgondische Nederlanden; Philips de Schone
Losse vondst	MT318	1350-1400	Mijt	Fragmenten
Losse vondst	MT1133	1350-1400	Mijt	Incompleet; decentrisch geslagen
Puntvondst (C492)	MT4127		Onbekend	Zes fragmenten van munt?
Leemlaag in kapel (C333)	MT4129		Onbekend	Munt met gat in midden
Ophogingslaag (C237)	MT4133		Onbekend	Vier fragmenten van munt
Begraving 306 (C558)	MT4152		Onbekend	Gevonden bij graf
Begraving 306 (C558)	MT4152		Onbekend	Gevonden bij graf
Begraving 324 (C579)	MT8584		Onbekend	Incompleet

heden, zoals bij het delven van een nieuw graf, in de omringende grond terechtgekomen. Dit verschijnsel is ook waargenomen bij andere begraafplaatsen.³

De aanwezigheid van een of meer munten in een graf is niet uniek. Ze zijn bijvoorbeeld ook gevonden in graven in de Broerenkerk in Zwolle, in de Grote Kerk in Alkmaar, verschillende begraafplaatsen in Vlissingen en in de begraafplaats in Tegelen bij Venlo.⁴ Bijna altijd gaat het om kleine denominaties. Ze worden los in het graf gevonden, maar soms ook in de mond, in de handen of op de oogkassen. De reden hiervoor is niet met zekerheid bekend. In de 17^e eeuw werd het mogelijk gedaan om de nagelaten bezittingen van de doden af te kopen. Later deed men dit ook om de terugkeer van de ziel in de overledene, via de ogen, te verhinderen.⁵ Er zijn ook gevallen bekend dat munten op de ogen werden gelegd om ze te doen sluiten.⁶

In de graven op de begraafplaats van het Gasthuis zijn ze een aantal maal bij het skelet gevonden, namelijk twee maal bij een voet, twee maal bij het hoofd (hals en onderkaak) en één maal ter hoogte van de handen (bij het bekken). Het hoofd en de handen zijn zoals gezegd locaties die vaker voorkomen, maar bij de voeten is een opmerkelijke plaats. Mogelijk is hier sprake van een gebruik dat we niet kennen. Een logischer verklaring is dat deze munten niet meer op hun oorspronkelijke plaats liggen. Het is opvallend dat het hier niet alleen de kleine munten, zoals mijten en korten zijn, maar dat er ook groter (zilver)geld, zoals een kwart groot, een halve en een dubbele groot tussen zitten (Afb. 8.1 en 144). Ook zijn er twee Franse zilveren munten aanwezig (Afb. 8.3 en 146).

Eén van de Franse munten, de Double parisis, betreft de oudste munt van het terrein. Hij is gevonden bij skelet 137, een man die tussen zijn 20e en 29e levensjaar is overleden. De datering van de munt ligt tussen 1285 en 1303. Ook op basis van de munten lijkt dus gesteld te kunnen worden dat de begraafplaats pas tegen het eind van de 13^e eeuw in gebruik is genomen en het startpunt van begraven mogelijk gemarkeerd wordt door de vermelding van de wijding van het Onze Lieve Vrouwe altaar in 1294. Als we aannemen dat de munt niet lang in roulatie was voordat hij in het graf terechtkwam, dan is begraving 137 een van de oudste van de begraafplaats. Verder beslaat de datering van de munten de periode van de 13^e en/of 14^e eeuw tot en met de 17^e eeuw, met een bescheiden zwaartepunt in de 15^e eeuw. Deze datering van de munten komt overeen met de gebruiksduur van de begraafplaats. Opvallend is wel dat het vermoedelijke zwaartepunt van het gebruik van de begraafplaats, de periode van de tweede helft 16e tot en met de 17e eeuw, zich niet in de munten laat herkennen. Mogelijk hangt dit samen met het idee dat veel van de in deze periode begraven personen pestslachtoffers betroffen. De bij deze personen toegepaste begrafenisrituelen waren hierdoor mogelijk minder uitgebreid of persoonlijk.

Eén individu, een man van tussen de 40 en de 80 jaar, is met twee munten begraven. Eén van deze twee munten is ter hoogte van de hals gevonden, van de

Afb. 8.01:
Kwart groot (C75/skelet 7).

Afb. 8.02:
Dubbele groot (C107/skelet 26).

Afb. 8.3:
Double parisis (C319/skelet 127).

Afb. 8.4:
Dernier tournois (C58).

tweede is de precieze locatie onbekend. De twee munten, een milt en een korte, hebben een einddatum van 1400 en 1405. De man is dus (niet lang) na het begin van de 15^e eeuw overleden.

Slechts een klein aantal individuen heeft een munt meegekregen. Statistische analyses hebben dan ook geen zin. Toch zijn er wel enkele opmerkingen te maken (zie tabel 13). Het valt bijvoorbeeld op dat de munten vooral bij mannen in het graf zijn gevonden. Dit komt overeen met het beeld dat de skeletten geven. Er zijn namelijk meer mannen dan vrouwen gevonden. Ook bij kinderen zien we weinig munten in het graf, namelijk slechts één maal. Toch zijn er wel relatief veel kinderen gevonden. De graven in Vlissingen geven hetzelfde beeld: van de negen individuen die een of meer munten meekregen, zijn er zeven volwassenen en twee kinderen. Waarschijnlijk was het meegeven van een munt aan een overleden kind minder gebruikelijk.

Begraving	Geslacht	Leeftijd (min)	Leeftijd (max)	Datering munt
Begraving 7 (C75)	Onbekend	-	-	1482-1485
Begraving 26 (C107)	M	53	59	1375-1425
Begraving 83 (C194)	Onbekend	9	12,5	1400-1600
Begraving 137 (C319)	M	20	29	1295-1303
Begraving 145 (C347)	M	40	80	1350-1400
Begraving 145 (C347)	M	40	80	1384-1405
Begraving 241 (C483)	M	40	60	Onbekend
Begraving 270 (C513)	M	32	50	1611-1633
Begraving 281 (C525)	Onbekend	18	18	1590-1605
Begraving 285 (C529)	V	46	52	1375-1500
Begraving 305 (C557)	Onbekend	Onbekend	Onbekend	1375-1500
Begraving 382 (C669)	M	44	53	Onbekend

Tabel 13:
Geslacht en leeftijd van
overledenen die met
munten begraven zijn.

Het gebruik om munten mee te geven in het graf is overigens niet voorbehouden aan mensen van een bepaald geloof. In Alkmaar is namelijk bij zes personen, die munten in het graf hadden, het geloof achterhaald. Twee van hen waren rooms-katholiek en vier waren hervormd.

8.2.2 Spelden

In twaalf graven is een speld gevonden (zie tabel 14). Daarnaast zijn er elders op het terrein nog drie spelden aangetroffen die uit graven afkomstig kunnen zijn. Het zijn eenvoudige spelden, gemaakt van koperdraad (Afb. 8.5). De kop is gemaakt van een apart stukje koperdraad, dat om de steel is gewonden en vast gesoldeerd. Van de spelden zijn meestal slechts enkele fragmenten bewaard gebleven. Ze zijn sterk gecorrodeerd, soms zo sterk dat de speld zelf alleen nog als een holte in de corrosiekorst zichtbaar is. In deze gevallen bestaat het gevaar dat de spelden worden verward met nestels.

Afb. 8.5:
Koperen speld
(C109, begraving 28).

Context	Vondstnr.	Spoornr.	Geslacht	Leeftijd	Datering context
Begraving 10	MT8895	49	M	21-24	16B-1618
Begraving 28	MT1995	109	M	47-63	-
Begraving 32	MT4122	113	V	21-23	-
Begraving 65	MT8953	152	V	40-48	16B-1618
Begraving 84	MT8966	195	Onbekend	Onbekend	17A?
Begraving 91	MT8975	204	Onbekend	16	16B-1618
Begraving 100	MT6747	220	M	Onbekend	-
Begraving 120	MT9000	262	V	46-52	16B-1618
Begraving 123	MT8993	236	Onbekend	7, 5-9	-
Begraving 129	MT4153	309	Onbekend	18-19	17A?
Begraving 136	MT4145	332	V	39-44	17A?
Begraving 306	MT9168	558	Onbekend	14-14,5	-
Ophogingslaag	MT5904	134	-	-	
Ophogingslaag	MT8968	198	-	-	
Puntvondst	MT9283	781	-	-	

Tabel 14:
Spelden, gevonden in en in de omgeving van graven.

Zoals gezegd, is er steeds één speld per graf aanwezig. Dit was ook het geval bij een aantal graven in Vlissingen.⁷ Daar waren spelden of fragmenten van spelden in vijf graven aanwezig. Soms, zoals in de Broerenkerk in Zwolle, zijn spelden in bijna alle graven aanwezig, tot wel tien exemplaren bij een skelet.⁸ Dit werd door de onderzoekers in verband gebracht met het gebruik om mensen in een doodshemd te begraven, waarbij het hemd met de spelden werd dichtgemaakt.

Zoals de tabel laat zien, komen spelden voor bij mannen, vrouwen en kinderen/adolescenten. Ze komen wat vaker voor bij vrouwen, aangezien we ze in drie mannengraven en in vier vrouwengraven zijn gevonden. Zeker wanneer we ons bedenken dat er meer mannen dan vrouwen op de begraafplaats aanwezig waren. Wanneer de graven te dateren zijn, blijkt dat ze uit de tweede helft van de 16e eeuw tot en met de eerste helft van de 17e eeuw dateren.

8.2.3 Kledingaccessoires

In dertien graven waren één of meer kledingaccessoires aanwezig (tabel 15). Daarnaast is er los op het terrein een knoop gevonden, die mogelijk ook uit een graf afkomstig is. Onder de accessoires bevinden zich enkele nestels. Dit zijn kleine buisjes van een koperlegering die om het uiteinde van een veter werden aangebracht om het uiteinde te beschermen en te verstevigen. Ze zijn zowel bij mannen als bij vrouwen aanwezig. Ook kledinghaakjes en kledingogen komen bij beide geslachten voor.

In één graf zijn twee knopen gevonden. Het zijn twee verschillende exemplaren die om die reden van twee verschillende kledingstukken afkomstig moeten zijn. Eén knoop heeft een gewelfde kop en een draadoog (Afb. 8.6) terwijl de tweede eveneens voorzien is een gewelfde kop, maar het oog daarvan bestaat uit een doorboorde staaf (Afb. 8.7). De kop van deze laatste is versierd met een reliëf van ribben. De knopen zijn in de late 16e eeuw of de eerste helft van de 17^e eeuw te dateren.⁹

Afb. 8.6:
Knoop met draadoog
(begraving 13, C54.)

Afb. 8.7:
Knoop met staaf-oog
(begraving 13, C54.)

Context	Vondstnr.	Spoornr.	Geslacht	Leeftijd	Voorwerp
Begraving 10	MT8895	49	M	21-24	Kledinghaak
Begraving 13	MT1990	54	-	14-14	Knoop
	MT1993				Knoop
Begraving 32	MT8915	113	V	21-23	Fe kledinghaak
	MT4123				Cu ring (niet voor om vinger)
Begraving 40	MT8924	122	M	22-24	Huls of nestel
					Knoop (mog. Versierd)
Begraving 79	MT8961	189	V	21-23	2 fragmenten kledinghaak of -oog
Begraving 80	MT4138	190	V	23-40	2 fragmenten spelden/kledinghaakjes
					Nestel
Begraving 82	MT4135	193	-	-	11 fragmenten spelden/nestels/ kledinghaakjes
Begraving 89	MT8973	202	Kind	9-11	Fragment kledinghaak
Begraving 93	MT8977	206	-	-	Plat fragmentje
Begraving 128	MT10004		V	32-50	Fragment oorijzer? Met haar
Begraving 131	MT1991	312	M	34-40	Gesp
Begraving 192	MT1997	406	M	40-60	Nestel
Begraving 263	MT10006		M	23-40	Haar en textiel met fragmenten cu strip
Begraving 314	MT4143	567	M	49-55	Fragment kledinghaak
Twee begravingen	MT1987	137/139	M	20-20	Mantelspeld
50/52?			V	21-24	
	MT297				Knoop

Tabel 15:
**Graven met kleding-
accessoires.**

Afb. 8.8:
Koperen mantelspeld
(begraving 50/52?,
C137/139.)

In een ander graf bevond zich één knoop. Een eventuele versiering is door zijn toestand niet te zien.

In een cluster van twee begravingen was een mantelspeld aanwezig (Afb. 8.8).¹⁰ Hij is gemaakt van dik koperdraad, waarvan de aangepunte uiteinden zijn omgebogen. De speld is niet versierd.¹¹

Een gesp heeft een D-vormige beugel zonder versiering (Afb. 8.9).¹² In de beugel bevindt zich een driehoekige uitsparing, de angelrust. Tenslotte zijn er enkele platte fragmenten van een koperlegering te noemen, die ter hoogte van het hoofd, in het haar, zijn gevonden.¹³ Tezamen vormen de fragmenten een strip, die aan de uiteinde gebogen is en eindigt in een krul. Mogelijk is dit een oorijzer of de

Afb. 8.10 (boven):
Ijzeren mondharp (begraving 5 C69).

Afb. 8.9 (links):
Gesp (begraving 131, C312).

versteving van een haarkapje, zoals die op het haar van overleden vrouwen werd geplaatst.¹⁴

Net als bij de spelden komen de accessoires uit graven die dateren in de periode van de tweede helft van de 16^e eeuw tot en met de eerste helft van de 17^e eeuw.

8.2.4 Overige vondsten

Een opvallende vondst is afkomstig uit spoor 69 (begraving 5). Het is een ijzeren mondharpje (Afb. 8.10). Het lijkt onwaarschijnlijk dat dit voorwerp met een overledene begraven is, maar onmogelijk is het natuurlijk niet.

In spoor 364 (begraving 160) is een sintelnagel gevonden.¹⁵ Sintelnagels zijn kleine ijzeren strippen die werden gebruikt bij het waterdicht maken van de scheepsrump. De oudste scheepssintels zijn langwerpige strips, die enigszins toelopen. In de loop der tijd veranderden ze van vorm; het midden werd steeds breder tot uiteindelijk de breedte groter was dan de lengte. Vlierman heeft in zijn studie van deze voorwerpjes een typologie gemaakt, waarmee we sintelnagels kunnen dateren.¹⁶ Dit exemplaar heeft een vorm als type D2/E en het is daarmee te dateren tussen 1325 en 1450.¹⁷

Sintelnagels worden regelmatig los van de scheepsconstructie gevonden. Wanneer een schip namelijk niet meer als zodanig functioneerde en ontmanteld werd, kregen veel onderdelen een nieuwe bestemming. De houten planken kwamen terecht in kademuren, beschoeiingen en bekistingen van waterputten. Ze zijn zelfs wel tot grafkist vertimmerd.¹⁸ Of dat hier ook het geval was, kan niet bepaald worden. Omdat dit de enige sintelnagel is die is gevonden, niet alleen in dit graf, maar die op het gehele terrein, lijkt het echter niet aannemelijk.

8.3 De beerputten

Het terrein aan de noordzijde, direct langs de Boschstraat, is in 1618 aan het Gasthuiscomplex onttrokken en uitgegeven ten behoeve van particuliere woningbouw. In en achter deze panden zijn enkele beerputten aangetroffen. Behalve aardewerk bevatten deze ook een aantal metaalvondsten. Deze worden in het onderstaande nader besproken.

Beerput spoor 1 (1750/1775-1825)

In beerput 1 zijn vierentwintig metalen voorwerpen gevonden. Het zijn vooral veel fragmenten, waarvan de oorspronkelijke vorm niet meer is vast te stellen. De meest bijzondere vondst is een inktpot, gemaakt van een koperlegering (Afb. 8.11).¹⁹ Het is een rechthoekig bakje, dat is gevormd uit platen die aan elkaar zijn gesoldeerd. In de bovenzijde bevindt zich een ronde opening voor het doppen van de pen.

In de vulling bevonden zich ook twee loden kogels.²⁰ Vanaf de 16^e eeuw tot de Napoleontische tijd komen deze kogels voor, met verschillende diameters, geschikt voor verschillende vuurwapens. Het schijnt moeilijk te zijn om kogels te verbinden aan een bepaald wapen, omdat de kogels niet precies passend waren gemaakt.²¹ De twee kogels hebben een diameter van respectievelijk 9 en 18 mm. De kleinste kogel is daarmee geschikt voor het pistool, een wapen dat met zijn korte loop bij uitstek voor de kortere afstand geschikt is.²² De grotere kogel is meer geschikt voor het musket.

Een oord is geslagen in Holland tussen 1575 en 1577.

Ook zijn er enkele kledingaccessoires te noemen. Zo is er een ring van een koperlegering aanwezig.²³ Dit soort ringen komt voor vanaf de late middeleeuwen en hun functie is niet zeker. Ze worden wel gordijnring genoemd en paardentuig, maar waarschijnlijk dienden ze als riemverdelers van de gordel.²⁴ Ook is er een ijzeren kledinggoogje, van hetzelfde soort als in de graven.²⁵

Daarnaast zijn er in de beerput twee speldfragmenten aanwezig.²⁶ Zowel de speldfragmenten als het kledinggoog kunnen afkomstig zijn uit het huishouden waar de beerput toe behoorde. Maar het is niet ondenkbaar, gezien de overeenkomsten met de vondsten van de begraafplaats waar de huizen op zijn gebouwd, dat deze oorspronkelijk uit graven komen en bij de aanleg van de beerputten in deze put terecht zijn gekomen.

Afb. 8.11:
inktpot, beerput spoor 1.

Afb. 8.12:
Beslagstuk, beerput spoor 5.

Afb. 8.13:
gesp (koperlegering), beerput spoor 5.

Beerput spoor 3 en spoor 4 (1550-1625)

Naast negen spijkers bevatte de beerput een kaarsenhouders.²⁷ De ijzeren houder is een huls waarin de kaars kon staan. De onderzijde van de huls is uitgesmeed tot een puntige staaf, die in hout gestoken werd. Dit zou een houten constructiedeel in het huis kunnen zijn, maar een houten kandelaar is ook een mogelijkheid. In Deventer is bijvoorbeeld een vergelijkbare ijzeren houder gevonden, die nog in de houten kandelaar stak.²⁸

Beerput spoor 5 en spoor 6 (1775-1875)

In de beerput zijn 62 metalen voorwerpen aangetroffen. Het gaat voornamelijk om spijkers en fragmenten.²⁹ Tevens zijn vier munten aanwezig. Eén ervan is niet meer te determineren. De andere drie zijn respectievelijk een oord en een duit die niet nader te dateren zijn en een duit uit Zeeland, geslagen in Middelburg tussen 1641 en 1665.

Een langwerpige beslagstuk heeft aan beide uiteinden een rechthoekige verbreding voorzien van twee ogen (Afb. 8.12).³⁰ Aan één zijde zijn bij de ogen nog resten van leder aanwezig. Het is onbekend op welk voorwerp dit beslagstukje heeft gezeten.

Net als in beerput 1, bevond zich ook in deze beerput een kledinghaakje.³¹ Dit exemplaar is gemaakt van koperdraad. Daarnaast zijn er enkele stukken van een kettinkje, opgebouwd uit kleine schakels van een koperlegering.³² De eventuele hanger is niet meer aanwezig. Een eenvoudige gesp zonder versiering is gemaakt van een koperlegering (Afb. 8.13).³³ Hij heeft een vrij brede, rechthoekige beugel met een middenstijl.

Afvalkuil (1775-1825)

Binnen één van de panden waarvan de aanleg van na 1618 dateert is tijdens het onderzoek in 1985 een afvalpakket met veel vondsten aangetroffen.³⁴ In eerste instantie is daarbij gedacht aan de inhoud van een geleegde beerput. Uiteindelijk bleek het echter om een afvalkuil te gaan. De datering daarvan ligt tussen 1775-1825.

In de kuil bevonden zich 89 metaalvondsten. Het zijn voornamelijk spijkers en bouwfragmenten (78 exemplaren in totaal). Tevens zijn er relatief veel munten gevonden (tabel 16). Wanneer we kijken naar de datering van deze munten, dan valt op dat de meeste munten beduidend ouder zijn dan de looptijd van de afvalkuil. Slechts één exemplaar is contemporain aan de kuil. De oudere munten zijn misschien lang in gebruik geweest. Dit gebeurde regelmatig.³⁵ Een andere verklaring is dat ze van de begraafplaats afkomstig zijn en bij het graven van de afvalkuil in de vulling ervan terecht zijn gekomen.

De aanwezigheid van een veel jongere cent uit 1917 is daarmee overigens niet verklaard. Waarschijnlijk is dit het gevolg van graafwerkzaamheden lang na de sluitdatum van de kuil. In een druk stadscentrum als dit blijft de grond immers nooit lang ongeroerd.

Tabel 16:
De munten in afvalkuil
spoor 16/17.

vondstnr	datering	Muntsoort	Opmerking
MT289		Onbekend	Incompleet
MT290	1818-1877	Halve cent	Willem III/III; Utrecht of Brussel
MT292	1575-1700	Duit?	Nederlanden; incompleet
MT293	1600-1700	Duit	Nederlanden
MT294	1600-1700	Onbekend	Incompleet
MT296	1575-1600	Onbekend	Op oppervlak niets meer te zien; incompleet
MT307	1917	Cent	Wilhelmina

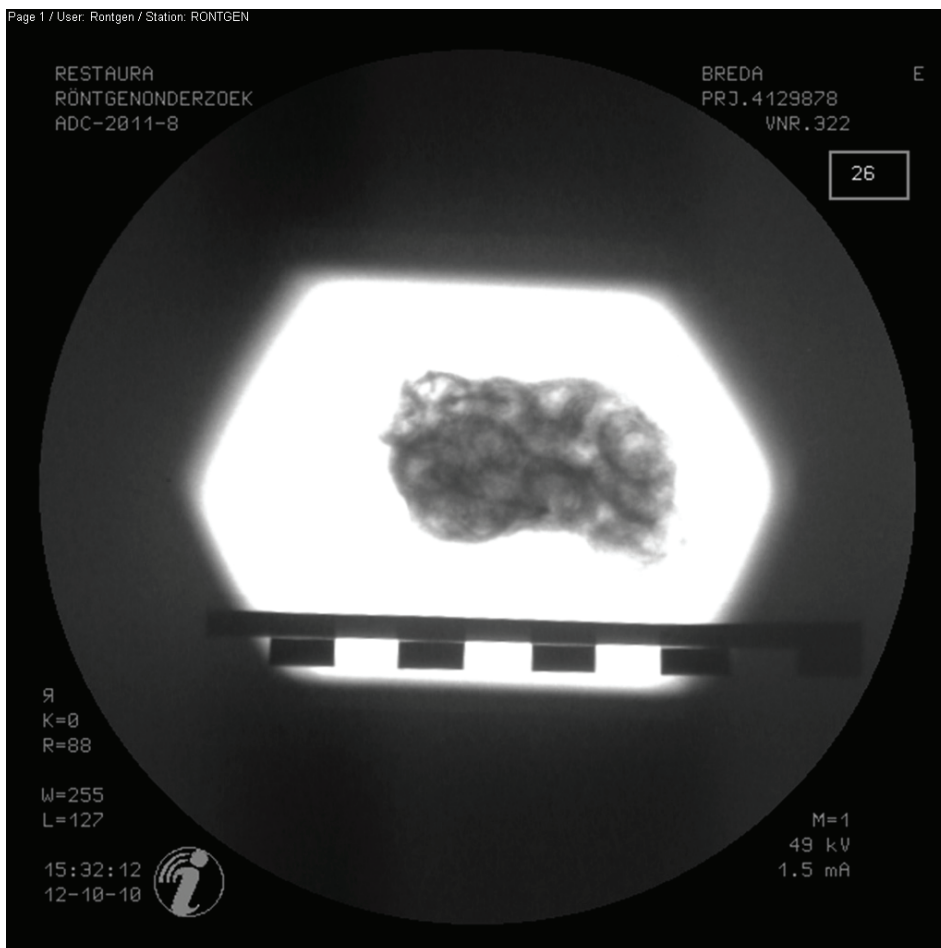
Er zijn ook enkele kledingaccessoires aanwezig. Een kleding oog, gemaakt van een koperlegering is compleet, maar in een slechte toestand.³⁶ Een knoop is eveneens gemaakt van een koperlegering.³⁷ De kop is onversierd rond en plat, het oog is afgebroken. Een kogel is afgeschoten en daardoor sterk vervormd.³⁸ Op basis van zijn gewicht is de oorspronkelijke diameter vast te stellen op 16 à 17 mm, geschikt voor een musket. Een aantal platte fragmenten is mogelijk afkomstig van een deksel met een knop.³⁹

8.4 Overige vondsten

Een bijna complete ijzeren ketel is gevonden in een kelder (Afb. 8.14).⁴⁰ Hij is voorzien van een half rond hengsel. Los op het terrein is tevens de bodem van een

Afb. 8.14:
Ijzeren ketel (C618).

Afb. 8.15:
Röntgenopname maliënkolder (Spoor 322, vnr. MT8062).

ijzeren kookpot gevonden.⁴¹ De ketel en kookpot dateren waarschijnlijk uit de 17^e of 18^e eeuw.

In de gracht die het Gasthuiscomplex aan de noordzijde oorspronkelijk begrenste is een brok roest gevonden. Bij röntgenonderzoek bleek dit een stuk van een maliënkolder te bevatten (Afb. 8.15).⁴² Vanaf de late middeleeuwen hadden veel mannen, vaak de leden van de gilden en hun knechten, een standaarduitrusting in hun bezit om de stad te kunnen verdedigen tegen eventuele aanvallen. In de 14^e en 15^e eeuw hoorde daar ook min of meer standaard een maliënkolder bij. Een voorschrift te Kampen uit de tweede helft van de 14^e eeuw beschrijft deze benodigde uitrusting. De maliënkolder wordt daarin met name, ook voor de knecht, genoemd, naast: 'een borststuk, een helm en een zwaard'.⁴³ Wie de uitrusting bekostigde wordt niet vermeld. Dit hoefde natuurlijk niet per se de knecht zelf te zijn.

Gezien dergelijke vermeldingen moeten er dus veel van deze voorwerpen in de steden aanwezig zijn geweest. Bij stadskernopgravingen worden ze echter zelden geborgen. Met veel geluk komen de archeologen soms een fragment tegen. Dit is illustratief voor het grote verschil tussen de voorwerpen die rouleerden in vroeger tijden en de voorwerpen die de archeoloog terugvindt. Met betrekking tot de datering van het fragment kan opgemerkt worden dat dit in de gracht is aangetroffen die de begraafplaats aan de noordzijde begrenste. Aangenomen wordt dat de aanleg daarvan al zeker van rond 1300 dateert. Omdat het fragment zich in de dubbele plagenwal bevond die de gracht aan de binnenzijde verstevigde zou dus

van een datering omstreeks 1300 kunnen worden uitgegaan. Maliënkolders komen in West-Europa in ieder geval al in de 11^e en 12^e eeuw voor. Ze worden dan in de kunst, waaronder beeldhouwkunst en miniaturen, al afgebeeld.⁴⁴

8.5 Interpretatie

De begraafplaats van het Gasthuis in Breda geeft ons een beeld van een aantal gebruiken rondom de begrafenis in de 15^e tot en met de 17^e eeuw. Zijn er nu verschillen waar te nemen in de behandeling van de individuen in de graven? Zijn er bijvoorbeeld andere grafgebruiken in acht genomen bij kinderen dan bij volwassenen? Of is er een verschil tussen bijvoorbeeld mannen en vrouwen? Kunnen we een verschil zien tussen rijkere en minder rijke mensen?

Allereerst kan op basis van de metaalvondsten gesteld worden dat de overledenen begraven werden in een eenvoudige houten kist. Metalen handvatten, beslag of versieringen zijn niet aangetroffen.

Sieraden of persoonlijke voorwerpen werden niet meegegeven. Alleen munten zijn met opzet bij de overledene in de kist gelegd. Ook dit gebeurde slechts een enkele maal. De munten lagen op verschillende plaatsen binnen de kist, bij het hoofd, de handen en bij de voeten. De betekenis van de locatie bij de voeten is onbekend en het is niet onwaarschijnlijk dat deze munten niet meer op hun oorspronkelijke plaats liggen. Munten werden zowel aan mannen als aan vrouwen meegegeven. Kinderen werden zelden met een munt begraven.

Er zijn aanwijzingen dat mensen in hun kleding begraven zijn, omdat in verschillende graven knopen, kledinghaakjes en kledingogen gevonden zijn. Deze kledingaccessoires komen niet vaak voor. Ze waren in slechts vijftien van de 477 graven aanwezig. Dit is zo zeldzaam dat dit uitzonderingsgevallen moeten zijn. Normaal gesproken werden de overledenen waarschijnlijk dus niet in hun kleding begraven. Mogelijk kregen de doden een hemd, een doodshemd, aan dat met strikken werd gesloten.⁴⁵

De weinige kledingaccessoires die er zijn, komen zowel bij mannen als bij vrouwen voor en in mindere mate bij kinderen. Spelden komen in alle drie de bevolkingsgroepen voor, maar wat meer bij de vrouwen dan bij de mannen en kinderen.

Over het algemeen werden mensen hoog op de sociale ladder binnen de kerk begraven en de armere mensen op de begraafplaats erbuiten.⁴⁶ Vaak is zelfs binnen de begraafplaats een sociale differentiatie aanwezig. Tegen de kerk aan zien we dan rijke familiegraven en bij een grotere afstand van de kerk kwamen de armen te liggen.⁴⁷ In de kapel op het Gasthuisterrein zijn 31 graven geborgen.⁴⁸ In twee graven is een speld aangetroffen en in één graf een munt. Het is niet een van de waardevollere munten, maar een mijt of een korte.⁴⁹ De metalen voorwerpen in

deze graven wijken dus niet noemenswaardig af van de voorwerpen in de graven buiten de kapel. Een sociale differentiatie is op basis van de metaalvondsten dus niet zichtbaar.

De beerputten en de afvalkuil die uit de late 16^e eeuw of later dateren en niet tot het Gasthuis behoren, bevatten weinig metaalvondsten. Niet uitgesloten kan echter worden dat een deel van deze vondsten niet tot de bij de beerputten behorende huishoudens gerekend moeten worden, maar van de begraafplaats afkomstig zijn, zoals een deel of alle munten, spelden en kledingaccessoires.

Op dit moment is het nog steeds heel moeilijk om een sociale status te verbinden aan een huishouden op grond van de metaalvondsten in een beerput. Zo bleek bij beerputonderzoek in Vlissingen dat daar nauwelijks sprake was van een verband tussen de metaalvondsten en de sociale status van een huishouden.⁵⁰ Beerputten van de armere bewoners van Vlissingen, maar ook van de middenklasse en zelfs van de elite hadden zonder onderscheid regelmatig weinig of geen metalen voorwerpen. Er bleken wel enige verbanden te zijn tussen welvaart en metaal in de beerput. Bij de elite waren bijvoorbeeld tinnen voorwerpen afwezig, terwijl die bij de andere twee klassen wel aanwezig waren. Maar iedereen zal aanvoelen dat aan een beerput zonder tin niet per se een hoge sociale status toegekend moet worden. Ook een relatief grote hoeveelheid kledingaccessoires lijkt een aanwijzing te zijn voor welvarendheid. Maar niet alle rijke putten hebben veel kledingaccessoires. Kortom, de nodige voorzichtigheid is geboden bij het interpreteren van dit soort contexten.

Omdat de contexten op het Gasthuiscomplex in Breda ook nog eens weinig vondsten bevatten, is er over de eigenaren van de huizen weinig te zeggen. Eén vondst valt op: het inktpotje in beerput 1. Zijn aanwezigheid wijst op geletterdheid, een voorrecht dat rond 1800 niet aan iedereen was gegeven.

Noten

1. Jayasena 2003; Van de Venne 2008. Voor een beschrijving van de daarbij aangetroffen sporen wordt verwezen naar hoofdstuk 5. In het onderstaande worden alleen die zaken verder besproken, die van belang zijn voor een juiste interpretatie van de metaalvondsten.
2. Een volledige lijst van de spijkers is opgenomen in de database. Bij elk vondstnummer is daarbij aangegeven of er complete exemplaren aanwezig zijn. Onderzoek aan de afmetingen kan namelijk informatie opleveren over het specifieke gebruik van verschillende soorten spijkers. Ook kan de houtdikte van de gebruikte planken met behulp van de spijkermaat worden bepaald. Dit is interessant omdat bekend is dat kisten in verschillende prijsklassen gemaakt werden. Naast de gebruikte houtsoort was ook de dikte van de kistwand één van de prijsbepalende factoren. Zie Bitter 2002, 228-229.
3. Bijvoorbeeld in Zwolle, zie Aten 1992, 27; in Alkmaar, zie Bitter 2003, 259 ff.; in Vlissingen, zie Nooijen 2010, 400.
4. Aten 1992, 27; Bitter 2002, 260; Nooijen 2010, 400 en Nooijen, in voorbereiding.
5. Aten 1992, 27.
6. Bitter 2002, 266.
7. Nooijen 2010, 401, datering graven vanaf late 16de eeuw tot het begin van de 19de eeuw.
8. Aten 1992, 26, begravingen vanaf de 17de eeuw tot en met 1828.
9. MT1990 is waarschijnlijk binnen deze datering wat jonger, omdat hij een draadoog heeft en een kleinere diameter (9 mm). Zie Baart, Krook e.a. 1974-1975, 12 voor de discussie over de ontwikkeling van de knopen; voor parallellen van MT1993, zie Baart 1977, 185-6, nr. 246.

10. Vnr. MT1987.
11. Vgl. Baart 1977, 153; staafvormige (getorste) mantelspelden uit de tweede helft 15^e eeuw.
12. Vnr. 1991, zie Olivier 1994, 230, nr. 13-2 (12^e en/of 13^e eeuw?).
13. MT10004.
14. Bitter 1992, 239, datering graven 1750-1830.
15. Vnr. MT4142.
16. Vlierman 1996, 29 en 58 ff.
17. Vlierman 1996, 78-80, met name 79, nrs. 48-49.
18. Op twee grafvelden is scheepshout in grafkisten aangetroffen, in Vlaardingen (De Ridder 2006, eerste helft 11^e eeuw) en in een graf in Solleveld, een Merovingisch grafveld (Waasdorp en Eimermann 2008).
19. Vnr. 1984.
20. Vnr. MT 7221 en MT 1983.
21. Mondelinge mededeling van M. Willemsen en F. Smits, Koninklijk Leger- en Wapenmuseum, Delft; prins Maurits heeft in zijn reorganisatie rond 1600 wel het aantal kalibers verkleind en gestandaardiseerd, maar een zekere marge bleef bestaan.
22. Arts 1992, 190.
23. Vnr. MT 4125.
24. Zie Hendrikse 1994, 45, afb. XVI, voor een afbeelding van dergelijke ringen in functie op het Portinari altaar, geschilderd door de Vlaming Hugo van der Goes in de late 15^e eeuw.
25. Vnr. MT8882-3.
26. Vnr. MT8882-4.
27. Vnr. MT5908.
28. Dubbe 1980, 66, afb. 17, 70 (XVB).
29. Het gaat om 32 spijkers en 20 fragmenten.
30. Vnr. MT4151.
31. Vnr. MT8883-2.
32. Vnr. MT8883-5.
33. Vnr. MT1989, vgl. Hasselt e.a. 1993, 409, afb. 21 (XVIId-XVIIa).
34. Context 16 en 17.
35. Het is echter wel de vraag of de duiten na de overgang naar het nieuwe muntstelsel in het begin van de 19^e eeuw nog waarde bezaten.
36. Vnr. MT8885-3.
37. Vnr. MT7288.
38. Vnr. MT3730.
39. Vnr. MT8885-2, röntgenopname 34.
40. Spoor 618, vnr. MT9256.
41. Spoor 784, vnr. MT5498.
42. Spoor 322, vnr. MT8062.
43. Nijhof & Janssen 2007, 240.
44. Smith 2004, 9.
45. Bitter 1992, 239.
46. Dit historisch bekende gebruik wordt door archeologisch onderzoek ook bevestigd; zie bijvoorbeeld in Vlissingen waar de grafkisten binnen de kerken dikkere wanden hebben dan erbuiten. Ook zijn de kisten er vaker versierd en voorzien van metalen handvatten (Nooijen 2010, 405).
47. Houkes in voorbereiding, 12: "Al met al zijn de rijkere graven en de priestergraven het dichtst bij de kerk gelegen.
48. In totaal zijn er 477 graven gevonden.
49. Deze munt was niet nader determineerbaar.
50. Nooijen 2010, 174.

